

Fitz Jenő
GORSIUM

Fitz Jenő

Gorsivm – Hercvlia

1976, Székesfehérvár

Jenő Fitz

Gorsivm – Hercvlia

1976, Székesfehérvár

Szerkesztő – Redakteur: FITZ JENŐ
Segédszerkesztő – Mitredakteur: LAKATERIKA
Foto: GELENCSÉR FERENC
Rajz – Zeichnen: NÁDORFI GABRIELLA

. kiadás – Auflage: 1960
. kiadás – Auflage: 1964
. kiadás – Auflage: 1970

FEJÉR MEGYEI MÚZEUMOK
KÖNYVTÁRA
Lejtári szám: F291

Tartalom

Inhalt

Bevezető	8
<i>Einleitung</i>	9
Az eddigi kutatások	10
<i>Die Geschichte der Forschung</i>	11
A település – <i>Die Siedlung</i>	
1. Északnyugati negyed – <i>Nordwest Viertel</i>	
Palatium	22
<i>Palatium</i>	23
Basilica maior	28
<i>Basilica maior</i>	29
Közkút	34
<i>Öffentlicher Brunnen</i>	35
Lakóház	34
<i>Wohnhaus</i>	35
2. Északkeleti negyed – <i>Nordöstliches Viertel</i>	
Basilica minor	38
<i>Basilica minor</i>	39
Templum prouvinciae	40
<i>Templum prouvinciae</i>	41
3. Délnyugati negyed – <i>Südwestliches Viertel</i>	
Tabernae	52
<i>Tabernae</i>	53

4. Déli városrész – *Südlicher Stadtteil*

<i>Villa Leporis</i>	56
<i>Villa Leporis</i>	57
<i>Castrum II.</i>	58
<i>Castrum II.</i>	59
Vicus és temető	60
<i>Vicus und Gräberfeld</i>	61

Kőtár – *Lapidarium*

A palatiumhoz vezető úton	68
<i>Auf dem zum palatium führenden Strasse</i>	69
A palatium mögötti ligetben	72
<i>Im Hain hinter dem palatium</i>	73
A freskós épületben	72
<i>Im Gebäude mit Fresken</i>	73
A tabernae pillérsorában	74
<i>In der Pfeilerreihe der tabernae</i>	75
A forum nympheumaiban	74
<i>In den Nymphen des forum</i>	75
A templum prouinciaetól kiinduló úton	74
<i>Auf der vom templum prouinciae ausgehenden Strasse</i>	75
A bibliotheca körül	76
<i>Um die bibliotheca</i>	77
A Villa Leporishoz vezető úton	76
<i>Auf der zur Villa Leporis führende Strasse</i>	77
Lapidarium	78
<i>Lapidarium</i>	79

Történet – *Geschichte der Stadt*

Pannonia megszállása	84
<i>Die Eroberung Pannoniens</i>	85
A provincia vallási központja	90
<i>Das religiöse Zentrum der Provinz</i>	91
Császárlátogatások	94
<i>Kaiserbesuche</i>	95
Kormányzási központ	98
<i>Regierungszentrum</i>	99
Fennmaradás a barbár világban	104
<i>Fortbestehen in der Welt der Barbaren</i>	105

Irodalom – <i>Literatur</i>	109
-----------------------------------	-----

Bevezető

1958-ban a Fejér megyei Tác határában kiterjedt római település – egy elfeledett város – kezdte meg feltámadását. A múlt maradványai fölé itt szerencsés módon nem telepedett a mai ember. Teljes újjászületése tehát csak idő és anyagi lehetőségek kérdése. Ez a vezető a rendszeres feltárás 17. éve után kíséri végig a látogatót Gorsium eddigi feltárt maradványai között. Aki e kötet előző kiadását ismeri, nemcsak a közben eltelt öt év ásatásainak sokrétű eredményeit és az új leletek közül néhány kiemelkedő darab leírását, képét találja mostani összeállításunkban. De látni fogja, hogy a kutatások sokat módosítottak Gorsium történetéről, ókori szerepéről alkotott felfogásunkon is. De a feltárt épületek egy része is más értelmet kapott új ismereteink fényében. Hiába tudunk többet Gorsiumról, mint Pannonia legtöbb városáról, ma is csak néhány száz színes kockával kísérreljük meg felidézni a több tízezer darabból összeállított mozaikot: egy múltba tűnt város képét, sorsát. A mostani összefoglalás sem lép fel tehát azzal az igénnyel, hogy véglegesen mondjon erről a belső-pannoniai településről. Amit az olvasó itt talál, az a topográfiai kutatásokból, a feltárt nagy felületek és az I. századtól a XVI. századig nyomon követhető rétegek vizsgálatából, a mintegy 700 ezer lelet ismeretéből formálódó pillanatnyi kép.

Einleitung

1958 war das Jahr des Grabungsbeginns einer ausgedehnten römischen Siedlung – einer in Vergessenheit geratenen Stadt – bei Tác, im Komitat Fejér. Die Tatsache, dass der moderne Mensch sich an dieser Stätte der Vergangenheit nicht niedergelassen hat, ist recht günstig, denn somit ist die vollständige Erschliessung lediglich eine Frage der Zeit und der materiellen Möglichkeiten.

Dieser Führer begleitet den Besucher durch die bis nach dem 17. Jahr der systematischen Ausgrabungen erforschten Ruinen von Gorsium. Wer die dritte Auflage dieses Buches kennt, wird nicht nur über die vielseitigen Resultate der vergangenen fünf Jahre lesen. Ausser der Beschreibung einiger beachtlicher neuer Funde, und deren Abbildungen in dieser Zusammenstellung wird man bemerken, dass die Ausgrabung die Geschichte Gorsiums in ein neues Licht rückt, auch was unsere Auffassung ihrer im Altertum gespielten Rolle betrifft. Im Licht der neueren Forschungen mussten auch einige freigelegte Bauwerke anders interpretiert werden. Umsonst wissen wir mehr über Gorsium, als über die meisten Städte Pannoniens, die Wiedererweckung des aus vielen zehntausend Stücken zusammengelegten Mosaiks, das Schicksal einer in die Vergangenheit versunkenen Stadt, wird nun anhand einiger hundert bunter Würfel illustriert. Auch die gegenwärtige Zusammenstellung kann der Anforderung nach endgültiger Aussage über Innen-Pannonien nicht gerecht werden. Was der Leser hier vorfindet, ist das Bild, das sich aus den topographischen Forschungen, anhand der grossen freigelegten Flächen und der Untersuchung, der Schichten des 1. bis 16. Jh's ergibt, also jenes Bild, das sich auf die Kenntnis von ca 700 000 Fundobjekte stützt.

Az eddigi kutatások

Gorsium helyének, jelentőségének és történetének értelmezése több mint százéves kutatása során újra és újra módosult. A nehezen eloszlatható zavart nem a lelőhely okozta: azt már a múlt század második felében jól ismerték. Rómer Flóris, a magyar régészeti európai hírű úttörője 1866-ban a következőket írta az *Archaeologiai Közleményekben*: „A. hajdan sokszor emlegetett *Fövényesi* pusztán jelenleg is sok római érmet találnak. A *nyakastáblán* a hol a tánczi országút szögellik, mint legemelkedettebb helyen kerestem a *római castrumot*, melyre *Érdy János* figyelmeztetett. Mintegy 30 ölnyire a *puszta kanálistól* keletre sok árok és gödör látszik, előfordulnak tégladarabok is, de valóban itt volt e maga az erőd, biztosabb adatok hiányában nem merem állítani; bár mocsár által jól védett hely lett volna. Azonban a földek végén sok cserepet és téglát találtam, mely más vidékiektől, nyomorult volta miatt nagyon elüt, úgy hogy egyedül alakjukról lehet rájuk, mint római téglákra ráismerni. Ezekkel maga az egész tábla van mintegy bevetve.”

A település körül kialakult viták egyfelől az ókori adatok, másfelől az előkerült feliratok különböző értelmezéséből adódtak. Nevét az antik útikönyv, az *Itinerarium Antonini* őrizte meg számunkra: a Sopianaeból (Pécs) Brigetioba (Ószöny) vezető úton az előbbtől 77, az utóbbtól 23 római mérföld távolságra *Herculia* állomást említi. A Sopianaeból Aquincumba (Óbuda) vivő útnak viszont Sopianaetól 85, Aquincumtól 50 mérföld távolságra *Gorsio siue Hercule* nevű állomása volt. A két név ugyanarra az állomásra vonatkozik. A III. század utolsó éveiben összeállított útikönyv megőrizte a település régi nevét is – *Gorsiumot* – a néhány éve elnyert új mellett. Az utóbbi két fontos út kereszteződésében emelkedett település Maximianus Herkulius császár után, annak tiszteletére kapta a III. század vége táján.

Az útikönyvben megadott távolságok csak részben bizonyultak helyeseknek és csak általánosságban határozták meg az útkereszteződés helyét Székesfehérvár tágabb környékére. A múlt század végén ezen a vidéken még nem folytak régészeti feltárások, így a római leleteiről ismert lelőhelyek, Tác, Seregélyes, Sárpentele, Székesfehérvár, Iszka, Pátka, Csősz, Szabadbattyán látszólag egyforma eséllyel jöhettek számításba. A nagy

Die Geschichte der Forschung

Die Interpretation der Stelle, der Bedeutung und der Geschichte von Gorsium wurde im Laufe der Forschung von über hundert Jahren immer wieder modifiziert. Die nur schwer zu beseitigenden Schwierigkeiten wurden nicht durch den Fundort verursacht; dieser war bereits in der zweiten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts bekannt. Flóris Rómer, der Pionier der ungarischen Archäologie von europäischem Rang, schrieb 1866 folgendes in *Archaeologiai Közlemények* (*Archäologische Mitteilungen*): „An der einst oft erwähnten Puszta von *Fövényes* findet man heutzutage viele römische Münzen. Am *Nyakastábla*, wo die Landstrasse von Tács einbiegt, auf der höchsten Stelle, suchte ich die Ruinen des *römischen Lagers*, worauf mich *János Érdy* aufmerksam machte. Östlich vom *Puszta-Kanal*, ungefähr in einer Entfernung von 30 Klaftern sind viele Gräben und Gruben zu sehen, auch kommen Ziegelfragmente vor, aber ob die Festung selbst an dieser Stelle stand, kann ich wegen Mangel sicherer Angaben nicht feststellen. Am Ende der Felder fand ich viele Scherben und Ziegel, welche ihrer Einfachheit halber von jenen anderer Orte sehr abweichen, so dass sie lediglich aufgrund ihrer Form als römische Ziegel zu erkennen sind; mit diesen ist sozusagen das ganze Feld übersät.”

Die Diskussionen über die Siedlung ergaben sich einerseits durch die aus dem Altertum überlieferten Quellen, andererseits durch die verschiedenen Interpretationen der zum Vorschein gelangten Inschriften. Der Name blieb uns im *Itinerarium Antonini* erhalten: Auf der Strasse von Sopianae (Pécs) nach Brigetio (Ószöny) wird die Station *Herculia* in einer Entfernung von ca 77 römischen Meilen von der ersteren und ca 23 von der letzteren angegeben. Die aus Sopianae nach Aquincum (Óbuda) führende Strasse hatte hingegen eine Station namens *Gorsio siue Hercule*, 85 Meilen von Sopianae und 50 Meilen von Aquincum entfernt. Die beiden Namen beziehen sich auf dieselbe Station. Das in den letzten Jahren des 3. Jh. zusammengestellte *Itinerarium* bewahrte neben dem einige Jahre vorher beigelegten neuen Namen, auch den alten Namen der Siedlung: Gorsium. Die in der Kreuzung von zwei wichtigen Strassen gelegene Siedlung erhielt diesen späteren Namen um das Ende des 3. Jh. zu Ehren des Kaisers Maximianus Herculus.

Die im *Itinerarium* angeführten Entfernungen erwiesen sich nur zum Teil als richtig und bestimmten im grossen und ganzen die Stelle der Strassenkreuzung in der weiteren Umgebung von Székesfehérvár. Ende des vergangenen Jahrhunderts wurden in dieser Gegend noch keine archäologischen Ausgrabungen durchgeführt, so dass die anhand römischer Funde bekannten Fundstellen Tác, Seregélyes, Sárpentele, Székesfehérvár, Iszka, Pátka, Csősz, Szabadbattyán mit gleichem Gewicht bei der Wahl in Frage kamen. Der Meinung des grossen Historikers Theodor Mommsen folgend wurde die Siedlung Gorsium lange Zeit hindurch an der Stelle von Székesfehérvár vermutet. Ausgrabungen

történetíró, Theodor Mommsen véleményét követve a kutatás sokáig Székesfehérvár helyén sejtette Gorsiumot. A székesfehérvári középkori bazilika ásatásai (1848, 1862, 1874, 1882) sok római köemléket hoztak a napvilágra. Az egyik felirat Aquincum *duumuir*jeit (polgármestereit) említette (*CIL*, III, 3347), egy másikon a *colonia sexuir-jér*ől történt említés (*CIL*, III, 3354). Egy harmadik a katonaváros polgárait, *canabens(es)*-t nevezte meg (*CIL*, III, 10336). Az aquincumi tisztviselők és polgárok gyakori emlegetését a kutatás úgy magyarázta, hogy a székesfehérvári római település Aquincumhoz tartozó falu lehetett, városi jogok nélkül. „Mindazonáltal – írta Kuzsinszky Bálint az Ókori Lexikonban – jelentékeny községnek kellett lennie: így több nevezetes temploma volt, melyek közül egyet (*CIL*, III, 3342) maguk Severus és Caracalla császárok építtettek, egy másikat (*CIL*, III, 3345) pedig Marcus császár szentelt fel. Mindennél jobban mutatja azonban jelentőségét az, hogy az *egész provincia* papjai itt állítottak oltárt Iuppiter Dolichenus tiszteletére (*CIL*, III, 3343). Ebből méltán azt következtethetni, hogy Alsó-Pannonia vallási központja ezen községben keresendő.” A két utóbbi felirat Sárpenteléről jutott a Nemzeti Múzeumba, ebből a kutatók egy része arra következtetett, hogy a provincia vallási központja nem is Székesfehérvárt, hanem Sárpentelén lehetett.

Az 1920-as években megindult rendszeres régészeti adatgyűjtések és megfigyelések nyilvánvalóvá tették, hogy sem Székesfehérvárt, sem Sárpentelén jelentékenyebb római településre épületek és régészeti leletanyag hiányában nem lehet gondolni. A nagy középkori építkezésekhez a kőben szegény Székesfehérvárra más vidékről szállítottak építőanyagot. Az István király hatalmas bazilikájának romjaiból kikerült római köemlékeket a környéken még romjaiban álló római településekről fuvarozták a királyi építkezéshez. E faragványok közül csak azok voltak helyhez köthetők, amelyek aquincumi tisztviselőket és polgárokat neveztek meg. A kutatásban általánossá vált az a nézet, hogy nemcsak ezeket, de a székesfehérvári római köveket általában, sőt a sárpenteleieket is a XI. század fehérvári építkezései számára Aquincumból hurcolták el.

Ugyanebben az időben kezdődött a jelentős útsomópont helyének régészeti tisztázása is. Ez a munka Marosi Arnoldnak, a székesfehérvári múzeum volt kitűnő igazgatójának érdeme. Hosszas adatgyűjtés és számos terepbejárás után írhatta azokkal a Székesfehérvár környéki római lelőhelyekkel kapcsolatban, amelyek épületalapok, sírok, sírkövek jelezték az egykori településeket: „E.helyek közül Tác a telep nagy kiterjedésével, a leletek nagy számával és archaeologiai értékével oly magasan áll a többi felett, mint a város a falvak felett... Ez az oka annak, hogy Herculiának helyét nem Sárpentelén, hanem Tác határában Fövény-puszta területén sejtettük. A telep központja, mintegy capitoliuma, a margittelepi szőlőültetvény legmagasabb pontja. A székesfehérvári múzeum mitológikus köveit itt vetette föl a gőzeke. E központ körül több négyzetkilométernyi területen majd mindenütt található római edény- és téglatöredékek, épületalapok és érmek. A terep fekvése is rendkívül alkalmasnak kínálkozott a megtelepülésre. Mint szelíd dombhát magasodik ki a Sárvíz mocsaras völgyéből és lassan emelkedve éri el azt a magasságot, amely uralkodik a vidék felett és méltó helyként kínálkozott az istenek szentélyének. Az egész terület önként kínálkozott a kutató ásatásra és várva vártuk az alkalmat annak megkezdésére.”

Az *első ásatás* 1934. március 20-án indult meg a margittelepi vincellérház mellett, ahol szőlőforgatáskor sírokra bukkantak. Ezek ugyan nem kerültek elő, a vincellérház udvarában azonban nagyobb római épület alapfalai bontakoztak ki (*Villa Leporis*).

der mittelalterlichen Basilika von Székesfehérvár (1848, 1862, 1874, 1882) brachten viele römische Steindenkmäler ans Licht. Die eine Inschrift erwähnt die *duumiri* (Bürgermeister) von Aquincum (*CIL*, III, 3347), an einer anderen ist ein *sexuir* der Kolonie erwähnt (*CIL*, III, 3354). Eine dritte Inschrift erwähnt die Bürger, *canabenses* der Soldatenstadt (*CIL*, III, 10336). Wegen der häufigen Erwähnung der Beamten und der Bürger von Aquincum meinten die Forscher, dass die römische Siedlung von Székesfehérvár ein zu Aquincum gehörendes Dorf ohne Stadtrechte gewesen sein mochte. „Dessen ungeachtet – schrieb Bálint Kuzsinszky im Ókori Lexikon (Lexikon des Altertums) – mag es eine bedeutende Ortschaft gewesen sein: sie hatte mehrere berühmte Tempel, von denen einer (*CIL*, III, 3342) von den Kaisern Severus und Caracalla selbst errichtet, während ein anderer (*CIL*, III, 3345) vom Kaiser Marcus eingeweiht wurden. Ihre Bedeutung wird jedoch am besten damit bewiesen, dass die Priester der *ganzen Provinz* an dieser Stelle einen Altar zur Ehre des Iuppiter Dolichenus (*CIL*, III, 3343) errichteten. Daraus kann mit Recht gefolgert werden, dass das religiöse Zentrum von Niederpannonien in dieser Ortschaft zu suchen sei.“ Die beiden letzten Inschriften aus Sárpentele wurden in das Nationalmuseum gebracht; ein Forscher meinte nach dem Fundort folgern zu können, dass das religiöse Zentrum nicht in Székesfehérvár, sondern in Sárpentele war.

Anhand der 1920 begonnenen systematischen archäologischen Datensammlung und der Beobachtungen wurde es immer offensichtlicher, dass weder Székesfehérvár noch Sárpentele als bedeutendere römische Siedlung in Frage kommen können, da Gebäude und archäologische Funde nicht vorhanden waren. Zu den mittelalterlichen Bauten von Székesfehérvár wurde in diese steinarme Stadt das Baumaterial aus anderen Gebieten herbeigeschafft. Die römischen Steindenkmäler, die aus den Ruinen der riesigen Basilika des Königs Stephan zum Vorschein kamen, wurden aus den Ruinen den römischen Siedlungen der Umgebung zu den königlichen Bauten gebracht. Von diesen waren nur jene Quadersteine ortsbezüglich, welche Beamte und Bürger aus Aquincum erwähnen. Die Ansicht wurde von den Forschern allgemein gebilligt, dass nicht nur diese Steine, sondern auch im 11. Jh. die römischen Steine von Székesfehérvár, von Sárpentele und von Aquincum zu den Bauten von Fehérvár verschleppt wurden.

Zur selben Zeit begann auch die archäologische Erforschung der Stelle des bedeutenden Strassenknotenpunktes. Diese Arbeit ist das Verdienst des hervorragenden früheren Direktors des Museums von Székesfehérvár, Arnold Marosi. Nach langjähriger Forschung und unzähligen Geländebegehungen beschrieb er die Fundorte in der Umgebung von Székesfehérvár, wo Gebäudefundamente, Gräber, Grabsteine die einstige Siedlung andeuteten: „Von diesen Orten steht Tác mit der grossen Ausdehnung der Siedlung, der Zahl der Funde und deren archäologischem Wert weit über alle anderen, wie die Stadt die Dörfer beherrscht... Dies ist der Grund, warum die Stelle von Herculia nicht in Sárpentele, sondern bei Tác, im Gebiet von Fövény-puszta angenommen werden muss. Das Zentrum der Siedlung, sozusagen das Capitolium, ist der höchste Punkt des Weingartens von Margittelep. Die mythologischen Steine des Museums von Székesfehérvár wurden an dieser Stelle vom Dampfzug ans Tageslicht befördert. Um dieses Zentrum herum sind in einem Gebiet von mehreren Quadratkilometern fast überall römische Gefäss- und Ziegelfragmente, Gebäudefundamente und Münzen zu finden. Auch erwies sich die Lage des Geländes für die Niederlassung als besonders geeignet. Es ragt aus dem sumpfigen Tal des Flusses Sárvíz wie ein sanfter Hügelrücken

Ugyanakkor mintegy 400 méterrel északabbra is kutatások kezdődtek Friedinger Ferenc földjén, a Nyakasdülőben, ahonnan a lakosság hosszabb idő óta köveket hordott el építkezéseikhez. A feltárás itt három hatalmas helyiséget hozott napvilágra, északi oldalukon félköríves lezáródással, apszissal. Ebben az épületben (*palatium*) a kutatás IV. századi ókeresztény bazilikát vélt felismerni és annak feltárásával Horváth Tibort, a Nemzeti Múzeum régészeti osztályának gyakornokát bízták meg. Az itteni kutatásokat ugyanez év szeptemberében (*2. ásátás*), 1936-ban (*3. ásátás*) és 1939-ben (*4. ásátás*) folytatták. Az utóbbi ásátás Radnóti Aladár nevéhez fűződött, aki tisztázta, hogy a feltárt, illetve kutatóárkokkal átvizsgált hatalmas épülettömeg nem volt ókeresztény bazilika: központi udvara körül elhelyezett helyiségeivel a peristyliumos villák típusába sorolható. Az épület délnyugati harmadához az ott átvezető földút miatt a kutatás nem férhetett hozzá.

Az éveken át folyó ásátások kétségtelenné tették, hogy Gorsium helyét nem kereshetjük másutt, csak Tác határában, ahol a település helyét a két, egymástól nagyobb távolságra fekvő épület határozza meg. Ez a felismerés további megerősítést kapott, amikor Radnóti Aladár megvizsgálta a Sopianae-ből kiinduló római utakat és a táci település déli határában megtalálta a Sopianae-ből észak felé vezető utak egyikét.

A Gorsiummal korábban összefüggésbe hozott köemlékek újabb vizsgálatára már a felszabadulás után került sor. A két nagyfontosságú sárpentelei felirat eredetét vizsgálva kitért, hogy azokat sárpentelei malmuk javításához a Zichy grófok nem Székesfehérvárról, hanem saját táci birtokukról szállították. Így a templom, amelyet Septimius Severus és Caracalla császárok állíttattak helyre, Gorsiumban állott. A templom építési idejét is sikerült évhez kötni: 202-ben történt ez, amikor Septimius Severus családjával Pannoniában járt. A templomot — amelyet a korábbi véleménynel ellentétben alighanem a meghalt és istenné nyilvánított császároknak (*diui Augusti*) és nem Iuppiter Dolichenusnak szenteltek — a két uralkodó jelenlétében avatták fel. Lehetséges, hogy ugyanerre az eseményre vonatkozik a másik felirat is, amelyet az ünnepélyes alkalomra Gorsiumba sereglett Dolichenus-papok állíttattak.

A történeti adatok újra értékelése mellett újabb ásátás járult hozzá Gorsiumra vonatkozó ismereteink bővítéséhez. Az *ötödik ásátásra* 1954-ben a Sárvíz fölött épített új híd alapozási munkái adtak alkalmat. A folyó keleti partján IV. századi téglasír került elő: ezzel Gorsium-Herculia második késői temetőjéről kaptunk adatot. Az ásátás a második világháborúban elpusztult margittalepi vincellérház helyén tárt fel nagyobb területet, folytatva a *Villa Leporis* 1934-ben félbeszakadt ásátását és tisztázta a IV. századi temető helyét is.

Az ásátások, valamint a felhalmozott és újra értékelt eredmények annyit kétségtelenné tettek, hogy a táci határban fekvő Gorsium Pannonia északkeleti részében a tartományi székhely, Aquincum, után a legjelentősebb település lehetett. Nagy kiterjedése és leletanyagának gazdagsága mellett Gorsium a régészet számára még egy számottevő adottsággal rendelkezik: nincsen fölötte jelenkori település, így magában hordja a teljes feltárhatóság lehetőségét. E felismerések vezettek az 1958-ban megkezdett új, rendszeres ásátásokhoz, amelyek azóta évenként folytatódnak a nagy kiterjedésű település teljes feltárásáig.

Az ásátási eredmények alapján a kutatás Gorsiumban egy nagyméretű villatelepülést, egy nagybirtok gazdasági központját látta — így értelmezte B. Thomas Edit is, aki 1955-ben a nyakasdülői nagy épületet az addigi kutatások összegezésével közzétette. A köemlékek, de nem utolsó sorban a leletanyag nagy mennyisége nem támasztották alá

und erreicht langsam steigend jene Höhe, welche über der Umgebung herrscht, würdig die Stätte der Heiligtümer der Götter zu sein. Das ganze Gebiet bot sich wie von selbst für die Forschungen und wir haben kaum die Gelegenheit zu dessen Beginn abwarten können."

Die *ersten Ausgrabungen* wurden am 20. März 1934 neben dem Vinzerhaus von Margittalep begonnen, wo bei Erdarbeiten Gräber zum Vorschein kamen. Solche wurden in den Schnitten zwar nicht gefunden, aber im Hof des Vinzerhauses entfalten sich die Grundmauern eines grösseren römischen Gebäudes (*Villa Leporis*). Gleichzeitig begann man die Forschungen ungefähr 400 Meter nördlich, am Feld von Ferenc Friedinger, in der Flur Nyakas, von wo seit längerer Zeit die Bevölkerung Steine zu ihren Bauten brachten. Die Freilegung brachte an dieser Stelle drei riesige Räume ans Licht, die an der Nordseite halbkreisförmig mit einer Apsis abgeschlossen waren. Im Falle dieses Gebäudes (*palatium*) waren die Forscher der Meinung, dass es sich um eine altchristliche Basilika aus dem 4. Jh. handelt und gab den Auftrag zur Erschliessung Tibor Horváth, damals Praktikant in der Archäologischen Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums. Die Forschungen wurden im September desselben Jahres (*2. Grabung*), 1936 (*3. Grabung*) und 1939 (*4. Grabung*) fortgesetzt. Die letzte Grabung wurde von Aladár Radnóti geleitet, der nachwies, dass der mit einem langen Schnitt untersuchte riesige Gebäudekomplex keine altchristliche Basilika war: er räsentiert auf Grund der Anordnung der Räume um den Zentralhof den Typ der Peristyl-Villen. Das südwestliche Drittel des Bauwerks konnte wegen des dort führenden Feldweges nicht erforscht werden.

Die Jahre hindurch dauernden Forschungen erwiesen, dass Gorsium ausschliesslich bei dem heutigen Dorf Tác gesucht werden muss, wo die Stelle der Siedlung mit zwei voneinander in ziemlicher Entfernung gelegenen Gebäuden begrenzt ist. Diese Erkenntnis wurde weiter unterstützt als Aladár Radnóti die von Sopianae führenden Strassen untersuchte und im südlichen Teil der Tácer Siedlung eine von Sopianae nach Norden führende Strasse entdeckte.

Die mit Gorsium schon früher in Zusammenhang gebrachten Steindenkmäler wurden von neuem erst nach Kriegsende untersucht. Den Ursprung der beiden bedeutenden Inschriften von Sárpenetele untersuchend stellte sich heraus, dass die Grafen Zichy diese nicht von Székesfehérvár, sondern von ihrem eigenen Gut in Tác zur Ausbesserung ihrer Mühle in Sárpenetele hinüberschaffen liessen. Der Tempel, den die Kaiser Septimius Severus und Caracalla widererrichteten, stand also in Gorsium. Das Baudatum des Tempels konnte auch festgestellt werden: er wurde im Jahr 202, als sich Septimius Severus mit seiner Familie in Pannonien aufhielt, erbaut. Der Tempel, der im Gegensatz zu früheren Meinungen höchstwahrscheinlich den verstorbenen und als Götter verehrten Kaisern (*diui Augusti*) und nicht Iuppiter Dolichenus gewidmet war, wurde in der Gegenwart der beiden Imperatoren eingeweiht. Es besteht die Möglichkeit, dass sich die andere Inschrift, welche von den anlässlich der Feierlichkeiten in Gorsium versammelten Priestern errichtet wurde, ebenfalls auf dieses Ereignis bezieht.

Neben der neuen Auswertung der historischen Daten wurden unsere Kenntnisse über Gorsium durch eine neue Ausgrabung erweitert. Die Ursache zur *fünften Ausgrabung* ergab sich durch die Fundamentierungsarbeiten der neuen, über den Fluss Sárvíz zu errichtenden Brücke. Am Ostufer des Flusses kam ein Ziegelgrab des 4. Jh. zum Vorschein: damit erhielten wir eine Angabe über das zweite späte Gräberfeld von

ezt a nézetet. Az új ásások először arra a kérdésre kerestek választ, milyen jellegű települést kell Gorsiumban látnunk. Az ásások előrehaladása rövidesen kétségtelenné tette, hogy a központ mindenképpen városias jellegű volt, utcahálózattal, csatornával, vízvezetékkel, hatalmas, reprezentatív jellegű épületekkel. A város szerkezetét, kiterjedését a helyszíni bejárások mellett a légifelvételek világították meg. Gorsium ezek szerint a Sárvíz két oldalán mintegy két négyzetkilométer nagyságú területen fekszik. A növényzetből kirajzolódó falak körülbelül 200 házcsoportot jelölnek. Ezekhez még további száz épület számítható, amelyek a várost minden irányban sugarasan körülveszik, elszórta, a kivezető utak mentén. A légifelvételek a Sárvíz eredeti – a múlt századi csatornázást megelőző – medrét is kirajolták: a folyó az ásások melletti lapályon több szigetet alkotva kanyargott.

A város ókori rangja tekintetében még nem sikerült a vitát eldöntő bizonyítékokhoz jutni: Aquincumhoz tartozó település volt-e Gorsium, vagy önálló város. A település központjában feltárt hatalmas csarnokok, oltárok és egy újabb felirat viszont véglegesen eldöntötték, hogy a provincia vallási központja, a császárkultusz színhelye itt volt. A szentélyek falait a középkorban lerombolták, köveit építőanyagként Székesfehérvárra vitték: ez nem hagy kétséget afelől, hogy a székesfehérvári római kö emlékeket nem Aquincumból, vagy egy-egy elszórta fennmaradt romból szedték össze a királyi építkezésekhez, hanem a közeli omladozó városból.

A korábbi ásások örökségeként az 1958-ban kezdődött kutatások is két területen folytak: a Nyakasdűlőben, ahol a város központja bontakozik ki a települést nyugatkelet és észak-dél irányban keresztező főutcáival, legfontosabb középületeivel, valamint Margittelepen, ahol Gorsium déli városnegyede terült el, a különböző korszakokban falusias házcsoportok, fazekasnegyed, végül a késői lakosság temetője váltották itt egymást.

Gorsium-Herculia. Bei der Ausgrabung wurde an der Stelle des während des II. Weltkrieges zerstörten Vinzerhauses eine grössere Fläche freigelegt und die 1934 unterbrochene Ausgrabung der *Villa Leporis* fortgesetzt. Es konnte auch die Stelle des Gräberfeldes des 4. Jh. geklärt werden.

Aufgrund der Ausgrabungen, der vielen neuen Resultate war es offensichtlich, dass das bei Tác gelegene Gorsium im nordöstlichen Gebiet Pannoniens nach der Provinzhauptstadt Aquincum die bedeutendste Siedlung war. Neben ihrer Ausdehnung und dem Reichtum des Fundgutes ist es in Gorsium für die Archäologie besonders vorteilhaft, dass sie in der Neuzeit nicht besiedelt war, wodurch die vollständige Freilegung möglich ist. Diese Gegebenheiten führten zu den 1958 begonnenen, neuen, systematischen Ausgrabungen, welche seither jährlich bis zur vollständigen Erschliessung der ausgedehnten Siedlung fortgesetzt werden.

Laut Edit B. Thomas ist Gorsium anhand der Ausgrabungsergebnisse als eine Villensiedlung von grosser Ausdehnung, als das Wirtschaftszentrum eines grossen Gutes zu betrachten, wie sie das grosse Gebäude der Flur Nyakas in der Zusammenfassung der Forschungen bis 1955 bezeichnete. Die Steindenkmäler und nicht zuletzt die grosse Menge der Funde unterstützten diese Meinung jedoch nicht. Die neuen Ausgrabungen suchten vor allem Antwort auf die Frage, welche Art von Siedlung Gorsium gewesen sein mochte. Die weiteren Grabungen haben bald gezeigt, dass das Zentrum mit einem Strassennetz, Kanälen, Wasserleitungen, riesigen repräsentativen Gebäuden einen städtischen Charakter hatte. Die Lage und die Ausdehnung der Stadt wurde ausser mit Geländebegehungen, auch mit Luftaufnahmen ermittelt. Gorsium breitete sich an beiden Ufern des Flusses Sárvíz auf einer Fläche von ungefähr zwei Quadratkilometern aus. In der Vegetation zeichnen sich die Mauern von ungefähr 200 Hausgruppen ab. Dazu können noch ca weitere hundert Gebäude gerechnet werden, welche an den strahlenartig ausführenden Strassen einzeln liegend, die Stadt in jeden Richtung umfassten. Auf den Luftaufnahmen ist auch das ursprüngliche Bett des Flusses vor der Kanalisation des vergangenen Jahrhunderts deutlich zu erkennen; er floss in der Niederung neben den Grabungen und bildete mehrere kleine Inseln.

Was den Rang der Stadt im Altertum betrifft, ist es nicht gelungen, Beweise zu bringen, die die Debatte entscheiden würden: war Gorsium eine zu Aquincum gehörende Siedlung oder eine selbstständige Stadt. Die im Zentrum freigelegten grossen Hallen, die Altäre und eine weitere Inschrift zeigen eindeutig, dass das religiöse Zentrum der Provinz, der Schauplatz des Kaiserkultes in Gorsium war. Die Mauern der Heiligtümer wurden im Mittelalter zerstört, die Steine als Baumaterial nach Székesfehérvár gebracht; dies lässt keinen Zweifel mehr darüber zu, dass die römischen Steindenkmäler von Székesfehérvár nicht von Aquincum oder von Székesfehérvár stammen, oder dortige Ruinen als Baumaterial bei königlichen Bauten dienten. Die Bausteine wurden aus der naheliegenden, verlassen Stadt transportiert.

Die 1958 begonnenen Ausgrabungen wurden als Erbe früherer Grabungen ebenfalls in zwei Gebieten fortgesetzt: in der Flur Nyakas, wo sich das Zentrum der Stadt mit den Hauptstrassen, die die Siedlung in Nord-West- und Nord-Ost-Richtung kreuzten, befand, und wo die wichtigsten öffentlichen Gebäude standen, ferner in Margittelep, wo sich das südliche Stadtviertel von Gorsium erstreckte; hier befanden sich dörfliche Hausgruppen verschiedener Perioden, das Viertel der Töpfer und schliesslich das Gräberfeld der späten Bevölkerung.

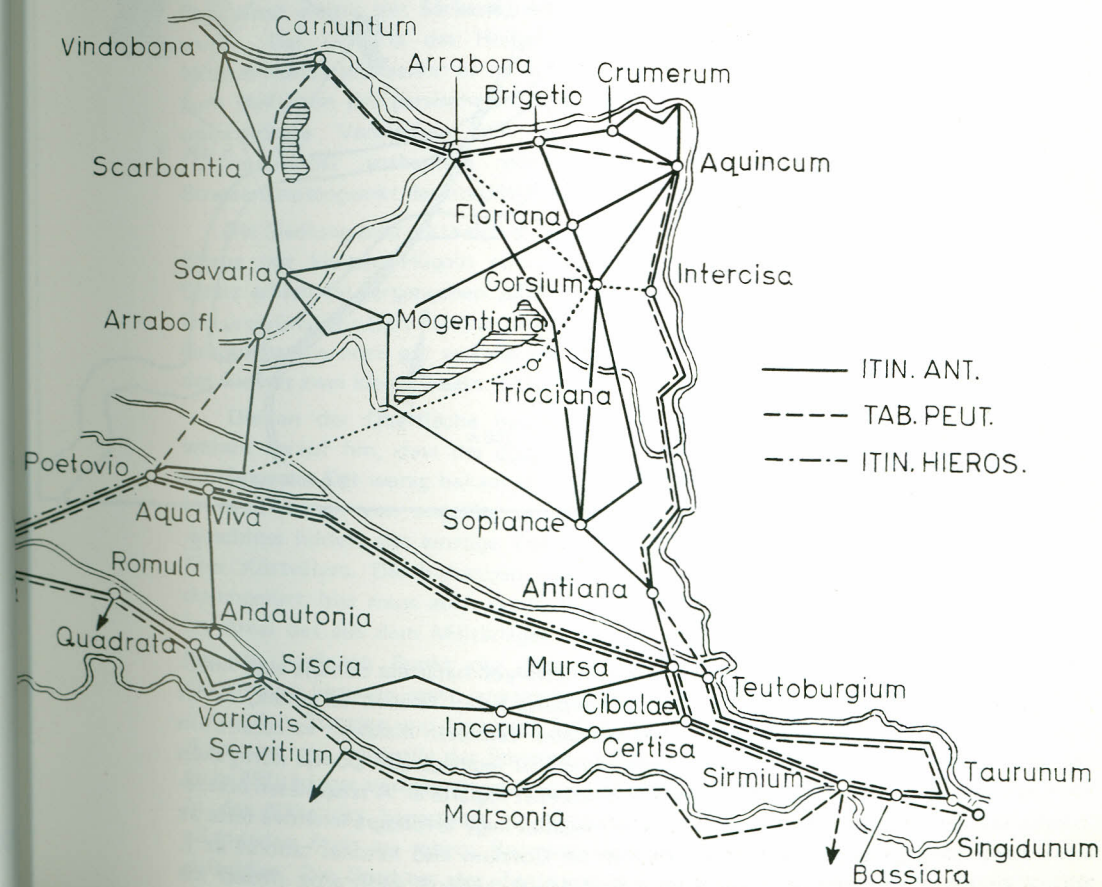
A település

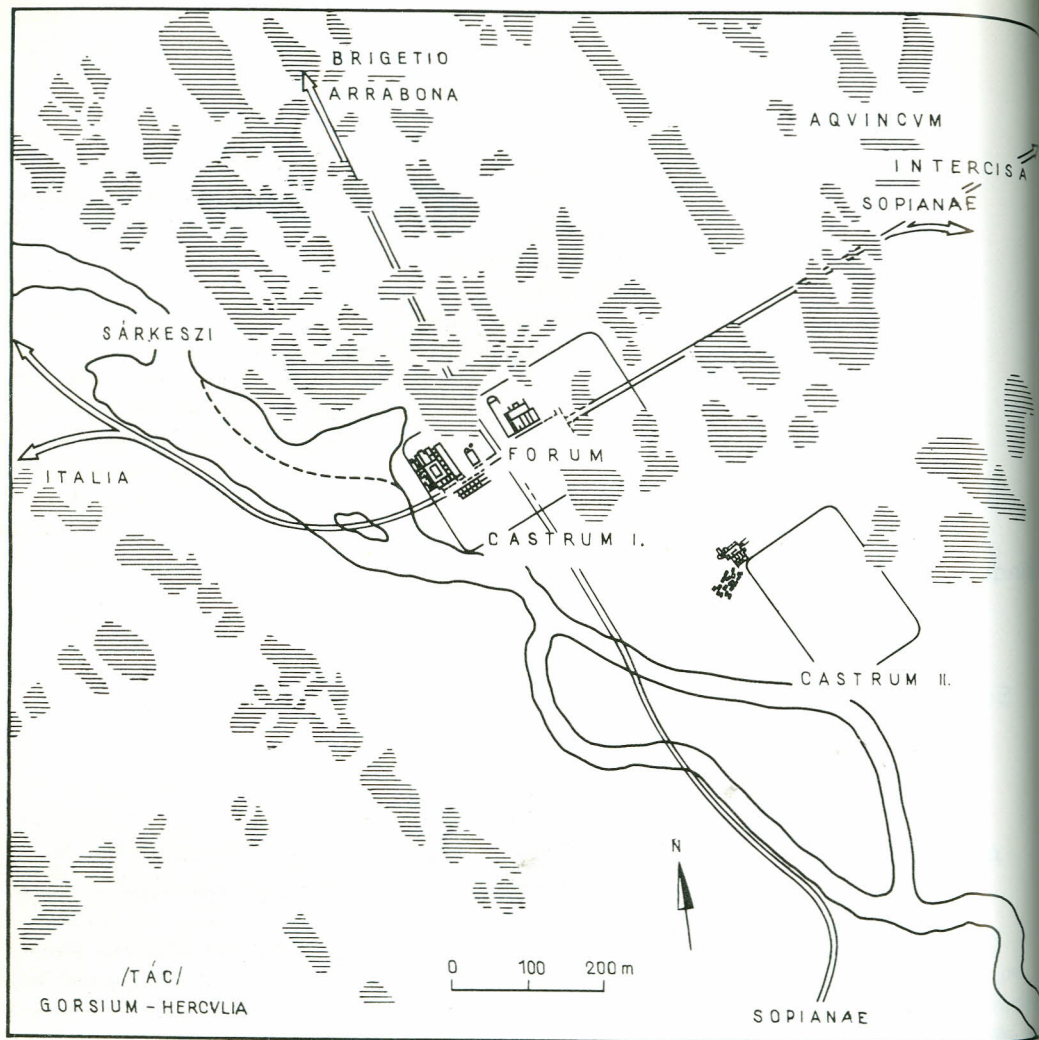
Az *Itinerarium Antonini* útikönyv két főútvonal csomópontjában említi Gorsiumot. (1. kép) Az egyik Sopianaeból (Pécs) a Kapos és a Sárvíz jobb oldalán haladt, Gorsiumon át Brigetio (Ószőny), míg a másik ugyancsak Sopianaeból a Kapos és a Sárvíz bal oldalán mutatható ki, Gorsiumból a Velencei-tó északi partját érintve Aquincumba vezetett. A Dunántúli ókori földrajzának kutatása további, Gorsiumot érintő utakat határozott meg. Legfontosabb ezek közül az a korai főútvonal, amely a Balaton déli partja mentén Itáliába vezetett. Az út maradványaira Polgárdi határában sikerült rátalálni, innen Triccianaba (Ságvár) vitt, majd Poetovionál (Ptuj) érte el a Borostyán utat. Másik út Gorsiumból észak felé indult, keresztülvágott Székesfehérváron, ahol a Felsővárosban az előkerült leletek kisebb állomást sejtetnek, Sárkeresztesen át a Fehérvárcsurgó és Bodajk közötti szőlőkig, ahol a Savariából (Szombathely) Aquincumba vezető utat keresztezte Osones állomásnál. Az út itt kettévált, egyik ága Pusztavámon és Környén át Brigetio felé kanyarodott, míg a másik a Móri völgyön áthaladva Arrabona (Győr) irányába tért el. Út kötötte össze a táci római települést a szabadbattyáni határban előkerült kiterjedt településsel, azon át Sárkeszivel, ahonnan Pannonia egyik legnagyobb Mithras szentélyét ismerjük. A szentély mérete nagyszámú hívőre enged következtetni: ezek a közeli Gorsiumból zarándokolhattak a perzsa istenséghez. Lehetséges, hogy a Duna – menti katonai táborokkal, Intercisával (Dunaújváros), Vetus Salinaval (Adony) közvetlen összeköttetése volt. Gorsiumban tehát Pannonia északkeleti részének legfontosabb útcsomópontját láthatjuk.

A település a Sárvíz két oldalán feküdt, a sík vidékből kis halmokkal kiemelkedő változatos környezetben. A Sárvíz a múlt századi csatornázással új jelleget és új helyet kapott. A történelmi időkben szélesen kanyargó folyó volt. Egykori medre a mai csatorna és a feltárások közötti lapos mezőn ma is jól nyomon követhető. A település közepén a folyó görbülete két szigetet alkotott. (2. kép)

A felszínen található cserép- és téglatöredékek, malternyomok arra mutatnak, hogy a folyó nagyjából középen vágott át a településen. A kevésbé ismert nyugati városrész a mai Sárvíz nyugati oldalán mintegy kilométer hosszúságban figyelhető meg. Északi le-

Die Siedlung

2.

zárását a mozaiktöredékei miatt számon tartott körtvélyesi határrész dombja alatt húzódó egykori tó alkotja. Az eddigi ásások a település keleti felében történtek, de itt kereshető Gorsium történeti magja is, a katonai tábor területén kialakult városcentrum területén. Ez a Tácról a Fövény-pusztá felé vezető út legmagasabb pontja környékén emelkedő halmokat és a köztük lévő lankásabb részeket foglalta el. A településen átvezető utak kereszteződési helye ez, ahol az enyhe magaslát nagy távolságra lehetővé tette az áttekintést, az utak ellenőrzését. Itt építették fel Gorsium első katonai táborát az 1. század közepén. A táborból eddig csak a palánkfalat kívülről védő árok (*fossa*) kis

Das *Itinerarium Antonini* erwähnt Gorsium im Knotenpunkt zweier Hauptstrassen. (Abb. 1.) Die eine Strasse läuft aus Sopianae (Pécs) am rechten Ufer der Flüsse Kapos und Sárköz, über Gorsium nach Brigetio (Ószóny), während die andere ebenfalls aus Sopianae ausgehend, am linken Ufer dieser Flüsse verlief. Diese führte aus Gorsium, das Nordufer des Velence-Sees berührend, nach Aquincum. Die Forschung der Geographie des Altertums von Transdanubien bestimmte weitere, Gorsium berührende Strassen. Von diesen ist jene alte Strasse die bedeutendste, die entlang des Südufers des Balaton nach Italien führte. Ihre Spuren wurden bei Polgárdi entdeckt; von hier aus führte die Strasse nach Tricciana (Ságvár) und erreichte bei Poetovio (Ptuj) die Bernstein-Strasse. Eine andere Strasse lief von Gorsium nach Norden, durchquerte Székesfehérvár, wo die im Felsőváros (obere Stadt) ausgegrabenen Funde auf eine kleine Siedlung hinweisen; sie führte dann über Sárkeresztés zu den Weinbergen zwischen Fehérvárcsurgó und Bodajk, wo sie bei der Station Osones die aus Savaria (Szombathely) kommende und nach Aquincum führende Strasse durchquerte. Die Strasse zweigte hier ab: die eine führte über Pusztavám und Környe nach Brigetio, während die andere über das Mór-Tal in die Richtung von Arrabona (Győr) abzog. Die römische Siedlung von Tác war durch eine Strasse mit der bei Szabadbattyán entdeckten, ausgedehnten Siedlung verbunden und über diese weiter mit Sárkeszi, wo das grösste Mithras-Heiligtum Pannoniens entdeckt wurde. Der Umfang des Heiligtums lässt auf eine hohe Zahl der Anhänger des Mithras-Kultes schliessen: es ist anzunehmen, dass sie aus dem naheliegenden Gorsium zum Heiligtum des persischen Gottes pilgerten. Es besteht die Möglichkeit, dass eine unmittelbare Verbindung mit den Militärlagern an der Donau, mit Intercisa (Dunaújváros) vorhanden war. Offensichtlich war Gorsium der wichtigste Strassenknotenpunkt des nordöstlichen Teiles von Pannonien.

Die Siedlung erstreckte sich an beiden Ufern des Flusses Sárköz, in einer sich aus der Ebene mit kleinen Hügeln erhebenden, abwechslungsreichen Umgebung. Der Fluss Sárköz erhielt im vergangenen Jahrhundert durch das Graben des Kanals ein neues Bett. Das ursprüngliche Bett kann an der flachen Wiese zwischen dem heutigen Kanal und der Grabungsstelle noch gut verfolgt werden. In der Mitte der Siedlung umschloss der Bogen des Flusses zwei kleine Inseln. (Abb. 2.)

Die an der Oberfläche liegenden Scherben, Ziegelfragmente und Mörtelspuren weisen darauf hin, dass der Fluss die Siedlung im grossen und ganzen in der Mitte durchquerte. Der wenig bekannte westliche Stadtteil, an der Westseite des Flusses, kann in einer Länge von ungefähr einem Kilometer beobachtet werden. Den nördlichen Abschluss bildete der einstige Teich unter dem Hügel mit den Mosaikfragment in der Flur Körtvélyes. Die bisherigen Ausgrabungen wurden an der Ostseite der Siedlung durchgeführt; hier muss auch der historische Kern von Gorsium gesucht werden, nämlich im Areal des aus dem Militärlager umgebauten Stadtzentrums. Dieses Gebiet umfasste die am höchsten Punkt der Strasse Tác-Fövény-pusztá liegenden Hügel und das dazwischen liegende sanft ansteigende Areal. Hier kreuzen sich die durch die Siedlung führenden Strassen und die kleine Erhöhung ermöglichte den Überblick über ein grosses Areal und die Kontrolle der Strassen. An dieser Stelle wurde in der Mitte des 1. Jh. das erste Militärlager von Gorsium erbaut. Vom Lager ist vorderhand nur an der Nordseite, in der Nähe des Lagertores ein kleiner Abschnitt, der die Spundwand von Aussen stützenden *fossa* zu sehen; Baracken und Gebäudereste wurden an mehreren Stellen gefunden. Die Struktur des Zentrums der späteren Stadt war weiterhin vom Lager

szakasza látható az északi oldalon, a táborkapu közelében, barakkjait és épületeit az ásatások több helyen megtalálták. A későbbi város központjának szerkezetét a tábor a továbbiakban is meghatározta. A táborkapukon áthaladó utakat (*uiae principales, uia praetoria*) a IV. században is használták és ezek voltak Gorsium régészetiileg is meghatározható főutcai (*decumanus maximus, cardo maximus*). Az eddigi kutatások alapján a városközpont egymásra általában derékszögben haladó utcahálózattal tagolt sűrűn beépített városias településből állott. Ezt a központot, amelynek kiterjedését egyelőre nem ismerjük, nagyobb távolságra elszórt villák, kisebb településcsoportok vették körül, a kivezető utak mentén temetőik. A település különböző periódusaiban feltehetően más és más kiterjedésű volt. A *Villa Leporis* körül végzett ásatások igazolják ezt. A II. és III. században a városszéli fazekastelep kemencéi és raktárai sorakoztak itt, ahol a IV. század eleje lakóházak sorát terjesztette ki, a század végén, amikor a város a belső területre szorult össze, temető foglalta el a magárahagyott házak helyét.

A település központjának feltárt emlékeit a IV. századi utcák tagolják három negyedre. A negyedik negyed a nyugat-kelet irányú főutca (*decumanus maximus*) déli, az észak-déli köves utca (*cardo maximus*) keleti oldalán még szinte ismeretlen: a tájékozódó jellegű kutatás a *forumot* keletről határoló nagy épület nyomait találta itt, az előkerült leletek – nagy, bronz bevonatú kolompok, áldozati kés – templomra engednek következtetni.

1.

Északnyugati negyed

a *decumanus maximus*tól északra és a *cardo maximus*tól nyugatra

A palota a Sárvíz eredeti medre felé lejtő domb alsó felén épült. Méretei feltűnően nagyok: hossza 65 méter, szélessége 49 méter. (3. kép, I. tábla)

A nagy épület bejárata a déli oldalon, a *decumanus maximus*ról nyílt. Az utca felől széles, hatalmas oszlopsorba lépett az érkező. A *porticus* keleti felében terrazzo padló nyomai maradtak fenn, ugyanitt vörös freskótöredékek tanúskodtak arról, hogy a csarnok falát, mennyezetét falfestés borította. A főbejárat a hatalmas épület tengelyében nyílhatott. Ez a kapu nem maradt reánk, nyomait a hozzá csatlakozó fallal a középkorban elbontották, építőanyagként elhurcolták. A *porticus* keleti, jobban megmaradt részében két-két oszlop között további bejárat nyílt a palotából, ezeken át kocsiszínbe és hosszú gazdasági udvarba juthattak az épülethez tartozó szekerek.

A főbejáraton át a *uestibulum*ba lépett az érkező. A tágas terem tulsó végében nyíló ajtó a *peristylum*ba – ennek küszöbköve ma is helyén van –, míg balfelé a fürdőbe lehetett jutni. A *peristylum* hatalmas udvart, belső kertet vett körül, amelytől alacsony fal és vaskos oszlopok választották el. Az udvar közepén ciszterna fogta fel az esővizet.

bestimmt. Die durch die Lagertore führenden Strassen (*uiae principales, uia praetoria*) wurden auch im 4. Jh. benutzt; diese waren auch die archäologisch bestimmbareren Hauptstrassen von Gorsium (*decumanus maximus, cardo maximus*). Anhand der bisherigen Forschungen bestand das Zentrum aus einem dicht bebauten Kern städtischen Gepräges, welcher durch ein rechteckig laufendes Strassennetz gegliedert war. Dieses Stadtzentrum, dessen Umfang vorläufig noch nicht bekannt ist, war entlang der Ausfahrstrassen mit zerstreuten Villen, kleineren Siedlungsgruppen in grösserer Entfernung von Gräberfeldern umgeben. Es ist anzunehmen, dass die Siedlungen der verschiedenen Perioden von unterschiedlicher Grösse war. Dies wird durch die um die *Villa Leporis* durchgeführten Ausgrabungen bestätigt. Im 2. und 3. Jh. waren die Öfen und Lager der Töpferwerkstätten des Stadtrandes an jener Stelle, wo sich Anfang des 4. Jh. eine Reihe von Wohnhäusern ausbreitete, und am Ende des Jahrhunderts, als die Stadt sich auf das innere Areal konzentrierte, diente dieses Gebiet mit den verlassenem Häusern als Begräbnisstätte.

Die ausgegrabenen Denkmäler des Zentrums gliedern die Strassen des 4. Jh. in drei Viertel. Das vierte Viertel ist an der Südseite der West-Ost-orientierten Hauptstrasse (*decumanus maximus*) und an der Ostseite der nach Nord-Süd orientierten gepflasterten Strasse (*cardo maximus*) sozusagen unbekannt: bei der Probegrabung wurden an dieser Stelle die Spuren eines grossen Bauwerkes, welches das *Forum* von Osten abgrenzte, entdeckt. Nach den Funden – wie grosse Eisenglocken mit Bronzeüberzug, Opferrmesser – mag dort ein Tempel gestanden haben.

1.

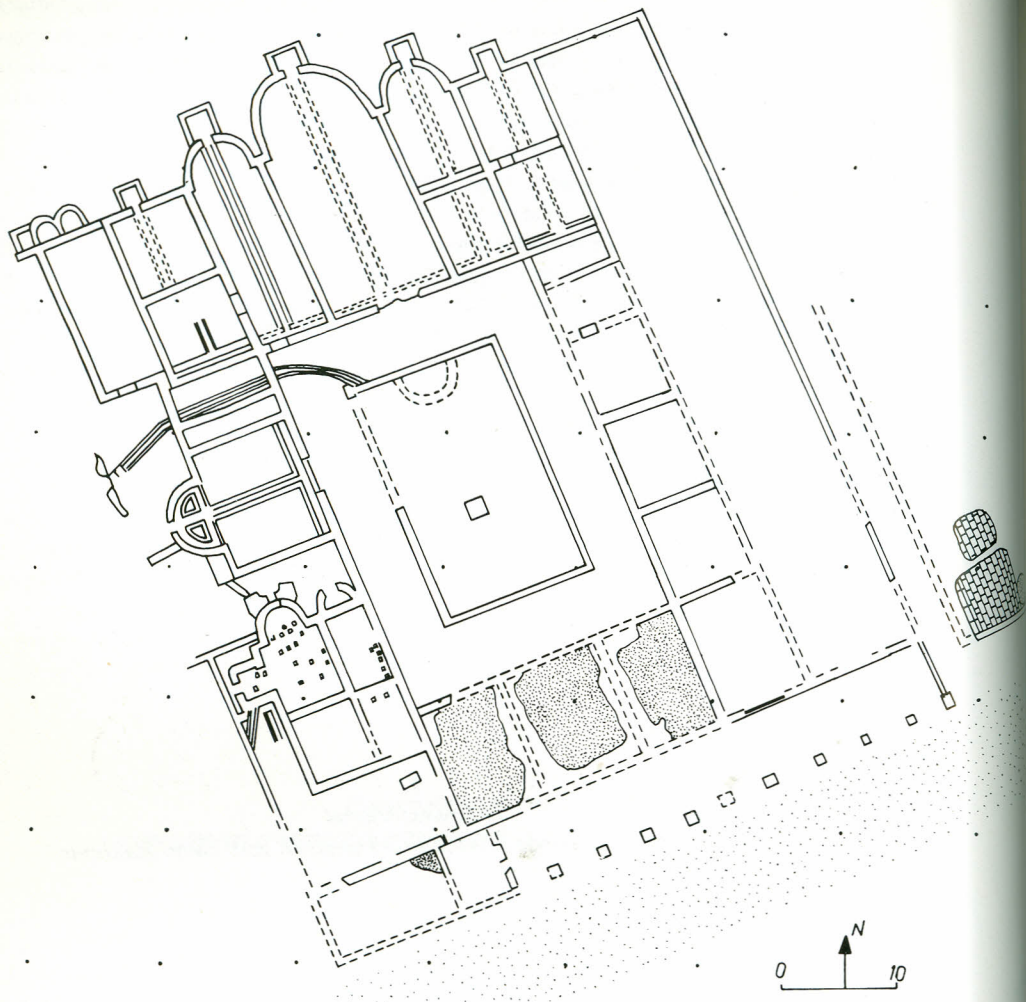
Nordwest-Viertel

nördlich des *decumanus maximus* und westlich vom *cardo maximus*

Der Palast wurde am Fuss des gegen das Bett des Flusses Sárvíz fallenden Hügels erbaut. Die Masse sind auffallend gross; Länge: 65 m, Breite: 49 m. (Abb. 3., Taf. 1.)

Der Eingang des Gebäudes befand sich an der Südseite, am *decumanus maximus*. Von der Strasse her trat der Besucher in eine riesige Säulenhalle. In der Osthälfte des *porticus* blieben die Spuren eines Terrazzo-Fussbodens erhalten. An derselben Stelle bezeugen rote Freskenfragmente, dass die Wand, die Decke der Halle mit Wandmalereien bedeckt waren. Der Haupteingang führte wahrscheinlich durch die Achse des Gebäudes. Dieses Tor blieb nicht erhalten, die Spuren wurden im Mittelalter mit der anschliessenden Mauer abgetragen und als Baumaterial fortgeschleppt. An der Ostseite des *porticus* führten in dem besser erhaltenen Teil zwischen je zwei Säulen zwei weitere Eingänge in den Palast: von hier gelangten durch den Wagenschuppen die zum Besitz gehörenden Wagen in den länglichen Wirtschaftshof.

Durch den Haupteingang trat der Gast in das *uestibulum*. Das am anderen Ende des geräumigen Saales befindliche Tor führte in das *peristylum* – dessen Schwellenstein

3.

A palota különböző helyiségei a *peristylum*ból nyíltak. A legszebb termek az északi oldalon helyezkedtek el. Méreteiben és jelentőségében kiemelkedik közülük az udvar tengelyében a középben fekvő hatalmas terem, amelynek északi oldalát éppen úgy apszis zárta le, mint a két oldalán lévő helyiségekét. Mindháromnak, mint a tőlük keletre és nyugatra lévő kisebb helyiségeknek, padlóalatti fűtésük volt. A fűtés kívülről történt, az épület északi falához csatlakozó kis négyszögletes fűtőtérből (*praeefurnium*). A forró levegő a terrazzo padló alatt a terem közepén futó fűtőcsatornán jutott el a terem

noch an der ursprüngliche Stelle liegt – während an der linken Seite das Bad erreicht werden konnte. Das *peristylum* umfasste einen grossen Hof, einen Innengarten, von dem es mit einer niedrigen Wand und dicken Säulen getrennt war. In der Mitte des Hofes fing eine Zisterne das Regenwasser auf.

Die verschiedenen Räume öffneten sich vom *peristylum*. Die schönsten befanden sich an der Nordseite des Palastes. Der riesige Saal in der Mitte in der Achse des Hofes, war nach seiner Fläche von besonderer Bedeutung; die Nordseite war von einer Apsis abgeschlossen, ebenso die Räume zu beiden Seiten des Saales. Alle drei Räume, wie auch die östlich und westlich liegenden kleineren, waren mit einer unterhalb des Fussbodens geführten Heizanlage versehen. Die Heizung wurde von aussen, aus einem sich an die Nordwand des Gebäudes anschliessenden viereckigen Heizraum (*praeefurnium*) betrieben. Die heisse Luft gelangte unter dem Terrazzo-Fussboden, durch den in der Mitte des Saales laufenden Heizkanal an das Ende des Saales und verbreitete sich dann bei der sich neben der Wand des *peristylum* in den nach Osten und Westen abzweigendem Kanal weiter. Im mittleren Saal war auch im Bogen der Apsis ein wärmefördernder Kanal eingebaut. Diese Kanäle sind heute nur in den westlich vom mittleren Saal liegenden Räumen sichtbar. In den Räumen der nordwestlichen Ecke wurde ein Kanal aus einem früheren Bau als der Palast entdeckt, welcher sowohl was die Mauerung als auch die Richtung anbelangt, vom späteren Gebäude abweicht. Die Türöffnung dieses Eckraumes blieb an der Südseite erhalten. Ein anderer Schwellenstein diente einer Tür auf denselben kleinen Platz. An diesem Schwellenstein können die Aushöhlungen der komplizierten Türangel gut beobachtet werden. Unter dem Fussboden des zu diesem Eingang gehörenden schmalen Ganges lief jener Kanal, welcher zur Ableitung von Abwässern aus dem Zentralhof diente.

Der mit einer Apsis an der Westseite abgeschlossene Raum gehört zu den schönsten des Gebäudes; er war ebenfalls mit einer unter dem Fussboden geführten Heizung versehen. Die Heizanlagen durchzogen den Bogen der Apsis und die Mitte des Raumes und waren weiter entlang der Wand neben dem *peristylum* geführt.

Die sich in der Südwestecke des Palastes befindlichen Räume bilden eine gesonderte Gruppe. Mit dem übrigen Teil des Gebäudes waren diese Räume nur durch den sich neben dem *vestibulum* befindlichen Raum verbunden. Die in die Zimmerreihe führende Tür führte in einen Saal mit Ziegelboden. Die nächsten vier Räume gehörten zum Bad des Palastes. Der südwestliche Raum mochte das *apodyterium*, der Ankleideraum gewesen sein, östlich davon befand sich das *frigidarium*, das Kaltbad. Von den beiden Räumen mit einer Apsis war der östliche, das *tepidarium*, das Laubad, der westliche, das *caldarium*, das Warmbad. In seinem westlichen vorspringenden Teil nahm die Badewanne Platz; der Abflusskanal ist an der Westseite des Bades zu sehen. Der aus grossen Basaltsteinen zusammengesetzte Boden blieb nur im letzteren Raum erhalten. Darunter liegt der *hypocaustum* mit Basaltsäulen, welcher aus dem äusseren Heizraum durch die Apsis geheizt war. In den übrigen Räumen wurde der Boden von Ziegelsäulen gehalten.

Unter dem Saal mit Ziegelboden kam ein Teil einer grossen Bleiröhre der Wasserleitung des 2. Jh. mit gut sichtbaren Fugen zu Vorschein.

Der überwiegende Teil der Östlich vom *peristylum* liegenden kleineren Räume waren wahrscheinlich wirtschaftlichen Zwecken vorbehalten. Anhand der zahlreichen Spinnwirtel, die in dem einem Raum zum Vorschein kamen, ist es anzunehmen, dass hier eine Spinnstube und eine weberei eingerichtet war: in dem anderen Raum wurden die Reste eines vierrädigen, offenen, leichten Wagens freigelegt. Die in den

végéig, majd a *peristylum*hoz csatlakozó falnál kelet és nyugat felé elágazó csatornában áradt tovább. A középső nagy teremben az apszis ívében is volt melegvezető csatorna. Ezek a csatornák ma már csak a középső csarnoktól nyugatra fekvő termekben láthatók. Az északnyugati sarokban lévő helyiségekben a *palatium* felépítését megelőző csatorna került elő, amely falazás és irány tekintetében eltér a későbbi épülettől. E sarokhelyiség ajtónyílása a déli oldalon maradt meg. Egy másik küszöbök ugyanerre a kis térre nyitott ajtót. E küszöbökön a bonyolult reteszek mélyedései is jól megfigyelhetők. E bejárat-hoz tartozó keskeny folyosó padlója alatt futott az a vízlevezető csatorna, amely a központi udvarba lefolyó vizet vezette el.

Az épület legszebb termei közé tartozik a nyugati oldal apszisos helyisége. Ezt is padló alatti fűtéssel melegítették. A fűtővezetékek az apszis ívét, mindkét tengelyét, a terem közepét és a *peristylum*mal szomszédos fal mentét hálózta be.

A palota délnyugati sarkán lévő helyiségek külön csoportot alkotnak. Az épület többi részével csak a *vestibulum* melletti helyiségen keresztül volt kapcsolata.

A helyiségsorba bevezető ajtó téglapadlós terembe nyílt. A következő négy helyiség a hatalmas palota fürdője volt. A délnyugati helyiség az *apodyterium* lehetett, a vetkőző, tőle keletre a *frigidarium*, a hidegfürdő. A két apszisos helyiség közül a keleti a *tepidarium*, a langyos fürdő, a nyugati a *caldarium*, a meleg fürdő. Ennek nyugati kiszögelésében helyeték el a kádat, a vizet elvezető csatorna a fürdő nyugati oldalán látható. A nagy bazaltlapokból összerakott padló csak az utóbbi helyiségben maradt meg. Ez alatt bazaltoszlopos *hypocaustum* látható, ahová az apszison át a külső fűtőtérből áradt a forró levegő. A többi helyiségben téglaszlokok tartották a padlót.

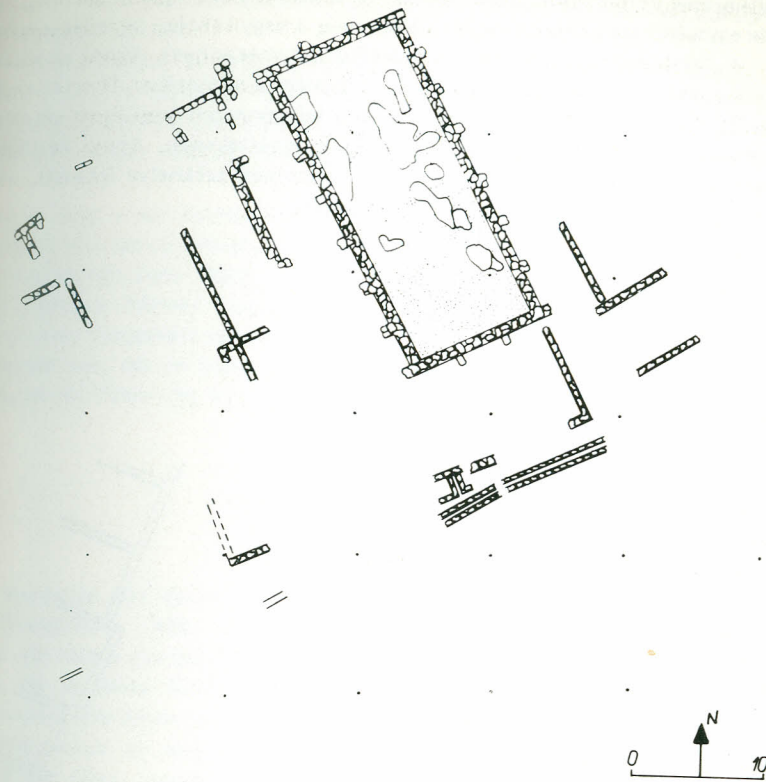
A téglapadlós terem alatt nagy ólomcső részlete került elő, jól látható összeillesztésekkel. A város II. századi vízvezetéke ez.

A *peristylum*tól keletre nyíló kisméretű helyiségek többsége gazdasági jellegű lehetett. Az egyikben — számos itt előkerült orsógomb alapján — fonó-szövő műhely dolgozhatott, a másikkban négykerekű, nyitott, könnyű kocsi maradványai kerültek elő. A szomszédos szobákban talált vaseszközök arra engednek következtetni, hogy egyikükben kovácműhelyt rendeztek be. Az épület keleti oldalát elfoglaló hosszú udvar is gazdasági jellegű lehetett, gabonamagvak, favázás fészere cölöpsora szólnak emellett.

A palota keleti részében maradt meg a hatalmas épület felépítését megelőző évszázadok építkezéseinek legjelentősebb, összefüggő emléke. (4. kép) Egy 25,30x11 méter nagyságú épület ez, amelyet hosszú oldalain kívülről 8–8, keskeny oldalain 2–2 pillér erősített. Az egyetlen belső térrel rendelkező építmény falai vastagabbak, jobb minőségűek, mint a palotáé, másfél méterrel mélyebbre is alapozták. Egész területét finom kivitelű terrazzo padló borította. Bejárata a déli keskeny oldalán volt, itt nagy faajtó elszenesedett maradványaira talált az ásatás. Az épület egész területét vastagon fedte a korom, átégett gerendák maradványai, köztük falfestmény töredékek. Alaprajza után a *horreumok*, magtárak közé sorolhatjuk, feltűnően finom kivitele, padlója, falfestményei és nem utolsósorban leletei — köztük egy Medusa fejet ábrázoló ezüst korong — az épület kultikus használatát sem zárják ki.

A palota területén másutt is kerültek elő falcsonkok, amelyek az I. és a II-III. században itt emelkedett építményekhez tartoztak. Ezek a falak azonban a későbbi

4.

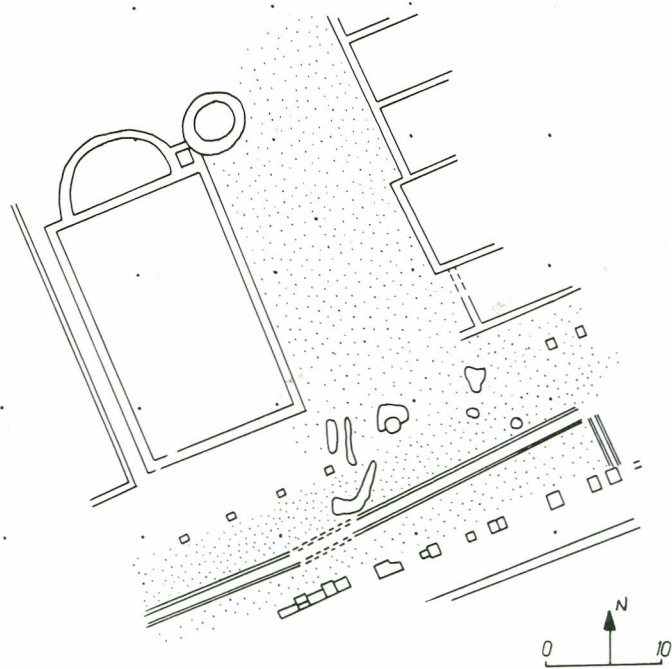

Nachbarzimmern gefundenen Eisenwerkzeuge lassen darauf schliessen, dass in einem dieser Räume eine Eisenschmiede war. Der lange, an der Ostseite des Gebäudes liegende Hof war wahrscheinlich auch wirtschaftlichen Zwecken vorbehalten; dafür sprechen die Getreidekörner die Pfostenreihe eines Schuppens mit Holzgerüst.

Das bedeutendste zusammenhängende architektonische Denkmal der frühen Jahrhunderte der Römerherrschaft, vor dem Errichten des grossen Gebäudes, blieb im Ostteil des Palastes erhalten. (Abb. 4) Dies ist ein Bauwerk von 25,30x11 Meter Fläche, welches aussen an den Längsseiten von je acht Säulen, an den Schmalseite von je zwei Säulen getragen wurde. Die Mauern des über einen einzigen inneren Raum verfügenden Baues sind dicker, von besserer Qualität, als jene des Palastes, sie wurden auch anderthalb Meter tiefer fundamentiert. Das Innere hatte einem feinen Terrazzo-Fussboden. Der Eingang befand sich an der südlichen, schmalen Seite; hier wurden die Reste einer verkohlten grossen Tür gefunden. Die ganze Fläche des Gebäudes war dick mit Russ, Resten von durchbrandten Balken, darunter auch Fragmenten von Wandmalereien, bedeckt. Anhand des Grundrisses kann es als das *horreum*, Getreidespeicher bezeichnet werden: doch kann die kultische Funktion des Gebäudes aufgrund der auffallend feinen Ausführung des Fussbodens, der Wandmalerei und nicht

átkezesek rombolásai miatt ma már nem adnak összefüggő képet. A „horreum” és a e egyidős házak 260-ban semmisültek meg, a nagy roxolán támadás idején.

A palatium a III. század utolsó éveiből származtatható. Abból az időből, amikor a os nevét Herculiára változtatták és Pannonia újjáépítésében Diocletianus császár egy századra új szerepet, jelentőséget szánt a közpénzeken megújított városnak. A palota deltetése ma még nem határozható meg egyértelműen. Annyi kétségtelen, hogy a rtomány életében fontos szerepet vívő tisztviselő székhelye lehetett, esetleg a hely-rtóé, aki ezidőtől nem Aquincumban székelt.

5.

A *decumanus maximus* északi oldalán a palota mellett keskeny kerítéssel körülvett telek állott. (3.kép) A későbbi korok pusztításai következtében a IV. századi építkezésről a falakon belül semmit sem tudunk. Valószínű, hogy a Diocletianus-szal kezdődő újjáépítést megelőző időszakból való az a két kis bódé, amely ezen a helyen emelkedett.

zuletzt der Funde — darunter eine Silberscheibe mit der Darstellung eines Medusakopfes — nicht ausgeschlossen werden.

— Auch an anderen Stellen des Palastes kamen Mauerreste zum Vorschein, welche zu Gebäuden des 1., 2.-3. Jh. gehörten. Diese Mauern bieten jedoch infolge der Zerstörung der späteren Bautätigkeit kein zusammenhängendes Bild mehr. Das „horreum” und die damit gleichaltrigen Häuser wurden im Jahre 260, zur Zeit des grossen Roxolanangriffes vernichtet.

Das palatium mag in den letzten Jahren des 3. Jh. entstanden sein. Aus der Zeit, als die Stadt Herculia den Namen erhielt, zur Zeit des Wiederaufbaues von Pannonien unter Kaiser Diocletian, wurde dieser Stadt für ein Jahrhundert eine neue Rolle zugeteilt. Sie wurde aus öffentlichen Mitteln hergestellt. Die Bestimmung des Palastes kann heute noch nicht eindeutig festgestellt werden. Es ist jedoch kaum zu bezweifeln, dass er der Sitz eines Beamten war, der im Leben der Provinz eine wichtige Rolle spielte; eventuell war das Gebäude der Palast des Statthalters, der zu dieser Zeit schon nicht Aquincum residierte.

An der Nordseite des *decumanus maximus* befand sich neben dem Palast ein umfriedetes Grundstück. (Abb. 3.) Infolge der späteren Zerstörung binnen dieser Mauern wissen wir nichts von Bauten des 4. Jh. Es ist anzunehmen, dass jene zwei kleine Holzhäuschen, die an dieser Stelle standen, aus der Zeit vor dem Wiederaufbau unter Diocletian stammen. Die Böden waren mit grossen Ziegelplatten ausgelegt, das Dach und die Bretterwand wurde an den Ecken von Holzsäulen gehalten. Neben dem einen Gebäude stand ein Ofen, ringsherum grosse Mengen von Eisenschlacken. Unter den beiden Ziegelböden waren aus dem 2-3. Jh. stammende Mauerreste eines Gebäudes, welche sich auch unter dem angrenzenden Palast erstreckten. Unter dem Ziegelboden des nördlichen Holzhäuschens kamen feine Wandmalereien zum Vorschein. Dieser Bauperiode ging eine andere voran: Mauern von schlechter Qualität, ein grösserer Ofen mit einem Gefäss dakischen Typs und Terra sigillatae aus der Po-Gegend; Denkmäler der Militärbesatzung des 1. Jh.

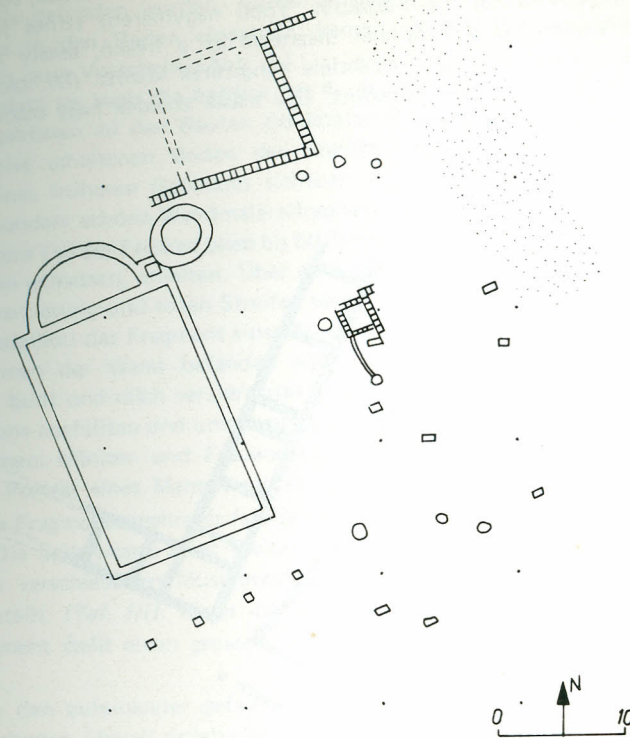
Nach Osten fortschreitend war das nächste Gebäude der obersten Schicht ebenfalls aus dem 4. Jh. (Abb. 5.) Von der Strasse her hatte es einen *porticus*, dessen vier dicke Säulenfundamente erhalten blieben. Das Gebäude bestand aus einem grösseren rechteckigen Raum und war an der Nordseite mit einer Apsis abgeschlossen. Der Eingang war wahrscheinlich zwischen den beiden mittleren Säulen des *porticus*, es blieb jedoch hier weder die Schwelle noch die anschliessende Mauer erhalten. Die jeder Wahrscheinlichkeit nach im Mittelalter erfolgte Zerstörung der südlichen Abschlussmauer war auch im Innenraum erkennbar. Eine grössere mittelalterliche Abfallgrube befand sich in der Mitte des Gebäudes, daneben war eine riesige Grube, welche in mehreren Schichten mit Flugasche gefüllt war. Infolge des späteren Gebrauchs und der Zerstörung konnte der Bodenbelag ebenfalls nur in Flecken festgestellt werden. Bei der Ausgrabung fand man keine Spur, die darauf hindeuten würde, dass der der breite Innenraum mit Säulen gegliedert gewesen war, was architektonisch wahrscheinlich wäre und was bei der Rekonstruktion berücksichtigt wurde. (Taf. IV.)

Mindkettő alját nagy téglalappal raktár ki, sarkaikon faoszlopok tartották a tetőzetet és deszkafalait. Az egyik épület mellett kemence volt, körülötte igen nagy mennyiségű vasróggal. A két téglapadló alatt nagyméretű, II/III. századi épület falai húzódtak, amelyek átterjedtek a szomszédos palota területére is. Az északi téglapadlós bódé alatt finom falfestmények kerültek elő, medaillonokban ornamentális díszítményekkel. Ezt az építési korszakot még egy előzte meg, gyenge minőségű falak, nagyobb kemence egy dák jellegű edénnyel és a Pó-vidékről származó terra sigilláták az I. századi katonai megszállás emlékei.

A következő épület kelet felé haladva legfelső szintjén ugyancsak a IV. századból való. (5. kép) Az utca felől *porticusa* volt, amelynek négy vastag pillérialapja maradt meg. Az épület egy nagyobb téglalap alakú helyiségre és északi oldalán nagyméretű apszisra tagozódott. Bejárata feltehetően a *porticus* két középső pillére között nyílt, itt azonban sem a küszöb, sem a hozzá csatlakozó fal nem maradt meg. Az épület déli zárófalan kívül a középkorra tehető pusztítás több helyen a belső térben is felismerhető volt. Egy nagyobb középkori szemétdödör az épület közepét foglalta el, mellette hatalmas gödör, amelyet több rétegben pernye töltött ki. A későbbi használat és pusztítás miatt a padozat is csak foltokban volt megállapítható, arra az ásatás semmiféle nyomot nem talált, hogy a széles belső teret két oszlopsorral tagolták-e, ami építészetileg valószínű – és amit a restaurálás kifejezésre juttatott. (IV. tábla)

Az épület rendeltetését alaprajzi elrendezése mellett az északkeleti külső szögletében, az apszis és a nagy közkút között téglából épített mély keresztelőmedence határozza meg. Hasonló ókeresztény *baptisterium*okat a IV. század utolsó éveiben, vagy inkább az V. században építettek Dalmatiában, Noricumban, Raetiában. Ha a *basilica* már korábban is fennállott, e keresztelőmedence arra mutat, hogy Herculia keresztény közössége a templomot a századfordulón, a pannoni római uralom lehanyatlásának éveiben is használta, bővítette. A templom e hosszú fennállása valószínűvé teszi, hogy azok az V. századnál nem korábbi faragványok, amelyek Tácon, illetve Székesfehérvárt napvilágra kerültek, e *basilica* tartozékainak tekinthetők. E faragványok egyike egy márvány oltárkorlát, díszes faragással mindkét oldalán. (XXXIX–XL. tábla) Egyik felén Krisztusmonogram, szimbolikus állatok és növények zsúfolt ábrázolásával, másik felén egymásba fonódó hatszirmú rozettából alakított minta. (XL. tábla) A másik faragvány az oltár négyszögletű lapja, elülső oldalán félkör alakú bevágással – mint a kis tamariskuszligetben felállított rekonstrukción látható, a martyr ereklyéihez vezető nyílással. A későbbi dúlásoknak tulajdonítható, hogy a templom belsejében sírokra nem talált a kutatás. Kívül azonban, részben korábbi épületek falaiba, padlóiba mélyítve több sír, egész kis temető került elő, amelybe a VI/VII. században is temetkeztek. (6. kép)

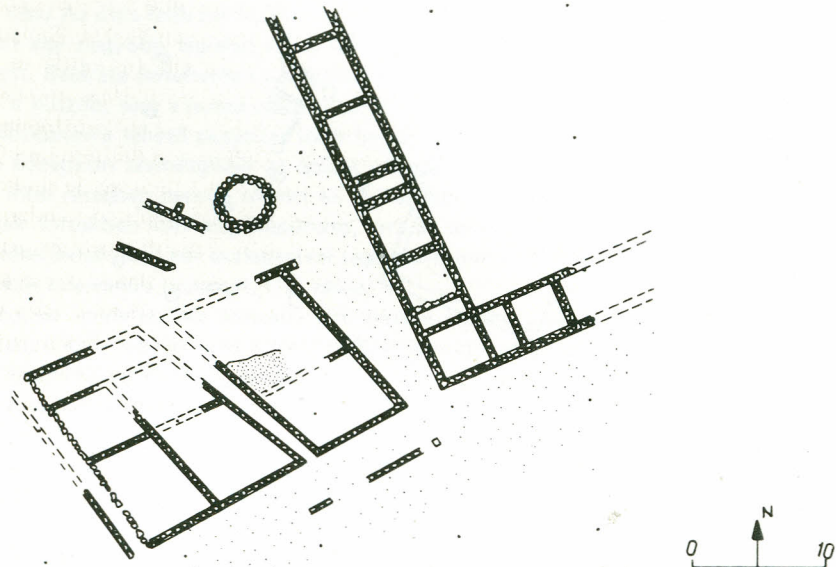
Itt is, mint a palota esetében, a IV. századi *basilica* – amelyet még századokig használtak – csak a római kori település utolsó szakaszának építkezései közé tartozik. A *basilica* helyenként megmaradt padlószintje alatt 30–50 cm-re másik, korábbi épület finom terrazzo padlója látható. E padlón nagy tömegben kerültek elő szebbnél szebb falfestménytöredékek, amelyek ezt a korábbi épületet díszítették. A falat borító freskó alsó része 60–80 cm magasságban és mintegy 5 méter hosszúságban a terrazzo padlótól kiindulva megmaradt. A márványutánzatú lábazat fölött virágfüzérés oszlopok és piros sávok fehér mezőket kereteznek. A középső mezőben vörös medaillonba helyezett fűtős portré töredéke. A fal felső kerete fölött két kis ablak nyílt. Színes és gazdagon díszített volt a mennyezeti freskó. Nagy medaillonokat kitöltő és azokat körülvevő levelek, virágok dús szövedéke, amelyet a négy sarkon egy-egy vörös keretes medaillonba

6.

Die Funktion des Gebäudes bestimmt ausser dem Grundriss das in der nordöstlichen Ecke, zwischen Apsis und dem grossen öffentlichen Brunnen entdeckte, aus Ziegeln errichtete Taufbecken. Ähnliche altchristliche Baptisterien wurden in den letzten Jahren des 4. Jh., aber noch eher im 5. Jh, in Dalmatien, Noricum, Rätien errichtet. Wenn die *basilica* bereits früher erbaut wurde, weist das Taufbecken darauf hin, dass die christliche Gemeinde von Herculia die Kirche um die Jahrhundertwende, in den Jahren des Niedergangs der römischen Herrschaft in Pannonien noch benutzte und erweiterte. Infolge des langen Bestehens der Kirche ist es wahrscheinlich, dass jene Reliefs, die nicht älter als das 5. Jh. sind und die in Tác bzw. Székesfehérvár zum Vorschein kamen, zu der *basilica* gehörten. Eine marnorne Altarbalustrade ist an beiden Seiten mit Reliefs verziert und zwar an der einen Seite mit einem Christusmonogram, an der anderen mit sechs ineinandergeschlungenen Rosetten. (Taf. XXXIX – XL.) Ein viereckiger Stein an der Vorderseite mit halbkreisförmigem Einschnitt, ist die Deckplatte eines Altars – wie dies die im kleinen Tamariscushain aufgestellte Rekonstruktion veranschaulicht – nämlich mit einer Öffnung für die Martyrerreliquie. Es ist den

helyezett portré szakít meg. Koszorús, szalagos férfi és női arcok, egy egyiptomi-jellegű férfi tekintenek le ránk a magasból. Több nagyméretű színes jelenet töredéke is előkerült. Kisebb fülke oldalfalát díszítette az a freskó, amely zöld leplen heverő mezítelen férfialakot ábrázol különféle hangszerek között. (III. tábla) A képes mező alatt gazdag stukkódíszítés húzódott. Egy másik töredék nagy madarat, egy harmadik szárnyas geniust örökített meg.

7.

Az egymásra hullott freskók között észlelt égésnyomok, valamint a padlón mindegyütt talált pusztulási törmelékek kétségtelenné teszik, hogy ez a gazdagon díszített rombusz alakú építmény tűzvénnyel áldozata lett. (7. kép) A freskók között talált ezüstérmék, mind a Severus-dinasztia uralmának idejéből (193–235) az épület keletkezésének, virágkorának idejét meghatározzák. A nagy égés Gorsium általános pusztulásával hozható összefüggésbe: a 260. évi nagy roxolán-támadással, amikor a városban minden semmivé vált. Valamivel előbb, 247/250 táján rejtették el azt a kis éremleletet, amelynek utolsó darabját Philippus Junior arcképével verték.

A furcsán szabálytalan alakú és beosztású épületben fűtőcsatornák seholsem kerültek elő: építői így aligha lakásnak szánták. A romok között és részben a későbbi *basilica* falaiba beépítve két kicsi és egyszerű Silvanus-szobrot talált a kutatás, továbbá két oltárkövet, amelyeket ugyanennek az istennek szenteltek. Nem elképzelhetetlen, hogy a pannoni lakosság körében különlegesen tisztelt erdei-mezei istenségnek a ház valamelyik helyiségében szentélye volt. (XXXV. tábla, 2–3)

späteren Zerstörungen zuzuschreiben, dass anlässlich der Ausgrabungen im Inneren der Kirche keine Gräber gefunden wurden. Aussen hingegen, teilweise in den Mauern des früheren Gebäudes in den Boden eingetieft, kamen mehrere Gräber eines kleinen Friedhofes des 6-7. Jh. zum Vorschein. (Abb. 6.)

Sowohl der Palast als auch die *basilica* des 4. Jh., welche noch Jahrhunderte lang benutzt wurden, gehörten zu den Bauten der letzten Phase der römischen Herrschaft. Unter dem teilweise erhaltenen Boden der *Basilica* ist 30-50 cm tiefer der feine Terrazzo-Boden eines früheren Gebäudes sichtbar. Auf diesem Fussboden kamen in grosser Menge besonders schöne Wandmalereifragmente dieses früheren Gebäudes zum Vorschein. Der untere Teil der Fresken blieb bis 60-70 cm Höhe und 5 Meter Länge, vom Terrazzo-Fussboden gemessen, erhalten. Über dem marmorierten Sockel säumen Säulen mit Blumenkranzverzierung und roten Streifen weisse Felder ein. Im mittleren Feld ist in einem roten Medaillon das Fragment eines Porträts mit lockigem Haar zu sehen. Über dem oberen Rahmen der Wand befanden sich zwei kleine Fensteröffnungen. Das Deckenfresko war bunt und reich verziert: das dichte Gefüge von Blättern und Blumen, die grosse Medaillone ausfüllten und umrahmten. An den vier Ecken war je ein Porträt in einem roten Rahmen: Männer- und Frauengesichter mit Kränzen und Bändern in den Haaren, und das Porträt eines Mannes mit ägyptischen Gesichtszügen gehörten zum Deckenfresko. Die Fragmente mehrerer farbiger Bilder grossen Umfangs kamen ebenfalls zum Vorschein. Die Seitenwand einer kleinen Nische war mit einem Fresko verziert, welches zwischen verschiedenen Musikinstrumenten einen nackten Mann auf einem grünen Tuch darstellt. (Taf. III). Unter dem Bildfeld lief eine reiche Stukkoverzierung. Ein anderes Fragment stellt einen grossen Vogel, ein drittes einen Genius mit Flügeln dar.

Die zwischen den aufeinander gefallen Fresken gefundenen Brandspuren, wie auch die am Fussboden überall sichtbaren Zerstörungstrümmer beweisen deutlich, dass dieses reich geschmückte Gebäude von rhombischem Grundriss einem Brand zum Opfer fiel. (Abb. 7.) Die Zwischen den Fresken entdeckten Silbermünzen stammen alle aus der Zeit der Severus-Dynastie (193-235) und bestimmen damit den Zeitpunkt der Entstehung des Gebäudes und seiner Hochblüte. Der grosse Brand kann mit der allgemeinen Zerstörung von Gorsium in Zusammenhang gebracht werden, nämlich im Jahre 260 mit dem grossen Roxolanangriff, als in der Stadt alles vernichtet wurde. Etwas früher, um 247/250 wurde jener Münzfund versteckt, deren letztes Stück eine Prägung des Philippus Junior ist.

In diesem Gebäude von merkwürdig unregelmässigem Grundriss kamen nirgends Heizkanäle zum Vorschein; es hat kaum als Wohnhaus gedient. Zwischen den Ruinen und teilweise in die Mauern der späteren *basilica* eingebaut kamen zwei kleine und einfache Silvanus-Statuetten zum Vorschein, ferner zwei Altarsteine, welche demselben Gott gewidmet waren. Die Möglichkeit besteht, dass der von der Bevölkerung Pannoniens besonders verehrte Wald-Wiesen-Gott in einem der Räume des Gebäudes ein Heiligtum hatte. (Taf. XXXV., 2–3)

A *basilicától* északkeletre, kis téren ovális alakú hatalmas közút állott. Nagyobb átmérője 3,30 m, mélysége mintegy 10 méter. Lefelé kissé szűkülő oldalait kővel rakták ki, alul 7 sor vastag fagerendára építették. Ezeket a közel két évezred múlása sem kezdte ki. A rendkívül bővíző kút ásatása mintegy 20 000 tárgyat hozott felszínre. Számos csont hajtút, amely a víz fölé hajló leányok fejről hullott a vízbe, különféle korsókat, kancsókat, amelyeket merés közben ejtettek a mélybe. De sok behajigált cserép, vas és bronztárgy, összetört holmi, megcsontult szobor, terrakotta, továbbá ételmaradék, elhullott kutya merült el a sötétzöld vízben. A kút legaljáról egy férfi csontvázát hozta felszínre a régészeti kutatás. Homlokán halálos kardvágás tátongó sebe, mellette eltört kard aranyozott markolata, két sarujának megmaradt bőrtalpa. A halottat nagy kő tartotta a mélyben és őrizte meg halála titkát: a városon áthúzódó háború, helyi felkelés, gyilkosság, vagy a kutat felavató ősi szertartás áldozata, már soha ki nem deríthető tragikus eseményeiről vallanak e leletek.

A halott és a legkorábbi leletek Gorsium első évtizedeiből valók. De a IV. században is használták: innen mérték a vizet a melléje épített kis keresztelő medencébe.

A *basilica maiort* a IV. században széles köz választotta el egy hosszú, keskeny épülettől, amely keskeny oldalával a *decumanus maximus*ra, keleti széles frontjával a IV. századi *cardo maximus*ra nézett. (8. kép) A 19x10 m nagyságú épület észak-dél irányban öt helyiségpárra oszlott. A szobák elrendezése teljesen szabálytalan, háromban padló alatti fűtés csatornái kerültek elő. Leletanyagának legjelentősebb darabja egy téglá, amelybe kiegészítés előtt halat és kenyeret karcoltak: az ókeresztény szimbólumok valószínűvé teszik, hogy a *basilicák* között emelkedő ház egyházi célokat szolgálhatott. Alighanem ugyanezzel a szerepével függhetett össze egy kis malom is, amelyet az ásátás három darabban talált meg.

A 330-as évek táján emelt ház valamikor az V. században összeomlott. Nyugati falait részben kiszedve, részben annak helyén, a basilicához és a nagy kúthoz közelebb ekkor új, kisebb méretű házat emeltek. (6. kép) Herculiának e legkésőbbi épülete merőben különbözik a római kori kőművesek II-IV. századi munkáitól: a sárba rakott gyenge falakat téglá és kötőmelékekből rótták egybe. Ugyanebben az időben a ház elpusztult keleti homlokzata fölött utca alakult ki, amely kelet felé kissé megdőlvé fokozatosan lejtett a IV. századi nagy, széles utcáig. Ebben a kezdetlegesebb utcában is ott hagyták nyomaikat a föl- és alá gördülő szekerek, ahogy a mindennapos közlekedés az előző században a *decumanus maximus* és a *cardo maximus* is keréknyomokkal szántotta fel.

A IV. századi egyházi rendeltetésű épületnél sokkal lényegesebb és monumentálisabb volt az a hatalmas építmény, amely helyén a II. és III. században állott. (9. kép) Terjedelméről és jelentőségéről az ásátás 17. évében még nem alkotunk képet magunknak: északi részén a feltárás nem fejeződött be. Az azonban már az eddigi kutatások alapján is világossá vált, hogy Gorsium virágkorában, a II-III. században a

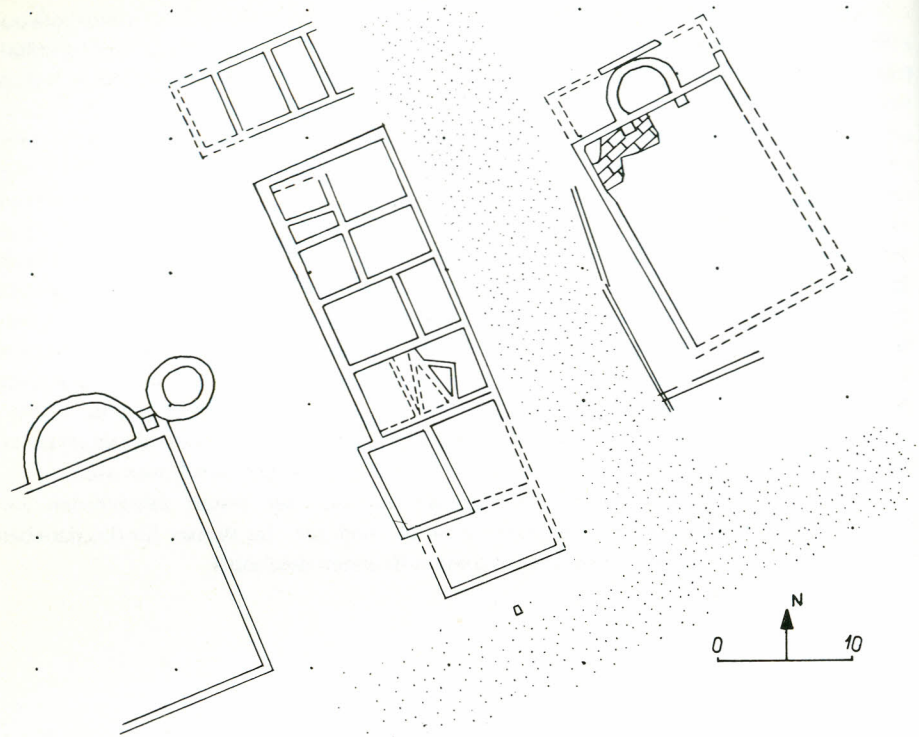
Nordöstlich von der *basilica* stand an einem kleinen Platz ein ovaler grosser öffentlicher Brunnen. Der grössere Durchmesser beträgt 3,30 m, die Tiefe um 10 Meter. Der sich auch unter verengende eingefasst. Diese haben die fast zweitausend Jahre Reihen mit dicken Holzbalken überstanden. Die Ausgrabung des wasserreichen Brunnens brachte unbeschädigt überstanden. Die Ausgrabung des wasserreichen Brunnens brachte ungefähr 20 000 Gegenstände ans Licht: zahlreiche Knochenhaarnadeln, die vom Kopf der sich über den Brunnenrand beugenden Frauen ins Wasser fielen, ferner verschiedene Krüge, Amphoren. Aber auch viele hineingeworfene Scherben, Eisen- und Bronzegegenstände, verschiedene Fragmente, so von Skulpturen, Terrakotten. Auch Speisereste, ein toter Hund waren im tiefgrünen Wasser versunken. Vom Grund des Brunnens wurden das Skelett eines Mannes an der Stirne mit einer breiten tödlichen Wunde, neben ihm der vergoldete Griff eines Schwertes und die Ledersohlen seiner Sandalen heraufgeholt. Den Toten hielt ein grosser Stein in der Tiefe fest und hütete das Geheimnis seines Todes: Opfer des über der Stadt wütenden Krieges, eines lokalen Aufstandes, oder Mordes, oder das Opfer des alten kultischen Einweihungsaktes des Brunnens? Die Funde sprechen von nie mehr enthüllbaren tragischen Ereignissen.

Der Tote und die frühesten Funde stammen aus den ersten Jahrzehnten von Gorsium, doch wurde der Brunnen auch im 4. Jh. benutzt: das Wasser für das daneben befindliche kleine Taufbecken wurde aus diesem Brunnen geschöpft.

Die *basilica maior* war im 4. Jh. durch einen breiten Zwischenraum von einem langen schmalen Gebäude getrennt, welches mit der Schmalseite auf den *decumanus maximus*, mit der östlichen Front auf den *cardo maximus* des 4. Jh. blickte. (Abb. 8.) Das 19x10 m grosse Gebäude bestand in Nord-Süd-Richtung aus fünf Räumen. Die Anordnung der Zimmer ist vollkommen unregelmässig; unter dem Fussboden von drei sind Heizungskanäle. Zu den bedeutendsten Funden gehört ein Ziegel, in welchen vor dem Brennen ein Fisch und ein Brot eingeritzt wurden; nach diesem altchristlichen Symbol besteht die Möglichkeit, dass das zwischen der *basilicae* stehende Haus kirchlichen Zwecken diente, wahrscheinlich gehörte auch die Mühle die die Ausgrabungen in drei Stücken freilegte, zu diesem Komplex.

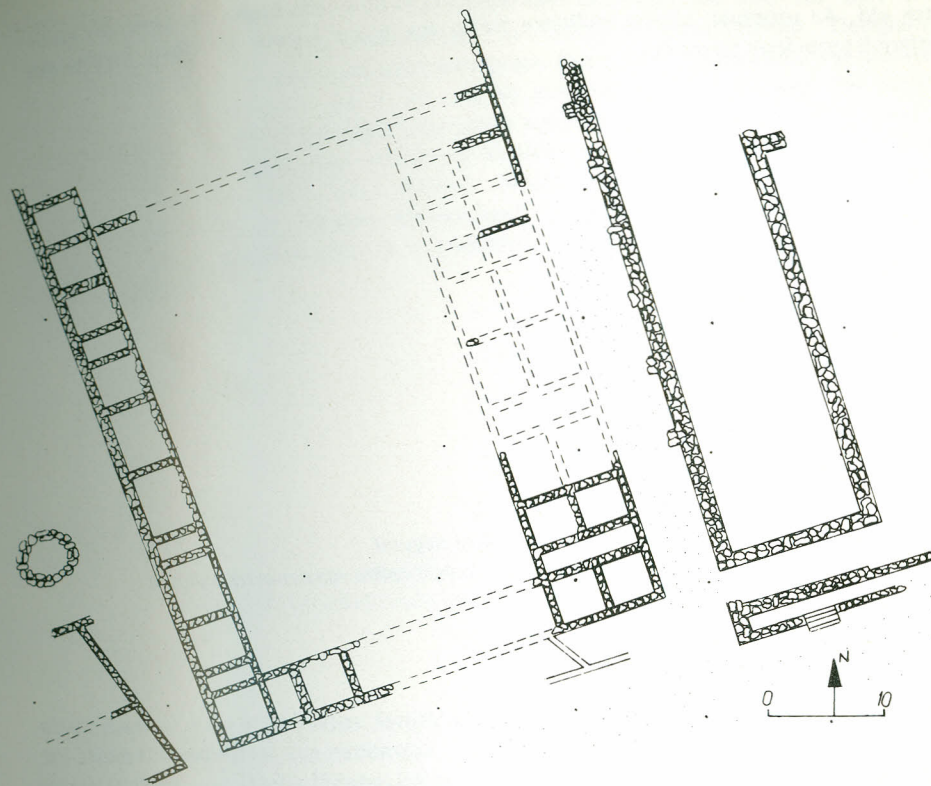
Das um die dreissiger Jahre des 4. Jh. errichtete Haus ging im 5. Jh. zugrunde. Die westlichen Mauern des Fundaments waren teilweise ausgehoben; teilweise wurde an seiner Stelle etwas näher zur Basilica und zum grossen Brunnen, ein anderes kleineres Haus errichtet. (Abb. 6.) Die Mauerung dieses letzten Hauses von Herculia weicht wesentlich von der der Häuser des 2-4. Jh. ab; die mit Lehm gemauerten schwachen Wände sind aus Ziegeln und Steinrömmern gebaut. Zur selben Zeit wurde vor der zerstörten östlichen Fassade des Hauses eine Strasse gebaut, welche etwas nach Osten biegt, stufenweise bis zur grossen, breiten Strasse des 4. Jh. abfiel. Auch in dieser blieben die Spuren der Wagenräder erhalten, wie auch im vorangehenden Jahrhundert der Verkehr im *decumanus maximus* und *cardo maximus* seine Spuren hinterliess.

Bei weitem bedeutender und monumentaler war jenes grosse Gebäude, welches im 2. und 3. Jh. an der Stelle jenes stand, wo im 4. Jh. das Wohnhaus errichtet wurde. (Abb. 9.) Im 17. Jahr der Ausgrabungen sind wir noch nicht in der Lage, ein klares Bild

8.

freskókkal díszített rombusz alakú épület és a *templum provinciae* között egyetlen hatalmas épület helyezkedett el, amelynek a *decumanus maximus*ra tekintő homlokzata (keskenyebb frontja) 35,20 méter volt. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a IV. századi hatalmas *cardo maximus* teljes szélességében a 260-ban megsemmisült nagy épület fölött vezetett el. Az épületet külső falai mentén vették körül helyiségei: a nyugati és a déli oldalon a belső nagy udvar és a külső zárófal között egy helysősört építettek, a keleti oldalon kettős helysősört találunk. A nagy udvar szélessége 22 méter. Bizonyos, hogy az épület a *templum provinciae*hez kapcsolódott, e mellett szól az a hatalmas felirat-töredék, amely eredetileg homlokzatát díszítette. A helyiségek kialakítása, építkezése azonban nem vall ünnepélyes rendeltetésre: a szobák felmenő falai vályogból készültek, nagyobb részükben egyszerű padlót talált a feltárás. Bár az ásátás befejezése előtt a rendeltetésről véglegeset nem mondhatunk, jelenlegi ismereteink a mellett szólnak, hogy a császárkultusz és a tartománygyűlés idejére Gorsiumba gyűlt küldöttek elhelyezésére szolgálhattak egyszerű cellái. A nagy épület már a marcomann háborúk idején jelentős károkat szenvedhetett, a II. század végén újra kellett építeni. Ekkor külső falait, amelyek eredetileg a felmenő részeken szintén vályogból készültek, kőbe építették át. Legszebb helyiségei a délkeleti sarkon, a tartománygyűlés hatalmas csarnoka mellett voltak: ezek-

9.

über die Ausdehnung und die Bedeutung dieses Gebäudes zu machen: an der Nordseite ist die Ausgrabung noch nicht abgeschlossen. Anhand der bisherigen Forschungen steht jedoch jetzt schon fest, dass zur Blütezeit von Gorsium, also im 2-3. Jh. zwischen dem mit Fresken geschmückten Gebäude mit rhombischem Grundriss und dem *templum provinciae* ein einziges Bauwerk den Platz einnahm, dessen auf den *decumanus maximus* blickende schmälere Fassade 35,20 Meter lang war. Das bedeutet zugleich, dass der grosse *cardo maximus* in seiner ganzen Breite über das im Jahre 260 zugrunde gegangene Gebäude führte. Das Gebäude hatte entlang der äusseren Mauern seine Räume; an der West- und Südseite wurde zwischen dem grossen Hof und der äusseren Abschlussmauer eine Zimmerreihe errichtet, an der Ostseite hingegen war eine doppelte Zimmerreihe. Die Breite des grossen Hofes betrug 22 Meter. Es ist sicher, dass das Gebäude an den *templum provinciae* angeschlossen war, dafür spricht das grosse Inschriftenfragment, welches ursprünglich die Fassade schmückte. Die Ausbildung der Räume, die Art des Baues weisen jedoch nicht auf eine repräsentative Bestimmung hin. Die aufsteigenden Mauern der Zimmer wurden aus Lehm gebaut, im grössten Teil fanden wir einen einfachen Fussboden. Vor der Abschluss der Ausgrabungen kann zwar nichts Endgültiges über die Bestimmung gesagt werden, doch sprechen unsere bisherigen

ben finom terrazzo padló, ólom vízvezeték része és különféle bronz díszítmények kerültek elő. Az utóbbiak között említésre méltó egy bronz korona töredéke, esetleg egy istennő szobrának tartozéka.

2.

Északkeleti negyed

a *decumanus maximus*tól északra és a *cardo maximus*tól keletre

A tartománygyűlésre Gorsiumba sereglő küldöttek szálláshelye a IV. századi *cardo maximus* nyugati oldalára is átért. Fölötte a IV. században egy másik *basilica* épült. (8. kép, V. tábla) Ez is egyetlen nagy téglalap alakú helyiségből állott, amelyhez az északi oldalon kicsi, de mély apszis csatlakozott. A nagy helyiség déli, a *decumanus maximus*ra tekintő oldalán, falát és bejáratát később, talán a középkor folyamán elpusztították, annyira, hogy a templom mérete pontosan nem is állapítható meg. A hajóban, amelyet talán oszlopok három részre tagoltak, az északi részen gyenge minőségű téglapadló maradt meg, amelyen a III. század végére, a IV. század kezdetére datálható érmek kerültek elő. E pénzek valószínűvé teszik, hogy ez a *basilica* volt Herculia első keresztény temploma, amelyet nem sokkal a kereszténység győzelme után építhettek fel az újjáépülő város középpontjában. Az elhordott falak mellett a későbbi felhasználás beszédes bizonyítéka az a kis kőépület, amely a *basilica* hajójának északkeleti sarkában a még meglévő falak felhasználásával a téglapadlón épült. A téglalap alakú kis építményt, amelynek az egykori templom terében falát sárba rakták, a talált edénytöredékek a középkor késői korszakára datálják. Egy másik középkori ház falai a II-III. századi nagy épület délkeleti része fölött emelkedtek. Ebben a házban alig valamivel a terrazzo padló fölött nagyobb kemence állott.

A *basilicát* nyugati és déli oldalán kerítés határolta. A keleti oldalon, ha volt ilyen, azt az épület falával együtt elbontották.

Kenntnisse dafür, dass die einfachen Zellen des Gebäudes die sich zur Zeit des Kaiserkults und der Provinziallandtage in Gorsium versammelten Delegierte beherbergten. Das grosse Bauwerk erlitt bereits zur Zeit der Markomannenkriege grossen Schaden, so dass es Ende des 2. Jh. wieder aufgebaut werden musste. Bei dieser Gelegenheit wurden die ursprünglich aus Lehm errichteten Mauern aus Stein aufgebaut. Die schönsten Räume befanden sich an der südöstlichen Ecke, neben dem grossen Saal des Provinziallandtags; hier kamen feiner Terrazzen-Fussboden, Teil der Bleiwasserleitung und verschiedene Bronzezierate zum Vorschein. Von letzteren ist das Fragment einer Bronzekrone zu erwähnen, vielleicht ein Bestandteil einer Göttinnenstatue.

2.

Nordwestliches Viertel

nördlich vom *decumanus maximus* und östlich vom *cardo maximus*

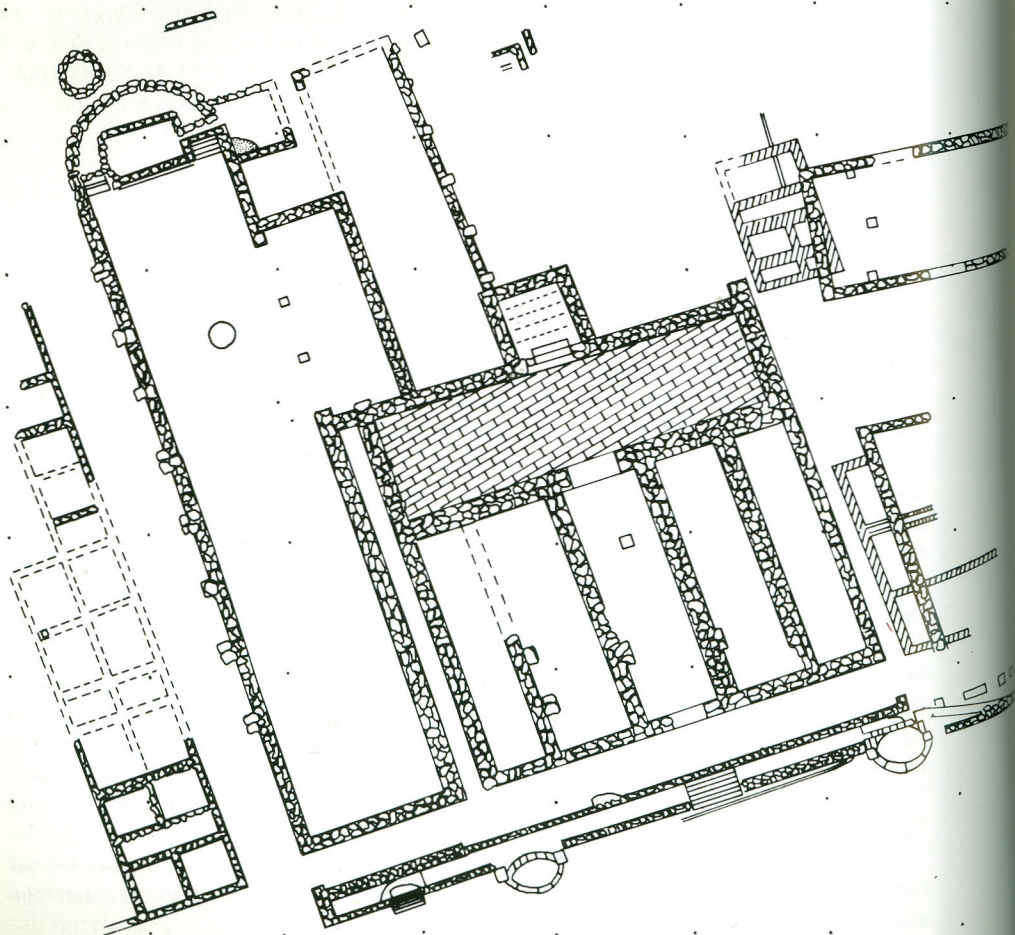
INOR

Die Herberge der zum Provinzialtag in Gorsium eintreffenden Delegierten reichte jenseits der Westseite des *cardo maximus* des 4. Jh. Im 4. Jh. wurde darüber eine andere *basilica* erbaut. (Abb. 8., Taf. V.) Auch diese bestand aus einem einzigen rechteckigen Raum, an welchen sich an der Nordseite eine kleine, aber tiefe Apsis anschloss. Die Mauer und der Eingang an der südlichen, auf den *decumanus maximus* blickenden Seite des grossen Raumes wurde im Laufe des Mittelalters derart zerstört, dass die genaue Grösse der Kirche gar nicht bestimmt werden kann. Im Inneren, welches vielleicht mit Säulen in drei Schiffe gegliedert war, blieb im Nordteil ein Ziegelfussboden von minderer Qualität erhalten. Hier kamen Münzen zum Vorschein, die in die letzten Jahre des 3. oder Anfang des 4. Jh. datiert werden können. Diese Münzen weisen darauf hin, dass diese *basilica* die erste christliche Kirche von Herculia war, welche bald nach dem Sieg des Christentums im Laufe des Wiederaufbau im Zentrum der Stadt errichtet wurde. Ausser der Mauer ist jenes kleine Steingebäude ein sicherer Beweis der späteren Verwendung, welches in der nordöstlichen Ecke des Schiffes der *basilica* aus den noch bestehenden Mauern auf dem Ziegelfussboden errichtet wurde. Das kleine rechteckige Gebäude, dessen Mauer in der einstigen Kirche aus Lehm errichtet war, kann nach den dort gefundenen Schüsselfragmenten in die Spätphase des Mittelalters datiert werden. Die Mauern eines anderen mittelalterlichen Hauses erhoben sich über dem südöstlichen Teil eines grossen Gebäudes aus dem 2-3. Jh. In diesem Haus stand, etwas über dem Terrazzo-Fussboden ein grösserer Ofen.

Die *basilica* war an der West- und an der Südseite von einer Zaun umfriedet. An der Ostseite wurde der Zaun, falls es so einen gab, mit der Mauer des Gebäudes zusammen abgetragen.

A település korai periódusában a küldöttek beszállásolására való nagy épülettől északkeletre a *decumanus maximus* térré szélesedett. A térségben központi elhelyezése és északi zárófalának díszes kialakítása alapján Gorsium *forum*-át láthatjuk. Az egykori térből egyelőre északi lezárását ismerjük. A *forum* későbbi történetét sem ismerjük még, a *decumanus maximus* vonalában azonban a III. századtól gondosan alapozott kövezett utat használtak. Az utat a III. században, majd kétszer a IV. században, végül az V. század első évtizedeiben megújították. A IV. századi út északi oldalán csatorna húzódtott, amelybe észak felől hozzávetőlegesen egyenlő távolságra három kisebb csatorna torkollott. A főutca melletti csatorna az utca nyugati szakaszát is végigkísérte a *palatium* árkádjaiig.

A II. századi *forum*-tól északra kisebb halom emelkedett, amelyen – a város legjelentősebb pontján – a provincia császárkultuszának szentélyei épültek fel. (10. kép) A *forum*-ot az *area sacra*-tól mintegy 70 méter hosszú támfal választotta el, ezt három

In der Frühphase der Siedlung erweiterte man nordöstlich vom grossen, zur Beherbergung der Delegierten dienenden Gebäudes den *decumanus maximus* zu einem Platz. Auf diesem zentralen Platz stand, nach der künstlerischen Gestaltung der Abschlussmauer geurteilt, das *forum* von Gorsium. Vom einstigen Platz ist vorderhand der Abschluss an der Nordseite bekannt. Auch kennen wir die spätere Geschichte des *forums* nicht, doch wurde seit dem 3. Jh. in der Linie des *decumanus maximus* eine sorgfältig gepflasterte Strasse benutzt. Die Strasse wurde im 3. Jh., dann zweimal im 4. Jh. und schliesslich auch in den ersten Jahrzehnten des 5. Jh. erneuert. An der Nordseite der Strasse lief im 4. Jh. ein Kanal, in welchen in ungefähr gleichem Abständen von Norden her drei kleinere Kanäle mündeten. Der neben der Hauptstrasse laufende Kanal begleitete auch den westlichen Abschnitt bis zu den Arkaden des *palatium*.

Nördlich des *forum* des 2. Jh. erhob sich ein kleiner Hügel, auf dem – am höchsten Punkt der Stadt – die Heiligtümer des Kaiserkults der Provinz standen. (Abb. 10.) Das *forum* war mit einer ca 70 Meter langen Stützmauer von der *area sacra* getrennt. Diese war an drei Stellen mit zu den Heiligtümern führenden Treppen unterbrochen. Zwischen den symmetrisch angeordneten Treppen verzierte die Nordwand des *forum* je ein schöner Zierbrunnen, ein *nymphäum*. Die Zierbrunnen bestanden aus einem ovalen, mit Lava eingefassten Becken, welches oben mit einem, sich auf zwei Säulen stützenden, verzierten Bogen abgeschlossen war. Die den Hintergrund bildende Nische war mit Wandmalereien geschmückt. Die Becken der Zierbrunnen wurden durch Bleiröhren mit Wasser versorgt. Diese Röhren führten vor der Stützmauer, unter dem Boden des Platzes; aus beiden floss das Wasser aus schön behauenen Reliefs in die Becken. Auf dem Relief des westlichen Beckens sind zwei sitzende Götterfiguren mit Schilf in den Händen. Zwischen diesen, über der Öffnung des Bleirohrs, ist ein Krug mit dem Ausguss nach unten, als ob das Becken aus diesem unerschöpflichen Gefäss das Wasser erhalten würde. (Taf. VI.) Das Relief des östlichen Zierbrunnens war mit einem Bild ähnlicher Vorstellung geschmückt. Hier war eine Gottheit auf einem grossen Kissen sitzend, mit lockigem Haar und grossem Bart dargestellt. In der einen Hand hielt auch dieser ein Schilfrohr, die andere ruhte auf dem nach unten gedrehten Krug. Dieses Relief bewahrte auch die Spuren der einstigen Malerei; der Hintergrund ist tiefgrün, der in Tunica und Hosen gekleidete Gott mit Gürtel und Dolch ist goldfarben, der Krug rot. (Taf. VII.)

Unter dem Gehsteig des *forum* konnte nirgends eine Kulturschicht entdeckt werden, also kann der grosse Platz und der prunkvolle nördliche Abschluss zu der frühesten Bauperiode gezählt werden. Die über dem Gehsteig zum Vorschein gelangten Münzen stammen vom Anfang des 2. Jh.: ausser den Sestertien des Traianus sind auch Münzen des Hadrianus bekannt. Es ist anzunehmen, dass der Bau der nördlichen Mauer des *forum* somit in die Regierungszeit des Kaisers Traianus, – also in die Zeit nach der Organisation der Provinz Pannonia Inferior, nach dem Jahr 106, – datiert werden kann, wie auch der Bau der kaiserlichen Heiligtümer ähnlichen Alters auf dem sich anschliessenden Hügel. Die Zierbrunnen standen in der beschriebenen Form nur bis zu den Markomannenkriegen. Die damalige Zerstörung verursachte schwere Schäden: beide Reliefs fielen in das Becken in eine dicke Brandschicht und wurden auch später nicht an ihren ursprünglichen Platz zurückgelegt. Beim Wiederaufbau des *templum provinciae* wurde das Niveau des *forum* gehoben, der sorgfältig ausgebildete Boden überdeckte zu dieser Zeit schon beide Wasserbecken. Von diesem Zeitpunkt an standen die Zierbrunnen nur noch als dekorative Nischen da, und zwar bis zum Jahr 260, als mit der

helyen a szentélyekhez felvezető lépcső törte át. A szimmetrikusan elhelyezett lépcsők között a *forum* északi falát egy-egy szépen kialakított díszkút, *nymphäum* ékesítette. A *nymphäumok* ovális kávéval körülvett kis medencéből álltak, ezek fölött két pilléren támaszkodó díszes ív hajolt át. A háteret alkotó fülkét falfestmények díszítették. A díszkútak a medencébe ömlő vizet ólomcsöveken kapták, amelyek a támfal előtt, a tér járósíntje alatt vezettek. Az ólomcsövekből mindkét kútnál szépen faragott domborművön át csorgott a víz. A nyugati medence reliefjén két istenalakot látunk ülő helyzetben, kezükben sással. Közöttük, az ólomcső nyílása fölött szájával lefelé fordított korszó: mintha e kimeríthetetlen edényből kapta volna vizét a medence. (VI. tábla) A keleti díszkút domborműve hasonló elképzeléssel faragott képet örökített meg. Itt azonban egy istenség ül nagy, rojtos párnákon, göndör fűrtökkel, nagy szakállal. Egyik kezében ő is sást tart, a másikat a lefelé fordított korszón nyugtatja. Ez a relief az egykori festés nyomait is megőrizte: a háttér mélyzöld, a tunicába és nadrágba öltözött, derekán övet és tört viselő istenség aranyszínű, a korszó vörös volt. (VII. tábla)

A *forum* járósíntje alatt már sehol nem volt kultúrréteg, ezen a területen tehát a nagy tér és díszes északi lezáródása a legkorábbi építési periódushoz számítható. A járósínt felett előkerült érmek a II. század elejéről valók: Traianus sestertiusa mellett Hadrianus pénzei ismereteseek. Valószínű, hogy a *forum* északi falának kialakítása éppen úgy Traianus császár uralkodási idejére — Pannonia Inferior provincia megszervezését, a 106. évet követő időre — tehető, mint a hasonló korú császári szentélyek építése a hozzá csatlakozó dombon. A *nymphäumok* a leírt formában csak a marcomann háborúig álltak fenn. Az ekkor végbement pusztulás súlyos károkat okozott: mindkét relief vastag égési rétegben a medencébe zuhant és később nem is helyezték vissza őket eredeti helyükre. A *templum provinciae* újjáépítése alkalmával a *forum* szintjét megemelték, a gondosan kiképzett padlózat ebben az időben már eltakarta mindkét vízmedencét. A díszkútak ettől kezdve csak dekoratív fülkékként álltak fenn, 260-ig, amikor a szentélyek pusztulásával a *nymphäumok* is összeomlottak és a támfal fölötti, a két díszkút között emelkedő oszlopsor a *forum* padozatára zuhant.

A *templum provinciae* hatalmas épületsoportja a *forumra* letekintő homlokzati fronton három részre tagozódott. (VIII-IX. tábla) Mindegyikhez egy-egy lépcső, feljárat vezetett fel. A nyugati lépcsőn felhaladva hatalmas csarnokba lépett a látogató, amelynek hossza 60, szélessége 12 méter. Északi végén nagy apszisban zárult: itt alakították ki az áldozati helyet, amelynek négyszögletes pódiumát a csarnok felőli oldalon párkányos fal és kétoldalt egy-egy téglalépcső díszítette. A pódium padozatát nagy bazaltoszlopok tartották. A padló alatti térben igen sok égett gabonamag került elő, éppen úgy, mint a párkányos fal előtt. Az isteneknek e helyen gabonaáldozatot mutattak be. A pódium alatti térből kelet felé keskeny folyosó vezetett ki egy négyszögű kisebb térbe, amelyet ugyancsak padló takart le. Az utóbbi kisebb szentély lehetett, ahol valamelyik istenné nyilvánított császár emlékét őrizték. A hosszú csarnok valószínűleg félig nyitott lehetett: megmaradt feltűnően vastag falai eredetileg sem emelkedtek derékmagasságnál feljebb, nagyobb felületen megmaradt a felső lesimítása. A vastag nagy fal, amelyet külső oldalán széles támpillérek is erősítettek, valószínűleg hatalmas oszlopokat hordott. Az egyik támpilléren a kutatás az oszlop helyét is megtalálta. A feltárások során az oszlopok közül egy sem került elő, apró gránittöredékek viszont arra engednek következtetni, hogy a székesfehérvári középkori bazilikát körülvevő romkertben felállított, de a bazilikához soha nem tartozott gránitoszlopok innen valók. A csarnok belső falát fehér finom

Zerstörung der Heiligtümer auch diese zusammenbrachen und die Kolonnade über der Stützmauer zwischen den beiden Zierbrunnen auf den Boden des *forum* stürzte.

Der grosse Gebäudekomplex des *templum provinciae* war an der dem *Forum* zugekehrten Fassade dreifach gegliedert. (Taf. VIII-IX) Zu diesen führte je eine Treppe, ein Aufgang empor. Über die westliche Treppe gelangte der Besucher in eine grosse Halle, deren Länge 60, die Breite 12 Meter betrug. An der Nordseite war diese mit einer grossen Apsis abgeschlossen; hier war der Opferaltar aufgestellt, deren viereckiges Podium an der Hallenseite mit einem Gesims und an beiden Seiten mit je einer Ziegelstufe verziert war. Den Boden des Podiums hielten grosse Basaltsäulen. Unter dem Fussboden, wie auch vor dem Gesims kamen in grossen Mengen verbrannte Getreidekörner zum Vorschein. An dieser Stelle wurde den Göttern Getreideopfer dargebracht. Aus dem Raum unter dem Podium führte ein schmaler Gang in einen viereckigen Raum, welcher ebenfalls mit einem Fussboden bedeckt war. Es ist anzunehmen, dass der lange Saal halb offen war; die erhalten gebliebenen, auffallend dicken Mauern reichten auch ursprünglich nicht höher als ca 1 m; die obere Glättung blieb an einer grösseren Fläche erhalten. Die dicke grosse Mauer, die an der Aussenseite auch mit breiten Säulen verstärkt war, trug wahrscheinlich grosse Säulen. Auf dem einen Stützpfeiler war auch die Stelle der Säule zu sehen. Im Laufe der Freilegung konnte keiner der Säulen entdeckt werden; kleine Granitfragmente lassen jedoch die Folgerung zu, dass die in dem Ruinengarten der mittelalterlichen Basilika von Székesfehérvár aufgestellten Granitsäulen, die niemals in die Basilika eingebaut waren, von hier stammen. Die Innenwand der Halle war mit feinem weissem Putz verkleidet, welcher an mehreren Stellen zeitgenössische Meisselspuren bewahrte: das Fragment einer menschlichen Figur, ein Pferd in Bewegung und eine Inschrift, ICARVS, sind erhalten geblieben. Die Mauern und der Fussboden der Halle an der Südseite, wo diese mit einer feinen Erdschicht bedeckt war, wurde vom Ackerbau zerstört. An der Nordseite aber über den zu den Baracken des früheren Militärlagers gehörenden Balkenspuren und Pfostenlöchern lief ein Terrazzo-Fussboden von guter Qualität, welcher bis zu den Markomannenkriegen mehrere Male ausgebessert wurde. Der Umstand, dass keine Gebrauchsgegenstände des täglichen Lebens (Gefässfragmente, Tierknochen) aus dieser Schicht zum Vorschein kamen, spricht ebenfalls für die feierliche Bestimmung der Halle. Die Zerstörung zur Zeit der Markomannenkriege war durch die über dem Fussboden befindliche Asche angedeutet, doch ist ein weiterer Beweis dieser Katastrophe auch jene Ziegelschuttschicht, welche die Folge des Zusammenbruchs der Dachkonstruktion war. Diese Schicht wurde dann bei der Erneuerung des Gebäudes nivelliert und darüber ein neuer Fussboden gelegt.

Die zur Beherbergung grosser Massen geeignete, imposante Halle — *curia* — konnte ausschliesslich eine Aufgabe im Religionszentrum gehabt haben: sie war die Versammlungshalle des Provinziallandtags. Nach dem zu Ehren des Kaisers gebrachten Opfer versammelten sich hier die Delegierten der Städte, der Territorien der Provinz, um über Angelegenheiten ihres Wirkungskreises zu beraten. In der Achse der Halle wurde eine fünfeckige Opfergrube mit einer Fünfteilung im Inneren untersucht. (Taf. X, 1.) Bei der festlichen Einweihung der *curia*, aber noch eher der ganzen *area sacra*, haben die Städte der Provinz, der Zahl nach fünf, an dieser Stelle ihre Opfer dargebracht. Das anlässlich des Provinziallandtages jährliche Opfer wurde am bereits erwähnten Podium dargebracht. Das Elfenbeinplättchen mit schöner dionysischer Szene eines kleinen

vakolat borította, amely több helyen korabeli bekarcolások nyomait őrizte meg. Egy emberi alak töredéke, egy futó ló és egy felirat: ICARVS maradt meg. A csarnok falait és padlóját a déli oldalon, ahol vékony földréteg takarta, a talajművelés elpusztította. Az északi részben azonban a korai katonai tábor barakkjaihoz tartozó gerendanyomok és cölöplyukak fölött jó minőségű terrazzo padló húzódott, amelyet a marcomann háborúkig több ízben javítottak. A csarnok ünnepi használatára mutat az a körülmény is, hogy a mindennapi életnek szinte semmiféle emlékeanyaga (edénytöredékek, állatsontok) nem került ki ebből a rétegből. A marcomann háborúk pusztítását a padló fölött mindenütt megtalálható hamu jelezte, de ennek a katasztrófának bizonyítéka az a téglatörmelék-réteg is, amely a tetőszerkezet összeomlása folytán jött létre és amely réteget az épület megújításakor szétteregettek és fölötte alakították ki az új padlót.

A nagy tömegek befogadására alkalmas impozáns csarnok – *curia* – a vallási központban egy feladatot láthatott el: a tartománygyűlés színhelye volt. A császárnak bemutatott áldozat után itt gyűltek egybe a provincia városainak, *territoriumainak* küldöttei, hogy a hatáskörükbe tartozó ügyekről tanácskozzanak. A csarnok tengelyében a kutatás ötszögű áldozati gödröt talált, belsejében öt osztással. (X. tábla 1.) A *curia*, de még inkább az egész *area sacra* ünnepélyes felavatásakor helyezték el itt áldozataikat a provincia városai, számszerint öten. A tartománygyűléssel összefüggő évi áldozatot az említett pódiumon mutatták be. Innen való egy ládika elefántcsont borítása szép dionysikus jelenettel. Bizonyára fűszert tartottak benne az áldozatokhoz. (XI. tábla)

A nagy csarnok északi részét kelet felé nyitott térség törte át, itt két pillér tartotta a tetőt. A tágas helyiség padlójára lezuhant tetőfedő cserepek jelentős részén TE.PR téglabélyegek olvashatók: ezek őrizték meg a hatalmas szentélykerület, a császárkultusz szentélyeit és oltárait egybefogó *area sacra* ókori nevét. A bélyegek feloldása: *te(mplum) pr(ouvinciae)*. (X. tábla, 2-3.)

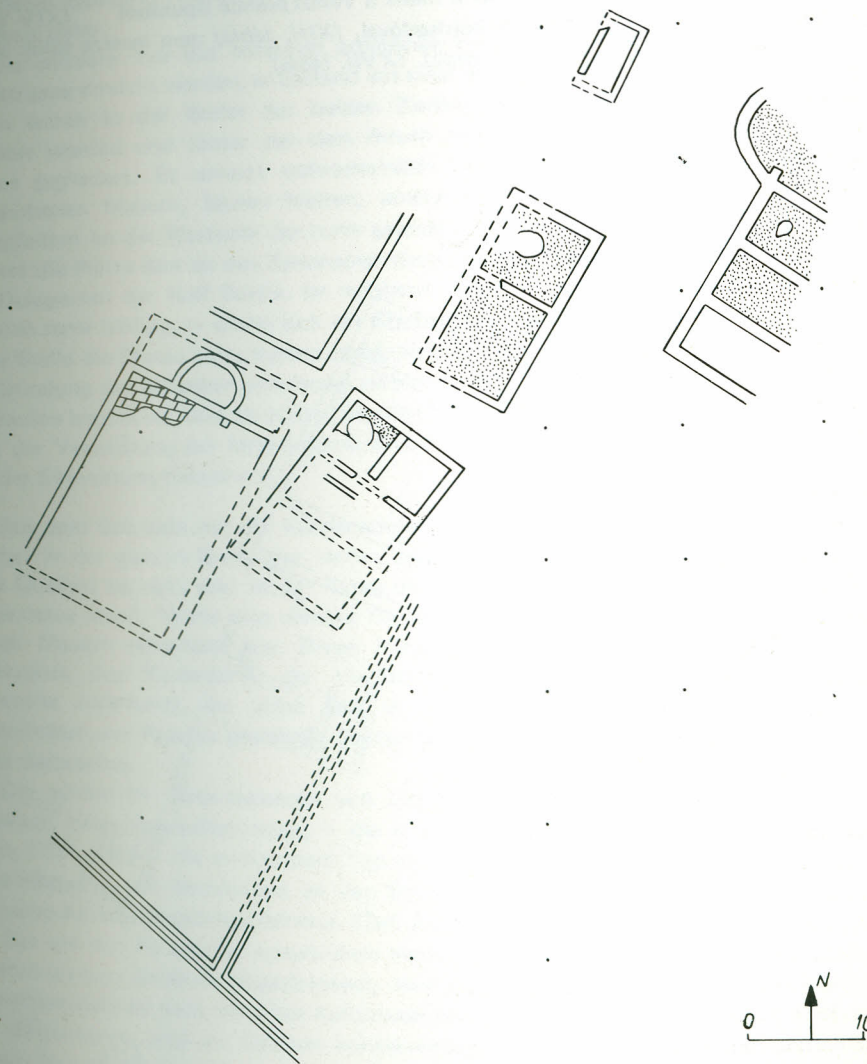
A *curia* 260-ban teljesen elpusztult. Törmelékei fölött a III. század utolsó harmadában átmeneti jellegű faépítmény állott, amelynek cölöplyukait és padlómaradványait az ásás meg találta. A IV. században a *curia* északi része fölött egész kis városnegyed alakult ki. Egy-két helyiségből álló házak, amelyek között sóderrel borított utcák, térségek alakultak ki. Nagyobb részük ipari jellegű volt. A XIII. ház két helyiségből állott, kemencével és edények bevonására használt máz salakszerű maradványával. (11. kép)

A *curiától* északra a II-III. században kővel kirakott kút állott. A IV. században már eltűnt korának többi emlékeivel, a fölötte emelt kisebb ház sarka azonban a laza talajban megsüllyedt, majd mintegy métert a mélybe szakadt.

A *templum prouvinciae* középső részét, amelyhez a *forumról* felvezető középső főlépcsőn lehetett eljutni, nagy kiterjedésű ünnepi csarnokcsoport foglalta el. E csarnokok a két díszkút által megadott szélességben igen vastag falakkal épültek és a *forumra* tekintő homlokzati részen öt hosszanti helyiségre tagozódott. Valószínűnek látszik, hogy ezek a nagy, részben kiszedett falak oszlopokat tartottak, ugyanolyan sűrűségben, mint a *curia* nyugati oldalán a támpillérek alapján lemérhető. Az ötosztatú csarnok nyilván a császárkultusz szertartásain részt vevő öt városi küldöttséget osztotta meg. A középső helyiségben, egyúttal a szentélykerület tengelyében, szoboralapzat emelkedett. E hangsúlyos hely bizonyára valamelyik császár szobrát hordozta: Traianusét, akinek nevéhez fűződött a *templum prouvinciae* alapítása, vagy Hadrianusét, aki helytartóként az építkezéseket megkezdte, majd császárként befejezte, vagy Septimius Severusét, aki a marcomann háborúk pusztításaiból újjáépíttette és felavatásán 202-ben maga is jelen volt.

Kästchens stammt von hier. Es enthielt wahrscheinlich die zu den Opfern benötigten Gewürze. (Taf. XI.)

Der Nordteil der grossen Halle war nach Osten offen; das Dach hielten hier zwei Säulen. An den meisten der auf den Fussboden des geräumigen Saales gefallenen Dachziegel waren die Stempel TE-PR zu lesen: diese bewahrten den Namen der *area sacra* im Altertum, die den riesigen Heiligtumsbezirk, die Heiligtümer des Kaiserkults und die Altäre zusammenfasste. Die Auflösung der Stempel lautet: *te(mplum) pr(ouvinciae)*. (Taf. X., 2-3.)

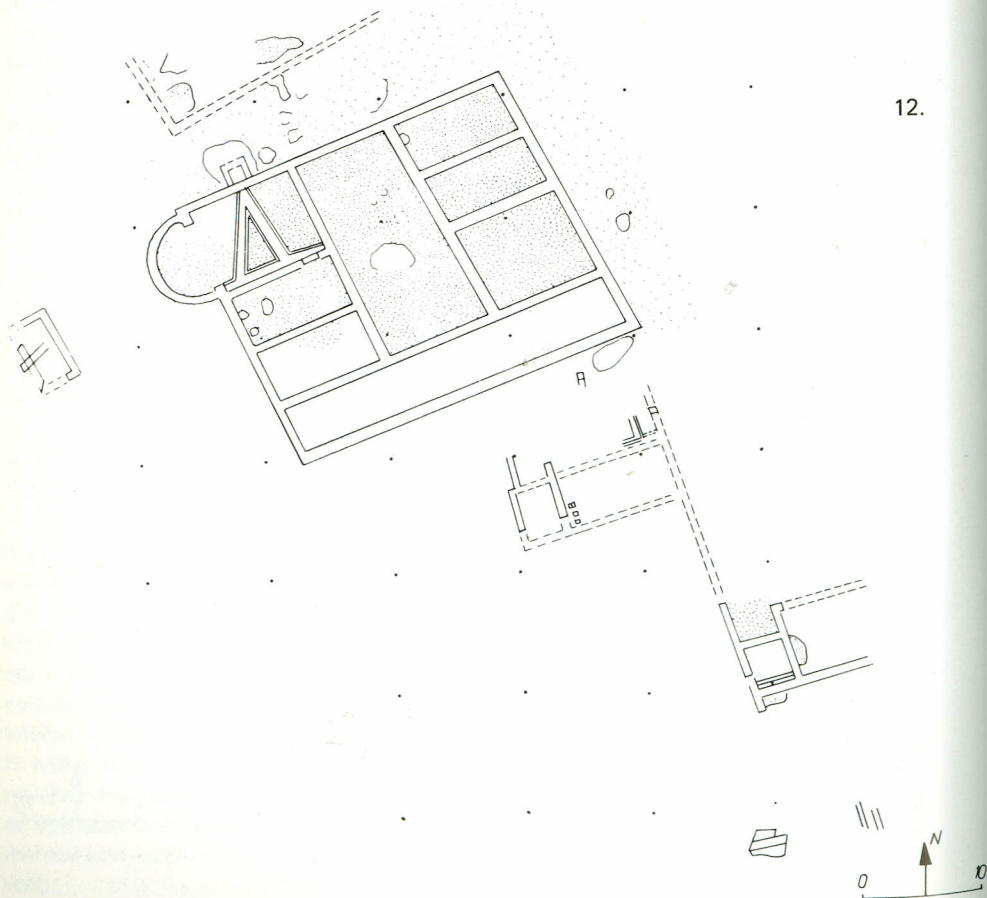

11.

Az oszlopcsarnokos épületből nagy terembe lépett a látogató, amely a csarnokok teljes szélességében, keresztbe helyezkedett el és jó minőségű téglapadló borította. A főlépcső, a középső csarnok, a császárszobor tengelyében újabb lépcső vezetett fel egy kisebb pódiumra, amelyet vastag falak öveztek. A szentélykerület e legmagasabb pontja volt a császárkultusz áldozati helye, a provincia főoltára (*ara Augusti prouvinciae Pannoniae Inferioris*), ahol minden évben a csarnokokban elhelyezkedő küldöttek előtt áldozatot mutatott be az uralkodó császár tiszteletére a provincia előkelői közül választott főpap.

A főoltár körül kerültek elő Gorsium legszebb bronz szobrai: két Venus – egyikük tükröt tartva fésülködik, (XII. tábla) a másik a *Venus pudica* típusából (XIV. tábla) –, egy kisméretű Luna homlokán holdsarlóval, (XIII. tábla) nem messze tőlük alakos díszítésű bronz ládikaveretek (*scriniumok*). (XVII. tábla)

Die *curia* wurde im Jahre 260 vollständig zerstört. Über den Trümmern stand im letzten Drittel des 3. Jh. ein provisorischer Holzbau, dessen Pfostenlöcher und Bodenreste bei der Ausgrabung gefunden wurden. Im 4. Jh. entfaltete sich über die Nordseite der *curia* ein ganzes kleineres Stadtviertel; aus ein-zwei Räumen bestehende Häuser, dazwischen mit Schutt bedeckte Strassen und Plätze. Der überwiegende Teil diente handwerklichen Zwecken. Das Haus Nr. XIII bestand aus zwei Räumen, mit Ofen und zur glasur Gefässen dienende schlackenartige Masse. (Abb. 11.)

Nördlich der *curia* stand im 2-3. Jh. ein mit Steinen ausgelegter Brunnen. Im 4. Jh. war er mit den anderen Denkmälern seiner Zeit verschwunden; die Ecke des darüber errichteten kleineren Hauses ist aber im lockeren Boden eingesunken und war ungefähr ein Meter tiefer.

Der mittlere Teil des *templum prouvinciae* konnte vom Forum über die mittlere Haupttreppe erreicht werden; er bestand aus einer grossen festlichen Hallengruppe. Diese Hallen waren in der Breite der beiden Zierbrunnen mit besonders dicken Mauern errichtet worden und hinter der dem *forum* zugekehrten Fassade in fünf längliche Räume gegliedert. Es scheint wahrscheinlich zu sein, dass diese grossen, teilweise ausgehobenen Mauern, Säulen hielten, und zwar in einer Einteilung, die nach den Stützfeilern an der Westseite der *curia* geschätzt werden konnte. Die fünfteilige Halle sicherte die Plätze den an den Zeremonien des Kaiserkults teilnehmenden fünf Gruppen, den Delegierten der fünf Städte. Im mittleren Raum, – welcher gleichzeitig die Achse der *area sacra* bildete, – erhob sich ein Statuenpostament. Es ist anzunehmen, dass an dieser Stelle die Statue eines Kaisers stand; vielleicht jene des Traians, mit dessen Namen die Gründung des *templum prouvinciae* verbunden ist, oder Hadrians, der als Statthalter die Bauten begonnen, und als Kaiser beendet hatte, oder jene des Septimius Severus, der nach der Verwüstung der Markomannenkriege den Wiederaufbau begann und im Jahre 202 der Einweihung beiwohnte.

Aus dem Gebäude mit der Kolonnadenhalle trat der Besucher in einen grossen Saal, welcher in der ganzen Breite der Hallen, quer gelegen und mit einem Ziegelfussboden guter Qualität bedeckt war. In der Achse der Haupttreppe des mittleren Saales, wo die Kaiserstatue stand, führte eine weitere Treppe zu einem kleineren Podium, welches von dicken Mauern eingefasst war. Dieser höchstgelegene Punkt der *area sacra* war die Opferstätte des Kaiserkults, der Hauptaltar der Provinz (*ara Augusti prouvinciae Pannoniae Inferioris*), wo jedes Jahr in Gegenwart der Delegierten der aus den Notabilitäten der Provinz gewählter Oberpriester zu Ehren des herrschenden Kaisers das Opfer darbrachte.

Die schönsten Bronzestatuen von Gorsium wurden um den Hauptaltar herum freigelegt: zwei Venus-Statuetten, – die eine sich kämmend, mit einem Spiegel in der Hand, (Taf. XII.) – die andere vom Typ der *Venus pudica*, (Taf. XIV.) – eine kleine Luna-Statuette mit Mondsichel an der Stirn, (Taf. XIII.) unweit von diesen figurale bronzene Kästchenbeschläge (*scrinii*). (Taf. XVII.)

Der um den Hauptaltar ausgebildete kleinere Platz war an der Nordseite von einem anderen grossen Gebäude abgeschlossen, dessen Fassade im Laufe des 2. und 3. Jh. aller Wahrscheinlichkeit nach mit einer Kolonnade geschmückt war. Hier musste der zu Ehren der verstorbenen und zu Göttern konsekrierten Kaiser errichtete Tempel gestanden haben. Brand und Zerstörung verwüsteten aber den Tempel ebenso wie alle anderen Gebäude der *area sacra*, allerdings mit dem Unterschied, dass an dieser Stelle

A főoltár körül kialakított kisebb teret az északi oldalon újabb nagy építmény zárta le, amelynek homlokzati frontját valószínűleg oszlopsor díszítette a II-III. század folyamán. E helyen kellett állnia a meghalt és istenné nyilvánított császárok templomának. A templom azonban éppen úgy tűz és rombolás áldozata lett, mint a szentélykerület valamennyi épülete, azzal a különbséggel, hogy az újjáépítés itt helyreállítható, kiegészíthető falakat talált, amelyeket felhasznált a megújított épülethez. A *porticus* és a középső nagy terem az egykori templom részei. A IV. századi építkezés elsősorban a nyugati oldalon lévő helyiségekre terjedt ki: a megemelt terrazzo padló, az északnyugati oldalon lévő apszisos terem padló alatti fűtése tanúskodnak erről az átalakításról. (12. kép) A fűtés a csatornákból kiindulva üreges téglák (*tubi*) segítségével az oldalfalakra is kiterjedt, ezek maradványai nagyobb összefüggő darabon kerültek elő. Lehetséges, hogy az épület rendeltetésében nem tért el lényegesen elődjétől. A terrazzo padlókon feltűnően sok hagymafejes fibula jelezte hivatalos személyek gyakori megfordulását e termekben. Az építkezés hivatalos jellege mellett szólnak a *legio II Adiutrix* nagy számban előkerült téglabélyegei is. Lehetséges, hogy a IV. századi császárkultusz eseményei fűződtek ehhez az épülethez. (XVIII. tábla)

A templom, illetve a helyén emelt késői középület északi helyiségeit az I. századi katonai tábor árka (*fossa*) fölött emelték. Az árok az apszistól nyugatra ma is látható. Alját használata idején bemosta az eső, hó. Felső, nagy részében a feltöltés egységes, azonos korú: a helyőrség végleges eltávozása és a szentélykerület alapítása után az árkot betöltték. A hatalmas *fossa* fölött a föld még évszázadokkal később sem ülepedett meg teljesen, a IV. századi terrazzo padlók megsüllyedése végig követi az egykori árok vonalát.

A IV. században újjáépített és középületként használt építmény előtt több helyen kerültek elő későrómai épületnyomok az elpusztult *templum provinciae* fölött. A főoltár körül, tőle keletre fűtőcsatornák és nagy mennyiségben freskótöredékek maradtak meg. Az ötcarnokos épület keleti részén fűtőtér maradványai láthatók. A csarnokok nagy része fölé azonban nem telepedtek a IV. században. Úgy látszik, tágas térséget alakítottak ki itt, talán a törmelékkel feltöltött *forum* pótlására. Azon a helyen, ahol a díszkútak fölött kecses oszlopsor húzódott Gorsium fénykorában, most hatalmas oszlop, vagy pilléralapok emelkedtek, valószínűleg az új *forum* fényét emelték. (13. kép)

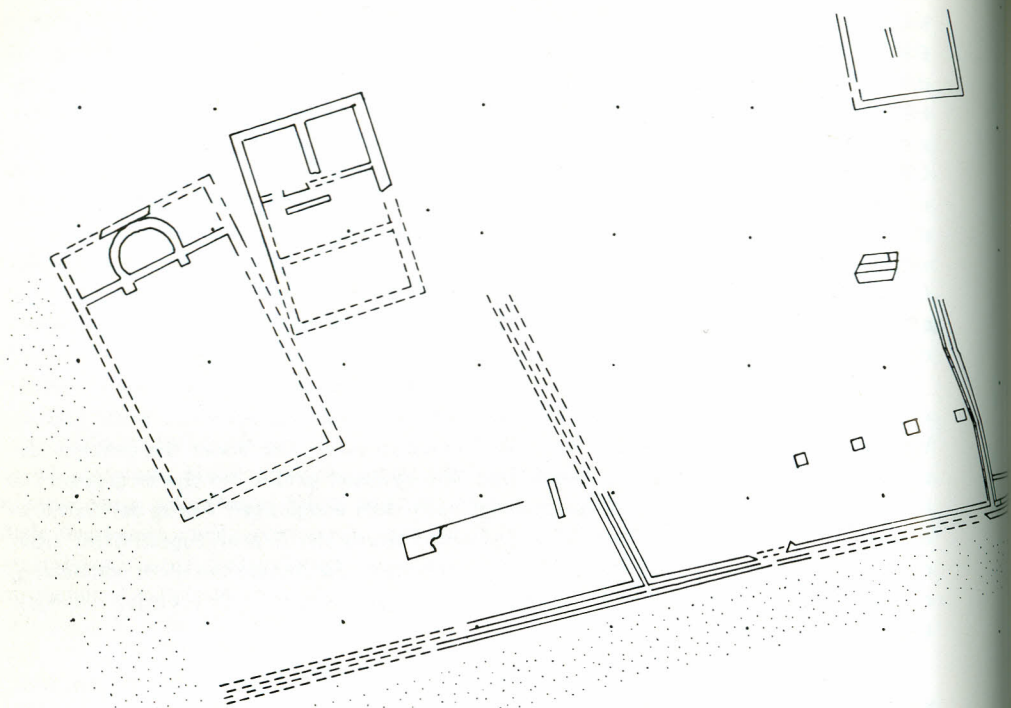
A forumról a *templum provinciae*hez felvezető harmadik feljáró (itt lépcső nyomai nem kerültek elő) több épület megközelítését tette lehetővé. A *forumra* néző ház homlokzatát oszlop- vagy pillérsor díszítette. Maga az épület feltárása még csak félig történt meg. A feltárt helyiségeket Gorsium eddig talált legszebb falfestményei díszítették. Ezek részben pompeji vörösek, részben díszítettek. Sok töredék egy erdőt ábrázoló falfelülethez tartozott, levelekkel, ágakkal, a levelek között madarakkal. A freskótöredékekkel a helyiség belső díszítéséhez tartozó stukkók is előjöttek, sőt nagyobb részletek a mennyezetet ékítő stukkókból is. Ezek között delfin, sas, szőlőfürt és több girland színes töredéke maradt reánk. A padló alatt fűtőcsatornák húzódtak. A gazdag belső díszek, a padlók és a fűtőcsatornák egyaránt arra mutatnak, hogy az itt emelt épület nem a kultusz szertartásainak színhelye, esetleg nyitott, félig nyitott csarnok, hanem lakásra, megszállásra alkalmas épület, ahol a Gorsiumba érkező főpap, a *templum provinciae* állandó személyzete tartózkodott. A ház e szerepére enged következtetni az a nagy éremlelet is, amelyet az északnyugati helyiségben a padló alá rejtettek. (XIX. tábla) A 3134 *antonianus* (dupla denár) 258 közepén került földbe. Elásására a nyár folyamán kitört polgárháború miatt kerülhetett sor. Ekkor verte le lovasseregével Gallienus császár

restaurierbare Mauern standen, welche beim Wiederaufbau des Gebäudes ergänzt werden konnten. Der *porticus* und der mittlere grosse Saal sind Teile des einstigen Tempels. Der Bau des 4. Jh. erstreckte sich in erster Reihe auf die Räume der westlichen Seite; von diesem Umbau zeugen an der Nordwestseite der gehobene Terrazzo-Fussboden und die Heizung unter dem Boden des Saales mit Apsis. (Abb. 12.) Die Heizung verbreitete sich aus den Kanälen mit Hilfe von *tubi* (Hohlziegel) auch auf die Seitenwände, deren Überreste in einem grösseren zusammenhängenden Stück erhalten blieben. Es ist möglich, dass die Funktion des Gebäudes von jener seines Vorgängers nicht wesentlich abwich. Die an den Terrazzo-Fussböden gefundenen zahlreichen Zwiebelkopffibeln weisen auf die häufige Gegenwart offizieller Persönlichkeiten hin. Für den offiziellen Charakter des Bauwerks sprechen auch die zahlreichen Ziegelstempel der *legio II Adiutrix*. Es ist anzunehmen, dass im Laufe des 4. Jh. in diesem Gebäude die Zeremonien des Kaiserkults stattfanden. (Taf. XVIII.)

Der Tempel bzw. die nördlichen Räume des an seiner Stelle errichteten späten offiziellen Gebäudes wurde über der Graben (*fossa*) des Militärlagers des 1. Jh. gebaut. Westlich von der Apsis ist heute noch der Graben zu sehen. Der Boden des Grabens war zur Zeit seines Gebrauches mit Regen- und Schneewasser gefüllt. Im oberen grossen Teil ist die Zuschüttung einheitlich, gleichaltrig; nach dem endgültigen Abzug der Garnison und der Gründung der *area sacra* (Tempelbezirk) wurde der Graben zugeschüttet. Über der riesigen *fossa* setzte sich die Erde selbst nach vielen Jahrhunderten nicht vollständig; die Senkung der Terrazzo-Fussböden des 4. Jh. ist an der ganzen Strecke des einstigen Grabens zu beobachten.

Vor dem im 4. Jh. wiedererrichteten, zu öffentlichen Zwecken benutzten Bauwerk wurden über dem zerstörten *templum provinciae* spätrömische Gebäudereste freigelegt. Um den Hauptaltar und östlich davon wurden Heizkanäle und Freskenfragmente in grosser Menge gefunden. An der Ostseite des Fünfhallengebäudes blieben die Reste des Heizraumes erhalten, über einem grossen Teil der Hallen entstand jedoch im 4. Jh. keine Siedlung. Es scheint, dass hier ein weiteres Areal ausgebildet wurde, vielleicht um das mit Schutt aufgefüllte *forum* zu ersetzen. Dort, wo zur Blütezeit von Gorsium eine zierliche Kolonnade über die Zierbrunnen lief, wurden jetzt riesige Säulen oder Pfeilerfundamente aufgestellt, die wahrscheinlich dem Forum einen neuen Glanz verleihen sollten. (Abb. 13)

Der dritte vom *forum* zum *templum provinciae* führende Ausgang (Spuren von Treppen kamen hier nicht zum Vorschein) sieherte den Eingang zu mehreren Gebäuden. Die Fassade des auf das *Forum* blickenden Hauses schmückte eine Kolonnade oder Pfeilerreihe. Die Freilegung des Gebäudes selbst ist vorderhand nur zur Hälfte durchgeführt. Die ausgegrabenen Räume waren mit den schönsten bisher entdeckten Wandmalereien von Gorsium geschmückt. Diese sind zum Teil pompejanischrot, zum Teil verziert. Ein Fragment gehörte zur Mauerfläche mit der Darstellung eines Waldes mit Blättern, Ästen, Vögeln zwischen den Blättern. Mit den Freskenfragmenten kam auch zur Verzierung des Raumes gehörender Stuck zum Vorschein, sogar grössere Stücke von der Decke. Von diesen blieben Fragmente mit Delphin-, Adler-, Weintrauben- und Girlandenmustern erhalten. Unter dem Fussboden liefen die Heizkanäle. Der reiche innere Schmuck, die Fussböden und die Heizkanäle weisen alle darauf hin, dass das an dieser Stelle errichtete Gebäude nicht der Schauplatz kultischer Zeremonien, eventuell eine offene oder halboffene Halle war, sondern ein zur

13.

Mursa (Eszék) közelében Ingenuust, a dunamenti csapatok által kikiáltott ellencsászárt. A mintegy 25 000 *sestertius*t érő ezüstpénz feltehetően a *templum prouvinciae* biztonságba helyezett pénztára lehetett. A hivatali épület először a marcomann háborúkban pusztul el. Annyira, hogy helyreállításával nem is próbálkoztak. Helyén, kissé arrébb húzott falakkal építették újjá. 260-ban ez is végleg eltűnt a föld színéről.

A szentélykerület hivatali épületét északi oldalán kis tér határolta. Ennek túlsó oldalán nagyobb, téglalap alakú épület emelkedett, a térre néző széles bejáratral, amely egyetlen nagy helyiségbe nyílt. Bizonyára valamelyik császár tiszteletére emelt szentélyt láthatjuk benne. A szentély a marcomann háborúk után épült igen gondos falazással egy korábbi, a háborúk során megsemmisült kisebb szentély helyén. Az utóbbi közvetlenül a központi téglapadlós csarnok mellett állott. Ugyanitt a katonai tábor barakkjainak vályogfalai és apró kövekkel készült falalapozásai kerültek elő. Kelet felől a szentélyt III. századi széles utca határolta: valószínűleg ez volt a *templum prouvinciae* keleti lezárása. Az út, amelyben egymás mellett elhaladó kocsik keréknyomai maradtak meg, az ásatások megindulásáig használt, Fövenyre vezető országút alatt került elő.

A *forum* és a *templum prouvinciae* építéstörténete azonos időpontokhoz fűzhető. Az építkezések a lépcsők két oldalán ugyanakkor kezdődtek, Traianus császár uralkodásának éveiben, amikor az Gorsiumot jelölte ki az új provincia vallási központjává. Nem

Beherbergung geeignetes Gebäude war, wo sich der in Gorsium eintreffende Oberpriester, das ständige Personal des *templum prouvinciae* wohnte. Auch der grosse Münzfund, welcher unter dem Boden des nordwestlichen Raumes versteckt war, lässt auf diese Rolle des Hauses schliessen. (Taf. XIX.) Der Fund mit 3134 St *antoniniani* (Doppeldenare) wurde Mitte 258 unter die Erde versteckt. Anlass zum Vergraben war wahrscheinlich der während des Sommers ausgebrochene Bürgerkrieg. Kaiser Gallienus mit seiner Reiterarmee besiegte zu diesem Zeitpunkt in der Nähe von Mursa (Eszék) den von den Scharen der Donauländer proklamierten Gegenkaiser. Es kann angenommen werden, dass das Silbergeld im Wert von ungefähr 25 000 Sestertien die in Sicherheit gebrachte Kasse des *templum prouvinciae* darstellt. Das Amtsgebäude wurde zuerst in den Markomannenkriegen so arg zerstört, dass man gar nicht versuchte wiederherzustellen. An seiner Stelle mit etwas weiter davon gezogenen Mauern wurde der Bau wieder errichtet. 260 verschwand auch dieses Gebäude endgültig.

Das Amtsgebäude der *area sacra* war an der Nordseite von einem Platz begrenzt. An der anderen Seite stand ein rechteckiges Gebäude mit einem breiten Eingang vom Platz. Das Tor führte in einen einzigen grossen Raum. Dieser diente jeder Wahrscheinlichkeit nach als Heiligtum zu Ehren eines der Kaiser. Das Heiligtum wurde nach den Markomannenkriegen an der Stelle eines früheren, während der Kriege zerstörten kleineren Heiligtums mit besonders sorgfältiger Mauerung errichtet. Dieses Heiligtum stand unmittelbar neben der zentralen Ziegelhalle. An derselben Stelle kamen die Fundamente der Lehm- und aus kleinen Steinen errichteten Mauern der Baracke des Militärlagers zum Vorschein. Von Osten war das Heiligtum des 3. Jh. mit einer breiten Strasse abgegrenzt; wahrscheinlich war hier der östliche Abschluss des *templum prouvinciae*. Die Strasse, in welcher die Wagenspuren von nebeneinander verkehrenden Wagen erhalten blieben, kam unter der nach Föveny führenden Landstrasse, die bis zum Anfang der Ausgrabungen noch benutzt wurde, zum Vorschein.

Das *forum* und das *templum prouvinciae* wurden zur selben Zeit errichtet. Die Bauarbeiten begannen gleichzeitig an den beiden Seiten der Treppen und zwar in den Jahren der Herrschaft des Kaisers Traian, als er Gorsium zum religiösen Zentrum der neuen Provinz bestimmte. Es ist nicht ausgeschlossen, dass auch Hadrian, als er im Jahre 124 Pannonien besuchte, die umfangreichen und sicher lange Jahre in Anspruch nehmenden Bauarbeiten besichtigte, vielleicht auch einweihte, nachdem er als junger Statthalter bereits bei der Grundsteinlegung anwesend war. Über den nach den Markomannenkriegen begonnenen Wiederaufbau stehen sichere Angaben zur Verfügung. Auf diesen kann ein Inschriftfragment aus Sárpentele bezogen werden:

[Imperat]ores d[omi]ni n[ost]ri L. / Sept[imius] S[eu]erus et M. [Aur[elius] Antonin[us] Aug[ustus] templu[m] d[i]uorum Aug[ustorum] / uetustate conlap[su]m restituerunt cur[ante]...]; die Übersetzung lautet: der vom Alter zusammenfallende Tempel der konsekrierten Kaiser wurde von den Kaisern L. Septimius Severus und M. Aurelius Antoninus (Caracalla) hergestellt. Auch eine andere, mit Victoria-Figuren geschmückte riesige Tafel begrüßte Septimius Severus und seine Familie; diese wurde wahrscheinlich im Jahre 202 anlässlich des Besuches der Herrscher zu ihren Ehren aufgestellt. Aufgrund dieses Steindenkmals scheint die Annahme nicht übertrieben zu sein, dass die Einweihung der wiederaufgebauten *area sacra* und des Tempels in der Gegenwart von Septimius Severus stattfand.

lehetetlen, hogy a nagyméretű és bizonyára hosszan elhúzódó építkezést Pannoniában járva 124-ben Hadrianus is megszemlélte, esetleg ő avatta fel, miután fiatal helytartóként az alapkövetésénél is jelen lehetett. Biztosabb adataink vannak a marcomann háborúk pusztításait követő újjáépítésről. Erre vonatkozatható egy sárpentelei felirattörredék: [Imperat]ores d[d(omini) nn(ostri) L. (Septimius) S]euerus et M. [Aur(elius) Antoninus Aug]usti templu(m) d[iuorum Augg(ustorum) / uetust]ate conlap[sum resti/tuerun]t cur[ante...] Azaz L. Septimius Severus és M. Aurelius Antoninus (Caracalla) császárok az isteni császárok régiségtől roskadozó templomát helyreállították. Septimius Severust és családját egy másik, Victoria alakokkal díszített hatalmas tábla is üdvözölte: feltehetően az uralkodók 202. évi pannoniai látogatása alkalmával emelték ezt a városba látogató császárok tiszteletére. Nem látszik merésznek e köemlékek alapján az a feltevés, hogy az újjáépített szentélykerület és temploma ünnepélyes felavatása Septimius Severus jelenlétében történt.

A *templum prouinciae* területén emelt kisebb szentélyek rendeltetése nem határozható meg. Felirata alapján tudjuk, hogy a *consecrált* császárok közül temploma volt Gorsiumban Marcus Aureliusnak, egy másik szentélyt Deus Sol Elagabalusnak emeltek a közeli Intercisa katonái.

3.

Délnyugati negyed

a decumanus maximustól délre és a cardo maximustól nyugatra

A *decumanus maximus* déli oldalát egyetlen hosszú épület foglalja el. (15. kép) Az utca felől *porticus* díszítette, a nyugati oldalon végét nem ismerjük, a XIX. századi folyószabályozás utolsó helyiségét, vagy helyiségeit elpusztította. Keleti irányban a *cardo maximus*ig ért. Ismert hossza 100 méter, szélessége 18 méter. Szabályosan elhelyezett 6x6 méter nagyságú helyiségek sorakoznak benne, két sorban. A szobáknak nem volt fűtése, falait festmények nem díszítették. A déli zárófalat külső támpillérek erősítették meg, amelyek azonban a helyiségek beosztásától eltérő ritmusban következnek. Az elől- és a hátsó helyiségeket elválasztó falat helyenként széles pillérek támogatták, ezek ritmusa ugyancsak eltér a szobák beosztásától, de nem követi a külső támpillérekét sem. Ezek az építészeti sajátosságok arra mutatnak, hogy az épületet több ízben megújíthatták. A külső utca szintjével azonos belső padlóí, leletanyaga Herculia IV. századi építészeti emlékei közé sorolják. Ezt igazolják falaiba, elsősorban a *porticus* pillérialapjaiba beépített korábbi köemlékek, többek közt Aurelia Sura III. századi sírköve, a legkésőbbi közöttük. A hosszú épület lényegesen túlélte a római kort. Egyes helyiségeiben gazdag a középkori leletanyag, kemencék, díszített kályhacsempék XI-XIII. századi használata mellett szólnak. Az egyik szobában a középkori kályha római padlón állott.

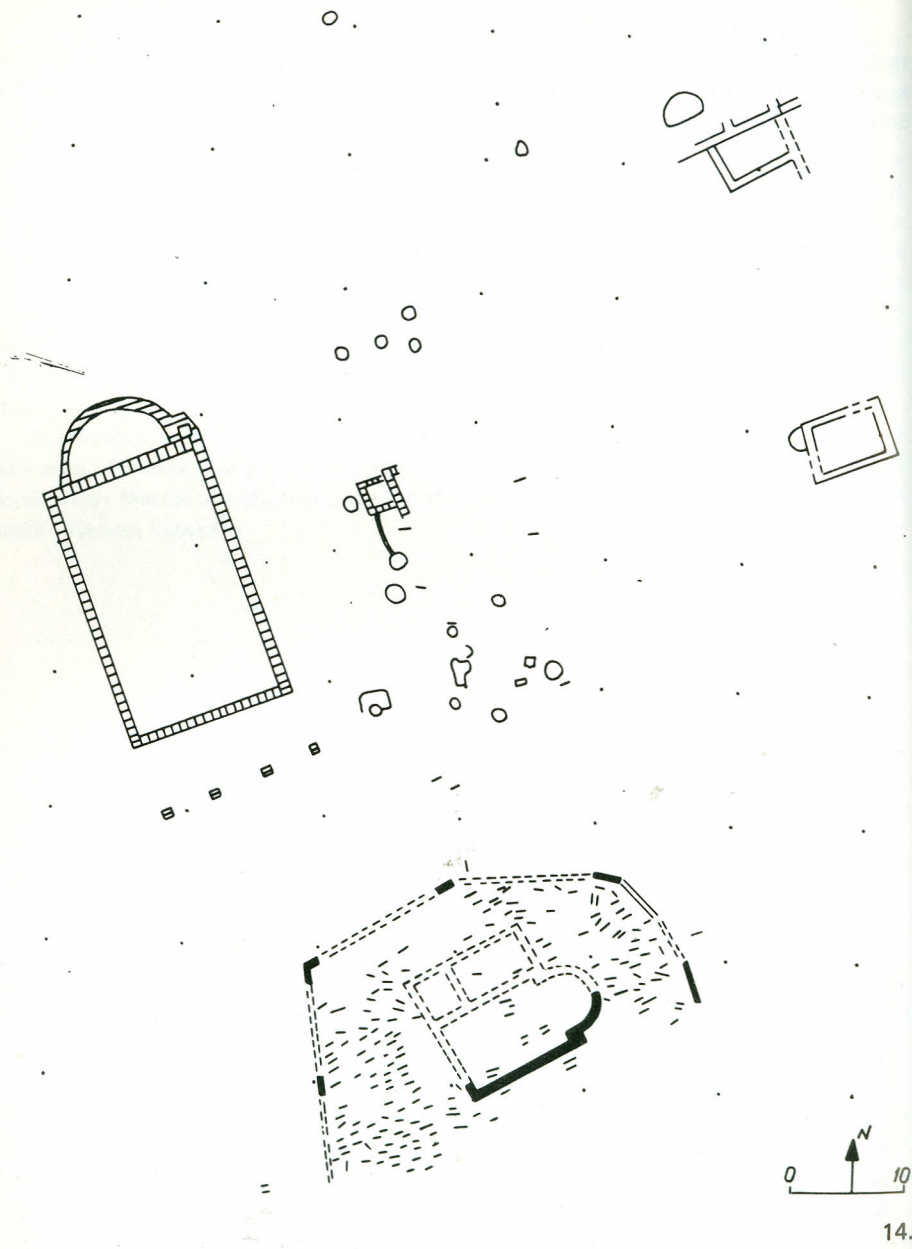
Die Funktion der im Gebiet des *templum prouinciae* errichteten kleineren Heiligtümer ist nicht feststellbar. Aus der Inschrift ist bekannt, dass Marcus Aurelius als konsekrierten Kaiser einen in Gorsium hatte, ein anderes Heiligtum wurde von den Soldaten des naheliegenden Intercisa zu Ehren des Deus Sol Elagabalus errichtet.

3.

Südwestliches Viertel

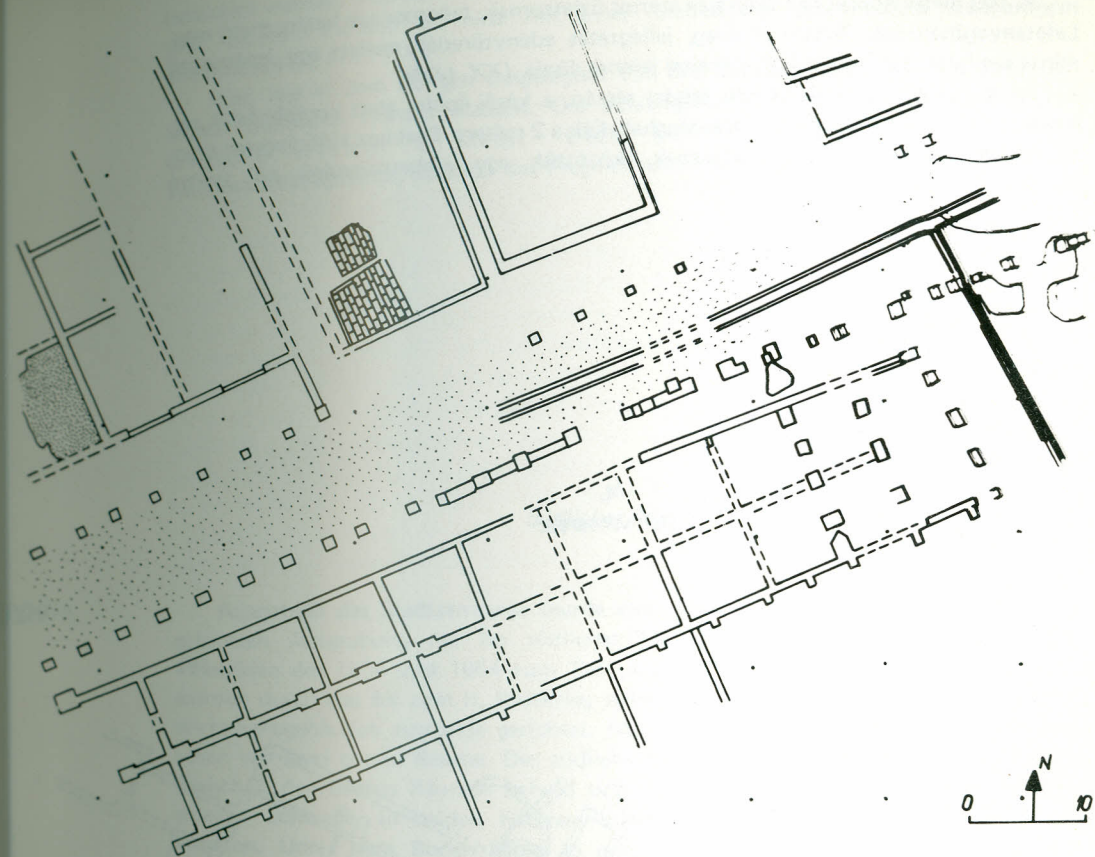
Südlich des decumanus maximus und westlich des cardo maximus

Die Südseite des *decumanus maximus* nahm ein einziges langes Gebäude ein. (Abb. 15.) Von der Strasse her war es mit einer Säulenhalle geschmückt. Das Ende an der Westseite ist uns nicht bekannt; die im 19. Jh. durchgeführte Flussregulierung zerstörte den letzten Raum, oder die Räume. In östlicher Richtung erstreckte sich das Haus bis zum *cardo maximus*. Die bekannte Breite beträgt 18 Meter. Den Innenraum nahmen in zwei Reihen regelmässig angeordnete 6x6 Meter grosse Räume ein. Die Zimmer hatten keine Heizung, die Wände waren nicht mit Fresken geschmückt. Die südliche Abschlussmauer war mit äusseren Stützpfählern befestigt, die einander jedoch in einem anderen Rhythmus folgten als jene der Räume. Die vorderen und hinteren Räume teilende Wand war hier und da mit breiten Pfeilern gestützt, deren Rhythmus ebenfalls von der Einteilung der Zimmer abwich, aber auch jenem der äusseren Stützpfähler nicht folgte. Diese architektonische Eigenheiten weisen darauf hin, dass das Gebäude wiederholt erneuert wurde. Nach dem Funden aus dem mit dem Niveau der Strasse gleichen inneren Fussböden kann es zu den architektonischen Denkmälern des 4. Jh. gezählt werden. Dies wird auch durch die in die Mauern, in erster Reihe in die Pfeilerfundamente der Säulenhalle eingebauten früheren Steindenkmäler unterstützt; der

14.

Keleti helyiségeiben később temetkeztek. Három avarkori lovasír került elő mélyre temetve, fölöttük középkori sírok szegényes leletekkel. A sírok a *basilica maior* szemből a *decumanus maximus* területére is áthúzódtak. A középkori házak, tűzhelyek, kemencék a sírokat minden oldalról körülveszik: a kis temető az ókori bazilika környékére terjeszkedett, így nem lehetetlen, hogy a *basilica maior* a középkort is megérte és a tatárjárásig

15.

jüngste Fund ist der Grabstein der Aurelia Sura aus dem 3. Jh. Das lange Bauwerk überlebte die römische Periode. Das in einigen Räumen freigelegte reiche mittelalterliche Fundmaterial, wie Öfen, verzierte Ofenkacheln, sprechen dafür, dass es noch im 11-13. Jh. benutzt wurde. In dem einen Zimmer stand auf dem römischen Fussboden der mittelalterliche Ofen. Die östlichen Räume wurden später als Begräbnisstätte benutzt. Drei tiefe awarische Reitergräber kamen zum Vorschein, darüber mittelalterliche Gräber mit armseligen Funden. Die Gräber reichten der *basilica maior* gegenüber bis zum Gebiet des *decumanus maximus*. Die mittelalterlichen Häuser, Öfen, Herde umfassten die Gräber von allen Seiten; der kleine Friedhof breitete sich auch auf das Gebiet der Basilika des Altertums aus, so dass es nicht ausgeschlossen ist, dass die *basilica maior* bis zum Mittelalter stand und bis zum Tatarensturm die Kirche des Dorfes Fövény war. (Abb. 14.) Im späten Mittelalter stand die kleine Kirche von Fövény inmitten der mit Zaun umgeschlossene Friedhof.

a falu – Fövény – temploma volt. (14. kép) A késő középkorban Fövény kis temploma a kerítéssel körülvevett temető közepén állott.

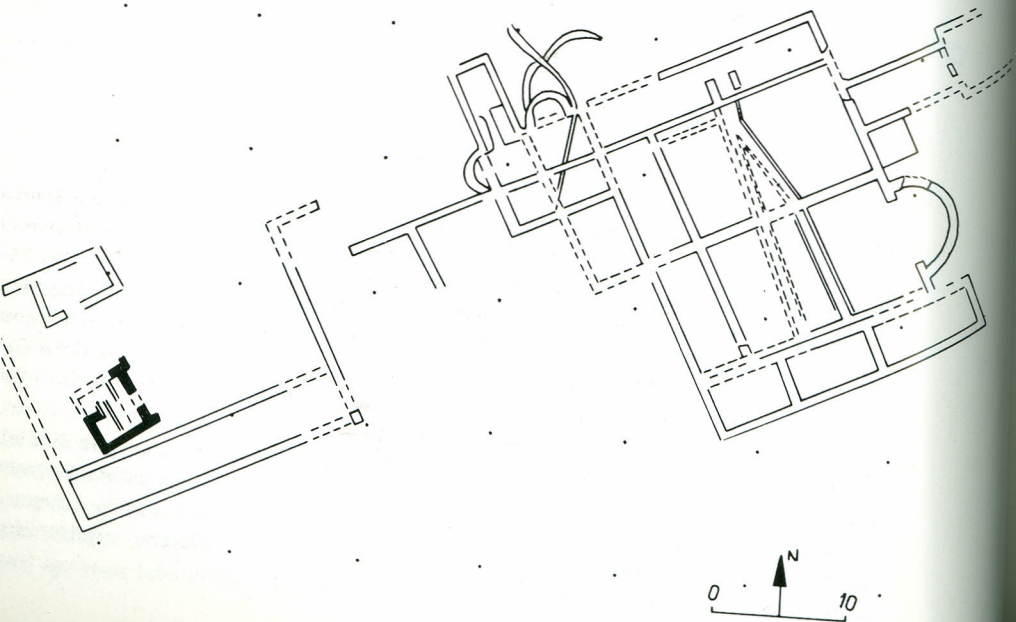
A 100 méter hosszú ház alaprajza szerint üzletsornak, *taberna*nak határozható meg. Leletanyagában sok illatszeres üveg, jellegzetes edénytöredék mellett egy lepénysütő minta említésre méltó, amelyet szerelmi jelenet díszít. (XX. tábla)

Itt is, mint a település többi feltárt részén, a késői épület alatt korábbi falak rejlenek. Ezek egyikének felmenő falai meghaladják a 2 métert. Ezekhez különlegesen szép, színes falfestménytöredékek tartoznak, közöttük egy embernagyságú női portré töredéke.

4.

Déli városrész

16.

Nach dem Grundriss kann das 100 Meter lange Haus als *tabernae* (Geschäftshaus) bestimmt werden. Von den vielen Glasfläschchen, charakteristischen Schüsselfragmenten und anderen Funden ist eine mit einer Liebesszene geschmückte Kuchenform erwähnenswert. (Taf. XX.)

Hier, wie in dem übrigen freigelegten Teil der Siedlung, verbergen sich unter den späten Gebäuden frühere Mauern. Die aufsteigenden Mauern eines dieser früheren Gebäude erreicht 2 Meter. Dazu gehören besonders schöne farbige Wandmalereifragmente, darunter das Fragment eines lebensgrossen Frauenporträts.

4.

Südlicher Stadtteil

LEPORIS

Ausserhalb des Stadtzentrums wurde eine grössere Fläche von der seit 17 Jahren geführten Ausgrabung nur im südlichen Stadtviertel freigelegt. Die Mauern und Fussböden des 1934 und 1954 zum Teil und 1961 vollständig ausgegrabenen Hauses wurden durch das bis zum II. Weltkrieg stehende Vinzerhaus und der dazugehörigen Wirtschaftsgebäuden zugrunde gerichtet. (Abb. 16, Taf. XXI). Im Zentrum der Villa sehen wir zwei grosse Räume. Der südliche Raum war mit einer Apsis abgeschlossen. Zwischen den beiden Räumen befand sich eine Tür mit aus unregelmässigen Steinen gelegter Schwelle. In beiden Räumen blieben die Spuren des Terrazzo-Fussbodens erhalten. Unter dem Boden liegen in nordsüdlicher Richtung zwei Heizungskanäle, welche sich an der Nordseite vereinigten. Der Kanal endete, bereits ausserhalb des grossen Saales in einem kleinen Heizraum, in einer jener schmalen, langen Räume, die die beiden grossen Säle von Norden, Westen und Süden gangartig umfassten. Nur kleine Reste der Wände der engen Zimmer konnten an der Südseite und teilweise an der Westseite des Gebäudes festgestellt werden; das Steinmaterial war ausgehoben und verschleppt worden. So kann nur darauf gefolgert werden, dass der Eingang der villa an der Südseite war. An der nordwestlichen Ecke waren jene vier alleinstehenden kleinen Räume mit zwei Apsiden, in denen die Überreste eines in den Boden vertieften Kanals und eines *hypocaustum* freigelegt wurden. In diesen Zimmern befand sich das Bad der villa. Neben der nördlichen Apsis des Bades sind Wasserableitungskanäle für das verbrauchte Wasser des kleinen Beckens zu sehen. An der Ostseite zweigt ein längerer Raum aus dem viereckigen Block der villa ab. Neben der Südecke befand sich ein kleineres Zimmer, wo die schönsten Wandmalereien des Gebäudes entdeckt wurden. Unter den rot, weiss, schwarz, grün und gelbgemusterten Fragmenten war auch ein Stück mit Ornamentik und eines, welches ein menschliches Gesicht darstellt. Ein Teil der gangartigen Räume um die villa war vielleicht nach Aussen hin offen. Darauf weisen

A városközponton kívül nagyobb felületet a 17 éve tartó ásátás csak a déli városrészben tárt fel. Az 1934-ben és 1954-ben részleteiben feltárt, 1961-ben teljesen csiált lakóház falait és padlóit részben tönkretették a második világháborúig fennálló incellérház és a hozzá tartozó gazdasági épületek. (16.kép, XXI.tábla, 1.) A *uilla* középontjában két nagyméretű helyiséget látunk. A délit nagy ívű apszis zárta le. A két terem közötti ajtó nyílt, szabálytalan kövekből rakott küszöbvel. Mindkét helyiségben a terrazzo padló nyomai megmaradtak. A padló alatt észak-dél irányú fűtőcsatorna-pár húzódott, amelyek az északi oldalon egyesültek. A csatorna már a nagy termen kívül kis fűtőtérben végződött, azok a keskeny, hosszú helyiségek egyikében, amelyek a két nagy termet északról, nyugatról és délről folyosószerűen körülvették. A keskeny szobák falai az épület déli és részben nyugati oldalán csak nyomokban voltak megállapíthatók, kőanyagukat kiszedték, elhordták. Így csak következtetni lehet, hogy a *uilla* bejárata a déli oldalon nyílhatott. Az északnyugati sarkon a helyiségsorhoz az a négy különálló, két apszisos kis helyiség csatlakozik, amelyben padlóba süllyesztett csatorna és *hypocaustum* maradványai kerültek elő. E kis szobákban a *uilla* fürdőjét láthatjuk. A fürdő északi apszisa mellett vízlevezető csatornák láthatók, ezeken át távozott a kis medence elhasznált vize. A keleti oldalon egy hosszabb helyiség ágazik ki a *uilla* négy-szögletes tömbjéből. Ennek déli sarka mellett kisebb szoba nyílt, itt jöttek felszínre az épület legszebb falfreskói. A vörös, fehér, fekete, zöld és sárga mintájú töredékek között ornamentális díszítésű és egy emberi arcot ábrázoló darab is volt. A *uillát* körülvevő folyosószerű helyiségek egy része kifelé nyitott lehetett. Erre mutatnak a talált vörös színű kis oszlopok, amelyek ma a kőtár bejáratánál láthatók.

A *uilla* történetére a fürdőben talált, a téglapadlót átvágó téglasír vet fényt: ezt a koporsót akkor állították össze, amikor az épület – még a város fennállása idején – már romokban állott. A *uilla* építési idejét a feltűnően nagy számú érmek alapján tudjuk időhöz kötni. Nagy Constantín császár uralkodásának végén, körülbelül 330-337 között épült fel. A talált érmek közül az utolsókat 365/366 években verték: ebben az időben jelölhető meg a *uilla* feladásának dátuma. Az ásátások égési réteget nem találtak. Így nem háborús katasztrófa, tűzvész vetett véget az életnek e falak között, hanem gazdája költözött el, hagyta sorsára.

A Villa Leporistól délre húzódó kis emelkedőn Gorsium második katonai tábora állott. A kutatás eddig csak három kutatóárokka követte nyomon a táborárkot (*fossa*) és nagyobb felületet bontott ki a *uilla* szomszédságában, ahol az északnyugati sarok volt. Az északkeleti sarokra korábban légifelvétel segítségével sikerült ráakadni. A déli oldalon határát nem ismerjük, ahogy kapui és belső épületei feltárása is a következő ásátási évadok feladata lesz. Az árokban talált kevés leletanyag alapján a kutatás jelen szakaszában úgy látszik, hogy feladása Domitianus császár alatt, az I. század utolsó évtizedében történhetett. De keletkezése sem tehető korábbra: az utak ellenőrzésére békés időben bizonyára elég volt az I. tábor (az útcsomópontban), a második *castrum* csak Domitianus háborúi idején válhatott szükségessé. (17. kép)

die gefundenen kleinen roten Säulen, welche heute beim Eingang des Lapidariums stehen.

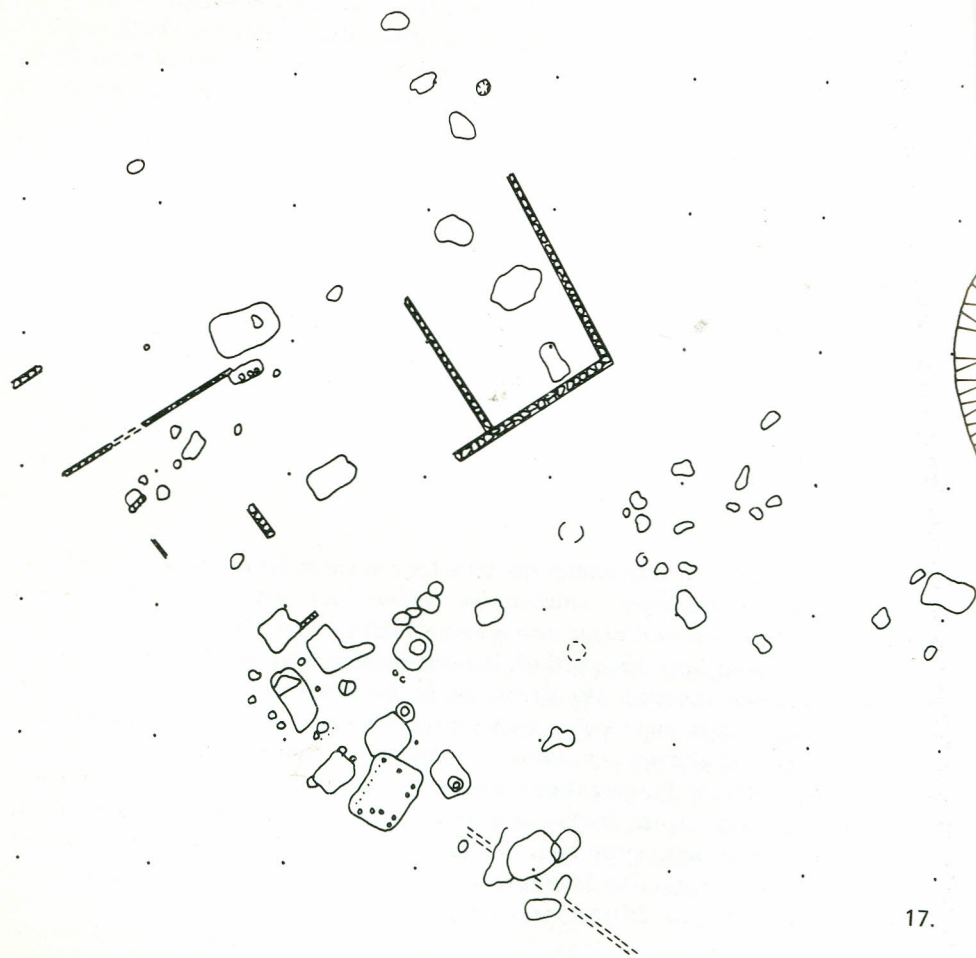
Auf die Geschichte der *villa* warf das im Bad gefundene, den Ziegelfussboden durchschneidende Ziegelgrab ein Licht; dieses Grab wurde zu einem Zeitpunkt zusammengestellt, als dieses Gebäude, – noch zur Zeit des Stehens der Stadt, – bereits in Trümmern lag. Die Errichtungszeit der *villa* kann noch den auffallend zahlreichen Münzen bestimmt werden. Sie wurde am Ende der Herrschaft des Kaisers Constantín des Grossen, ungefähr um 330-337 gebaut. Die jüngsten Münzen wurden in den Jahren 365/366 geprägt; um diesen Zeitpunkt musste die *villa* aufgegeben worden sein. Die Ausgrabungen brachten keine Brandspuren ans Licht, also hörte das Leben in diesen Wänden nicht infolge einer Kriegskatastrophe, oder einer Feuersbrunst auf, sondern weil der Inhaber fortging und das Haus seinem Schicksal überliess.

RUM II

An der kleinen Erhöhung südlich der Villa Leporis stand das zweite Militärlager von Gorsium. Die Ausgrabungen untersuchten bisher nur mit drei Schnitten den Lagergraben (*fossa*) und eröffneten eine grössere Fläche in der Nachbarschaft der *villa*, wo sich die nordwestliche Ecke befand. Die nordöstliche Ecke wurde früher mit Hilfe von Luftaufnahmen entdeckt. Die Grenze an der Südseite ist nicht bekannt, wie auch die Freilegung der Tore und inneren Gebäude die Aufgabe weiterer Ausgrabungen sein wird. Nach den spärlichen, im Graben freigelegten Fundmaterial hat es in der gegenwärtigen Phase der Forschung den Anschein dass das Lager während der Herrschaft des Kaiser Domitian, in den letzten Jahrzehnten des 1. Jh. aufgegeben wurde. Doch kann es nicht früher entstanden sein; zur Überwachung der Strassen in Friedenszeiten genügte wohl das I. Lager (im Strassenknotenpunkt), die Notwendigkeit für das zweite *castrum* ergab sich nur zur Zeit der von Domitian geführten Kriege. (Abb. 17)

Az első katonai tábortól délre alakult ki az I. század folyamán a polgári település – *uicus* – ahol a katonák hozzátartozói, a környékről betelepedett kelta eraviscusok, kereskedők találtak otthonra. A *uicus* kunyhói, gödrei, sokféle leletanyaga a Villa Leporis alatti rétegekben és a mellette kialakult késői temető egész területén megfigyelhetők. Javarészüket a későbbi építkezések, temetkezések tönkretették. Csak a temető nyugati vége mellett sikerült egy bolygatatlan házsort feltárni. A lekerekített sarkú, kisméretű házakat részben földbe mélyítették, felmenő falaik vályogból készültek, a tetőszerkezetet általában gerendázat tartotta. A kunyhókban, a mellettük lévő hulladék-gödörökben az eraviscus lakosság gazdag, bőséges emlékanyaga jött elő. (17. kép)

A *uicus* nem szűnt meg a katonai tábor felszámolása után. A földbeásott putrik egy részét a marcomann háborúk idejéig lakták. Számos égetőkemence származtatható ebből az időből. Valószínű, hogy a kifejlődő város peremén jelentős fazekasnegyed alakult ki.

17.

VICUS GRÄBERFELD

Die bürgerliche Siedlung – *uicus* –, wo sich die Angehörigen der Soldaten, die aus der Umgebung angesiedelten keltischen Eravisker, Händler, ihre Heime bauten, erstreckte sich im Laufe des 1. Jh. südlich des ersten Militärlagers. Die Hütten des *uicus*, dessen Gruben, das vielfältige Fundmaterial sind in den Schichten unter der Villa Leporis und im daneben angelegten Gräberfeld überall vorzufinden. Ein ansehnlicher Teil wurde infolge späterer Bauten, Beerdigungen zugrunde gerichtet. Nur neben der Westecke des Gräberfeldes konnte eine ungestörte Häuserreihe freigelegt werden. Die kleinen Häuser mit abgerundeten Ecken wurden teilweise in die Erde vertieft, die aufsteigenden Mauern waren aus Lehm, die Dachkonstruktion meistens von Pfosten getragen. In den Hütten und den daneben liegenden Gruben kam das reiche Fundmaterial der eraviskischen Bevölkerung zum Vorschein. (Abb. 17.)

Der *uicus* blieb auch nach der Auflösung des Militärlagers bestehen. Ein Teil der armseligen Hütten war bis zur Zeit der Markomannenkriege bewohnt. Zahlreiche Brennöfen stammen aus dieser Periode. Wahrscheinlich entfaltete sich am Rand der sich entwickelnden Stadt ein bedeutendes Töpferviertel. Die einheimischen Töpfer verfertigten neben einfachen Töpfen, Schüsseln für den täglichen Gebrauch, deren Form und graue Farbe die lokalen keltischen Traditionen lange Zeit hindurch bewahrten, auch feine graue Gefäße mit Stempelmuster. Negativformen, die die Herkunft dieser schönen Keramik aus Gorsium eindeutig beweisen würde, kamen bisher nicht zum Vorschein. Die grosse Zahl der Gefässfragmente – fast achtzig Prozent der Gefäße mit Stempelverzierung von Pannonien stammt aus Gorsium – und eine ganze Reihe der bekannten Töpfermeister sprechen alle für die lebhaftige Tätigkeit der Töpferwerkstätten dieser Gegend. (Taf. XXIII-XXIV) Am Höhepunkt der Entwicklung verfertigten die einheimischen Meister nach dem Muster der westlichen Terra sigillata auch selber solche, ohne jedoch ihren traditionellen Formenschatz zu vergessen. Es sind auch zahlreiche Fragmente der Schüsselformen gerettet worden. Auf diesen sind Blätter (Taf. XXI., 2.) mit Ranken, auf Ästen sitzende Vögel, laufende Hasen dargestellt.

Die Zerstörungen der Markomannenkriege trafen dieses Viertel dörflichen Charakters wahrscheinlich noch mehr als das Stadtzentrum: die aus Lehm und Holz gebauten und mit Schilf bedeckten Hütten fielen sozusagen alle dem Brand zum Opfer. Aus einer versteckten Kiste kam eine Anzahl von Terra sigillata zum Vorschein. Die mit Meisterzeichen versehenen Schüsseln und Tassen gehörten zu einer Garnitur: zwei grosse Schüsseln, sechs Teller, sechs grössere und fünf kleinere Tassen. Die dunkle Farbe der roten Gefäße ist dem Durchbrennen, dem Rauch zuzuschreiben.

Nach der Katastrophe erwachte das Töpferviertel nicht mehr. An seiner Stelle entfaltete sich eine Siedlung von städtischerem Aussehen. Im Laufe der Ausgrabungen kamen westlich und nordwestlich von der Villa Leporis die dünnen, schwachen Mauern von zahlreichen kleineren-grösseren Häusern zum Vorschein, welche durch die folgenden Kriegsverwüstungen vernichtet und während der wahren Blütezeit im 4. Jh. zerstört wurden. Lange, aber nicht zusammenhängende Mauern, breite Schwellen, Kanäle der Heizanlage und neben diesen ein sorgfältig gebautes, rechteckiges kleines Wohnhaus zeugen von Herculiens reichen Jahrzehnten.

Der überwiegende Teil der gefundenen Münzen sind ebenfalls aus der Periode Constantius II. Das Leben im Areal des Viertels hörte, wie auch in der Villa Leporis, in der ersten Hälfte der Herrschaft des Valentinians auf. Ob dieses Viertel ausserhalb der Mauern absichtlich aufgegeben wurde, oder die Einwohner die Flucht ergriffen, kann nicht entschieden werden. Das Gräberfeld des 4-5. Jh., welches nach der Liquidierung

A helyi fazekasság a mindennapi élet egyszerű fazekai, táljai mellett, amelyek formálásban, szürke színükben sokáig őrizték a helyi kelta hagyományokat, nagy tömegben készítette a szürke, pecsételt díszű finom edényeket. Formátalak egyelőre nem kerültek elő, amelyek kétségtelenné tennék, hogy ez a szép kerámia gorsiumi eredetű. De az innen kikerült edénytöredékek nagy száma – Pannonia pecsételt díszű edényeinek csaknem nyolcvan százaléka Gorsiumból való – és az ismert fazekasmesterek egész sora beszédes bizonyítéka az itteni kerámiapár eleven tevékenységének. (XXIII–XXIV. tábla)

A fejlődés tetőpontján a helyi mesterek a nyugati terra sigilláták hatására, de nem feledkezve meg régi formakincsükről, maguk is készítettek terra sigillátákat. Sikerült a formátalaktól is számos töredéket megmenteni. Indás leveleket, ágakon ülő madarakat, futó nyulakat ábrázoltak. (XXI. tábla, 2.)

A marcomann háborúk e falusias negyedet valószínűleg a városközpontnál is jobban sújtották: a nádfedeles, fából, vályogból rótt házak szinte mind tűz martalékká váltak. Egy elrejtett láda maradványai közül terra sigillata kincslet került elő. A mesterjegyekkel ellátott tálak és csészék egy készlethez tartoztak – két nagy tál, 6 tányér, 6 nagyobb és 5 kisebb csésze –, az átégés, a füst a vörös színű edényeket sötétre színezte.

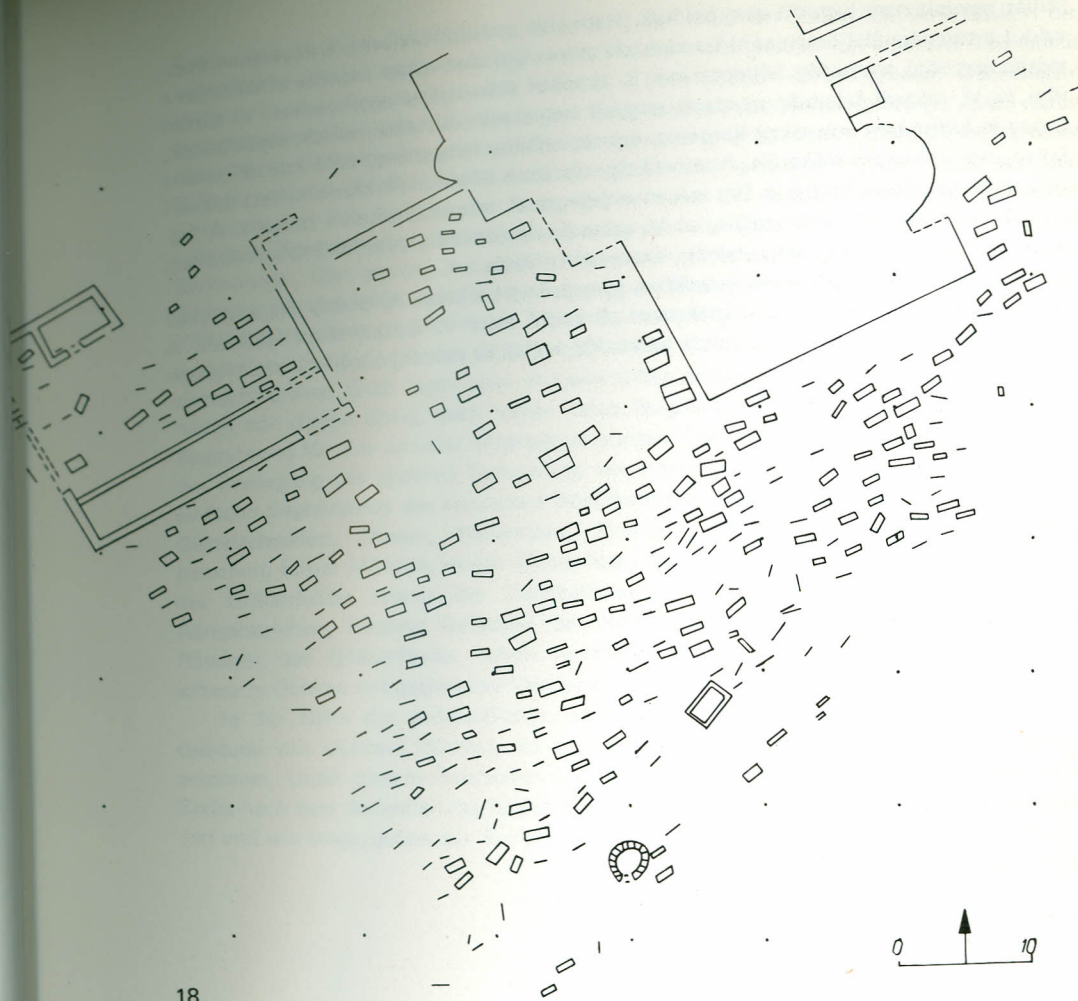
A katasztrófa után a fazekasnegyed nem éledt fel többé. Helyén városiasabb jellegű település alakult ki. A Villa Leporistól nyugatra és északnyugatra számos kisebb-nagyobb épület vékony, gyenge fala került elő az ásátások során, amelyeket megsemmisített a következő háborús pusztulás és a negyed igazi fellendülése a IV. század folyamán. Hosszú, de össze nem függő falak, széles küszöbök, fűtőcsatornák mellett egy gondosan megépített téglalap alakú kis lakóház tanúskodnak Herculia gazdagodó évtizedeiről.

Az előkerült pénzek túlnyomó többsége itt is II. Constantius korából való, a negyed területén az élet, mint a Villa Leporisban, Valentinianus uralkodásának első felében végérvényesen megszakadt. Tudatosan kiürítették ezt a falakon kívüli negyedet, vagy lakói elmenekültek, aligha dönthető el. A IV-V. századi temető, amelyet a település felhagyása után nyitottak meg, talán még Valentinianus uralkodása idején, kiterjedt e házak területére is. Alighanem a falak egy részét már ekkor lehordták, a belső város építkezéseinek, a kősirok összeállításánál vették igénybe. (18. kép)

A temető, amely a felhagyott városrészt elfoglalta, Herculia lakosainak egyik legkésőbbi temetkezőhelye. Akkor kezdték itt elhelyezni halottaikat, amikor a római hatalom utolsó éveit élte területünkön, az utolsók, akiket földbe tettek, mintegy 50 évvel később, már más korszak tanúi, résztvevői voltak. (XXII. tábla, 2.)

Az ásátás 1973-ig 420-nál több sírt tárt fel, de a temető szélét, legalább is az északi oldalon, még nem érte el. A sírok túlnyomó többsége nyugat-kelet irányban feküdt, a halottak feje a sír nyugati oldalán nyugodott, arccal a felkelő nap felé. Kisebb részüket egyszerűen a megásott sírgödörbe tették le, többségük számára nagy tetőfedő cserepekből összeállított, sokszor háromszögű tetővel borított téglakoporsót építettek. Mászor ezek láda formájúak, ismét mászor kövekből falazott sírépítményt készítettek a meghalt számára. Az utóbbi sírok egyikét Liber istennek szentelt oltár domborműves oldalával fedték: a múlt vallásossága iránt már semmi kegyelet nem élt az egykori vallási központ lakóiban. A gazdagabbak szarkofágokba zárták hozzátartozóik földi maradványait.

A Villa Leporis délnyugati sarkánál helyezték el a többi sírnál lényegesen mélyebbre a nagy, vörösberényi kőből faragott vörös szarkofágot. (XXII. tábla, 1.) A hatalmas sírláda alsó és felső részét erős kapocs, az érintkező felületeket habarcs fogta össze. A légmentesen lezárt sírban két bőrlepelbe csavart halott feküdt. A bomlási anyagok pusztítása

18.

des Viertels eröffnet wurde, vielleicht noch zur Zeit der Herrschaft des Valentinians, erstreckte sich auf das Gebiet dieser Häuser. Höchstwahrscheinlich wurde ein Teil der Mauern noch damals abgetragen und bei den Bauarbeiten der inneren Stadt und bei den Steingräbern benützt. (Abb. 18.)

Das Gräberfeld, welches das aufgegeben Stadviertel einnahm, war eines der spätesten Beerdigungsstätten der Einwohner von Herculia. Die Toten wurden hier in den letzten Jahren der Römerherrschaft beerdigt; die letzten, die hier bestattet wurden, ungefähr 50 Jahre später, waren bereits Zeugen einer anderen Epoche. (Taf. XXII., 2.)

Die Ausgrabung legte bis 1973 mehr als 420 Gräber frei, erreichte jedoch den Rand des Gräberfeldes, wenigstens an der Nordseite, noch nicht. Der überwiegende Teil der

szinte semmit nem hagyott meg belőlük. Nem volt mellékletük sem, amilyeneket általában a túlvilági élet számára sírba szoktak tenni. Ugyanez a kép fogadta az ásatókat a másik herculiai szarkofág felbontásánál is. A többi sírban az elszegényedett IV. század végi és V. századi lakosság egyszerű tárgyait helyezték: övcsatok, kések, nyakláncok, bronz és különösen sok csont karperec, érmek, néhány üvegedény, zöld mázzal bevont korsó, ami a sírokból előkerült. A temető egy részében a férfi csontvázak mellett gyakori volt a hagymafejes fibula, a IV. század e jellegzetes rangjelző viseleti darabja. A legkésőbbi sírokat, a temető szélein, az V. századi ízlés emléktárgyai különböztetik meg: fekete, besimított díszű edény, néhány aranyozott fibula.

A temető délnyugati sarka közelében gyenge falú kis kerek építmény állt, amelyhez vályogtéglából rakott padló csatlakozott. E padló alatt V. századi sírok feküdtek. A temető felhagyása után új élet indult tehát: kik voltak és meddig éltek itt, erre a leletek ma még nem adnak választ.

Gräber war in West-Ost-Richtung orientiert; der Kopf der Toten mit dem Gesicht der aufgehenden Sonne zugewandt lag an der Westseite des Grabes. Ein kleinerer Teil wurde einfach in das Grab gelegt, die meisten Toten jedoch in aus grossen Dachziegeln zusammengestellten oft mit dreieckigem Dach zugedeckten Särgen beerdigt. Auch waren diese häufig kistenförmig, oder aus Steinen gemauerte Grabbauten. Eines dieser letzteren Gräber war mit der Reliefseite eines dem Gott Liber gewidmeten Altar zugedeckt; die Ehrfurcht vor der Religion der Vergangenheit war bei den Einwohnern des einstigen religiösen Zentrums bereits vollständig ausgestorben. Die Reichen legten ihre Toten in Sarkophage. Der grosse, aus rotem Sandstein gemeisselte Sarkophag wurde an der Südwestecke der Villa Leporis viel tiefer in die Erde gelegt als die übrigen Gräber. (Taf. XXII. 1.) Der untere und der obere Teil des grossen Sarges war mit einer starken Klammer zusammengehalten und die Berührungsflächen mit Mörtel befestigt. Im luftdicht abgeschlossenen Grab lagen zwei in Lederhüllen beigesetzte Tote. Der Zerfall liess fast nichts von diesen übrig, auch waren keine Beigaben zu finden, welche gewöhnlich als Wegzehrung für das Jenseits mitgegeben wurden. Dasselbe Bild empfing die Forscher bei der Freilegung des anderen Sarkophags von Herculia. In den anderen Gräbern wurden einfache Gegenstände der verarmten Bevölkerung vom Ende des 4.- und 5. Jh. gefunden: Gürtelschnallen, Messer, Halsketten, Bronzearmbänder und besonders viele aus Knochen, ferner Münzen, einige Glasgefässe, ein Krug mit grüner Glasur. In einem Teil des Gräberfeldes waren die Zwiebelkopffibeln, die im 4. Jh. charakteristischen Rangabzeichen, häufige Beigaben der Männergräber. Die jüngsten Gräber an den Rändern des Gräberfeldes haben deutliche Zeichen des Geschmackes des 5. Jh.: schwarze Gefässe mit geglätteter Verzierung, einige Goldfibeln.

In der Nähe der südwestlichen Ecke des Gräberfeldes stand ein kleines rundes Gebäude mit dünnen Wänden, an den sich ein aus Lehmziegeln gelegter Fussboden anschloss. Unter diesem Fussboden lagen Gräber aus dem 5. Jh. Also begann an dieser Stelle nach dem Aufgeben des Gräberfeldes neues Leben; auf die Frage, wer hier gewohnt hat und wie lange, geben die Funde heute noch keine Antwort.

Kötár

A kőemlékek, amelyek ma Gorsiumban az utak mentén, a ligetekben, az ókori épületek maradványai között, az antiquáriumban és a lapidariumban láthatók, eredetüket tekintve három csoportra oszthatók. Egy részüket az ókori város területén szántás, gödörásás, vagy más természetű földmunka hozta felszínre. Másik részüket az ásás találta meg, bontotta ki IV. századi épületek falaiból, pillérialapjaiból, padlóiból. A harmadik és ma még legszámosabb részük Székesfehérvárról került vissza, ahová a királyi bazilika és más épület számára a középkorban kőanyagként vitték el.

A kőemlékek, amelyek forrásértékűek, vagy kiegészítik ismereteinket Gorsium történetéről, mindennapjairól, lakosairól, az itt tisztelt istenekről, a következők:

Lapidarium

Die Steindenkmäler, die heute in Gorsium entlang der Strassen, in den Hainen, zwischen den Ruinen der Gebäuden des Altertums, in der Ausstellung und im Lapidarium zu sehen sind, können, was ihren Ursprung betrifft, in drei Gruppen eingeteilt werden. Ein Teil wurde im Gebiet der Stadt des Altertums durch Ackerbau, Graben von Gruben oder Erdarbeiten anderer Art an die Oberfläche befördert. Ein anderer Teil wurde bei den Ausgrabungen in den Mauern, Säulenfundamenten, Fussböden der Gebäude des 4. Jh. entdeckt. Der dritte Teil wurde und wird heute noch aus Székesfehérvár zurückgebracht, wo diese Steine beim Errichten der königlichen Basilika und anderen Bauwerken benutzt wurden.

Jene Steindenkmäler, welche Quellenwert haben oder unsere Kenntnisse über die Geschichte, den Alltag der Bewohner, der in Gorsium verehrten Götter ergänzen, sind folgende:

1. *Kis oszlopok.* Vörösberényi kőből faragott, ívelt vonalú vörös színű oszlopok, alul és felül négyszög alakú lezárással. Felül egyszerű levéldíszítés látható. A Villa Leporisből kerültek elő.

2. *Ulpus Revocatus sírkőtöredéke.* A sírkövet felül oromzat zárja le, benne levéldísz. A képes mezőben két oszlop között házaspár, római viseletben. Az áldozati jelenet alatt felirattöredék: *Vlpio Re(u)ocato / Trurso fratri / [.....]*

3. *Liber Pater oltára.* A tábla síma felső szegélyén felirat: *Ara Lib(e)r(i) Pa(tris)*. azaz: Liber atya oltára. A képes mezőben Liber kíséretéhez tartozó mainas és satyr. Baloldalt szőlőfürtöt tartó, haját magas kontyba fésült mainas, akit egy heves satyr akar megcsókolni. Ő is szőlőfürtöt tart baljában, míg jobb kezét a mainas vállára teszi. A jelenet alatt dús növényi díszítés.

4. *Aeneas menekülése Trójából.* Aeneas, a trójai hőst eleveníti meg a kis szobor, amint a tízéves ostrom után elfoglalt égő Trójából menekül. Bal karján öreg apja, Anchisés, ölében a házi isteneket tartó aediculával, másik kezével a gyermek Ascaniust (másképp Iulust) vonja maga után. A rómaiak mondai őst a helyi kőfaragó a római katonák szokásos öltözetében képzelte el, melle előtt a jobb vállon kerek fibulával összefogott köpeny, alatta vért, térden alul érő tunica, katonai lábvért.

5. *Delphin lovagló Amor.* Az antik művészetben kedvelt jelenet: vidám delphin lovagló gyermek Amor. A gyermek feje hiányzik, ő maga esetlenül kapaszkodik a tenger hullámain szelő delphinbe. (XXX. tábla)

6. *Icarus.* A szobor – feje, karjai, lába hiányzanak – a mellén futó szalagok, a háta mögött kibukkanó szárnyak alapján Icarus mondai alakját eleveníti meg. Icarus apjával, a Labyrinthost építő Daidalos-szal tollakból és viaszból készített szárnyak segítségével madárként menekült el Krétából, Minos udvarából. Icarust elragadta fiatalos vakmerősége és az ég felé vágyódva magasabbra vette útját. A nap közelében azonban megolvadt a viasz, szárnya lehullt és Icarus a kék tengerbe veszett.

7. *P. Aelius Respectus és családja sírköve.* A nagy, valószínűleg noricumai fehér márványból faragott sírkő oromzata hiányzik. A képes mezőt befelé tekintő hermák zárják le. A mezőben a sírfeliraton említett anya és leánya látható a helyi eraviscus lakosság népviseletében. Az anya baloldalt, fején turbánszerű fejkendő, nyakában torques és medaillon, vállain ruháját csokor alakú fibulák tűzik össze, csuklóján karperec. Tőle jobbra a leány öltözéke hasonló, de fejét párta díszíti. Az asszony bal kezét leánya vállára helyezi. Jobbjában mindkettő gránátalmát tart. A halott leány szeme síma, élettelen, az anyáén, aki a sírkőállításakor élt, a szemgolyót is látjuk. A feliratos mezőt felül visszacsavarodó indadíszítéssel kitöltött párkány zárja le, amelyet kétoldalt ion oszlopfőben végződő karcsú oszlopok tartanak. Az oszlopokra egy-egy kantharosból kinövő szőlő kúszik fel. A szépen faragott felirat a következő: *D(is) M(anibus) / P(ublius) Ael(ius) Respectus, / dec(urio) mun(icipii), u(ius) f(ecit) s(ibi) / et Vl(p)iae Amasiae / coniugi. Aelia / Materio fil(ia) / ann(or)um X h(ic) s(ita) e(st). / Parentes t(itulum) m(emoriae) p(osuerunt)*. Azaz: Az Alvilág isteneinek. P. Aelius Respectus, a városi tanács tagja, állította (ezt a sírkövet) életében magának és feleségének, Ulpia Amasianak. Aelia Materio, leányuk, élt 10 évet, itt nyugszik. Szülei állították ezt az emléket. – A feliratos mező alatt három fülkét látunk. A középső áldozati jelenetet ábrázol, férfi és kelta viseletű nő oltár mellett nyeles áldozati tálat, paterát és egy közelebről meg nem határozható tárgyat tartanak. A két szélső mezőben táncos, illetve

1. *Kleine Säulen.* Rote geschweifte Säulen aus Stein von Vörösberény, unten und oben mit viereckigem Abschluss. Oben ist ein einfacher Blattschmuck zu sehen. Sie stammen aus der Villa Leporis.

2. *Grabsteinfragment des Ulpus Revocatus.* Der Grabstein ist oben mit einem Giebel abgeschlossen, darin Blattverzierung. Im Bildfeld zwischen zwei Säulen ein Ehepaar in römischer Kleidung. Unter der Opferszene ein Inschriftfragment: *Vlpio Re(u)ocato / Trurso fratri / [.....]*

3. *Altar des Liber Pater.* Am oberen Rand der Tafel eine Inschrift: *Ara Lib(e)r(i) Pa(tris)*, d.h. Altar des Liber Pater. Im Bildfeld zur Begleitung des Liber gehörige Mainas und ein Satyr. Links eine Mainas eine Weintraube in der Hand, das hochgekämmte Haar in einem Knoten zusammengehalten. Ein ungestümer Satyr will sie küssen. Auch der Satyr hält eine Weintraube in der linken Hand, während er die Rechte auf die Schulter der Mainas legt. Unter dieser Szene reiche Laubverzierung.

4. *Aeneas Flucht aus Troja.* Die kleine Skulptur stellt Aeneas, den trojanischen Helden dar, als er nach zehnjähriger Belagerung aus der besetzten, brennenden Stadt flieht. Am linken Arm hält er seinen alten Vater Anchises, im Schoß eine *aedicula* mit den Hausgöttern, mit der anderen Hand zieht er das Kind Ascanius (sonst Iulus) nach. Den mythologischen Ahnen der Römer stellte der einheimische Bildhauer in der Kleidung der römischen Soldaten dar: an der rechten Schulter vor der Brust mit einer runden Fibel zusammengehaltener Mantel, darunter ein Harnisch, eine bis unter das Knie reichende Tunica und Beinschienen der Soldaten.

5. *Auf einem Delphin reitender Amor.* Eine in der antiken Kunst beliebte Szene: das Kind Amor auf einem lustigen Delphin reitend. Der Kopf des Kindes fehlt, er selbst hält sich ungeschickt an dem die Wogen des Meeres durchschneidenden Delphin fest. (Taf. XXX.)

6. *Icarus.* Die Skulptur, dessen Kopf, Arme und Beine fehlen, stellt mit Bändern an der Brust und Flügeln am Rücken die mythologische Figur des Icarus dar. Icarus floh aus Kreta vom Hof des Minos mit seinem Vater, den Labyrinth bauenden Daidalos als Vögel mit Hilfe von Flügeln aus Federn und Wachs. Icarus, den sein jugendlicher Wagemut mitgerissen hatte, nahm seinen Weg, sich nach dem Himmel sehnd, immer höher. In der Nähe der Sonne zerschmolz jedoch das Wachs, die Flügel fielen ab und Icarus verschwand in den Wogen des blauen Meeres.

7. *Grabstein des P. Aelius Respectus und seiner Familie.* Der Giebel des grossen, weissen, wahrscheinlich aus norischem Marmor gemeisselten Grabsteins fehlt. Das Bildfeld ist mit nach innen gewendeten Hermen abgeschlossen. Im Feld sind die in der Grabinschrift erwähnten Mutter und Tochter in der Tracht der lokalen eraviskischen Bevölkerung dargestellt. Die Mutter an der linken Seite trägt ein turbanartiges Kopftuch, am Hals Torques und Medaillon, an den Schultern ist das Kleid mit straussförmigen Fibeln zusammengehalten, am Handgelenk Armband. Das Kleid der Tochter rechts von ihr ist ähnlich, der Kopf ist mit einem Kopfschmuck bedeckt. Die Frau legt ihre linke Hand auf die Schulter der Tochter. Beide halten in der Rechten einen Granatapfel. Das Auge des toten Mädchens ist glatt, leblos, an dem Augen der Mutter, die beim Errichten des Grabsteins am Leben war, ist selbst der Augapfel zu sehen. Das Inschriftenfeld ist oben mit einem Gesims abgeschlossen und mit nach rückwärts windender Rankenverzierung ausgefüllt: das Gesims halten von beiden Seiten schlanke Säulen mit ionischen Kapitellen. Aus je einem Kantharos herauswachsende

táncosnő. A sírkő a *palatium*ban, a fürdő téglapadlós előterében került elő, ahol faragott részével lefelé, padlónak használták. (XXVII. tábla)

8. *Sírkő, ülő nő alakjával.* A sírkő képes mezője maradt meg, oldalain sima kerettel. Tömör karosszékben jobbfelé tekintve ül a halott nő. Feje hiányzik. Előtte kisebb méretben szolgálója, kezében ékszeres ládikával. A jelenet görög mintaképekre (Hegesó síremléke) megy vissza. A *palatium*ban került elő, a *porticus* egyik oszlopalapzataként. (XXXI. tábla)

9. *Lovaskatona sírköve.* A nagy sírkőtöredék jobb szélén katonát látunk, aki lovát kötőfékjénél fogja. A katona feje fedetlen, köpenyét jobb vállán fibula fogja össze. Rövid vértet visel. Bal kezében leeresztve, kardja. A szépen faragott kis lovon kötőfék és nyeregként használt pokróc. A *palatium* fürdőjének bejáratában került elő, ahol különbözőknek használták. (XXIX. tábla)

10. *Orpheus az állatok között.* A görög mondavilág sokat ábrázolt alakját, a thrákiai származású Orpheust látjuk a kis töredéken, ahol Apollontól kapott lantjával elbűvölte az egész természetet, vadállatok, fák, sziklák hallgatták elnémultan játékát. A félig fekvő Orpheus lábánál futó nyúl, előtte vaddisznó és egy fa. A töredék a *palatium* ásatása során került elő.

11. *Achilleus Skyrosban.* A relieftöredék közepén hosszúkás nőalak, baljában ovális pajzs, jobbában lándzsa. Bal felől férfi lép hozzá és karon ragadja. A töredék bal oldalán álló és ülő nőalak, az utóbbi keze kis kosárban, ládikában kutat. A jelenet a trójai mondák egyikét eleveníti meg. Thétis istennő, aki ismerte a fiára váró sorsot Trója ostromában, az ifjú Achilleust Skyros szigetén leányruhába öltöztetve Lykomédész király leányai közé rejtette. A görögök azonban, jóslat szerint, Achilleus nélkül nem foglalhatták el Tróját: ezért Odyszeust felkutatására küldték. Ez kereskedőnek öltözve tért be Lykomédész palotájába. Női ruhák, ékszerek mellett fegyvereket, pajzsot, lándzsát, sisakot rakott ki a leányok előtt. Achilleus elárulta magát: nem a szövetek, csecsebecsék, de a fegyverek után kapott s amikor valahol trombita harsant, harci lázban rohant elő. A relief valószínűleg templom külső díszítéséhez tartozott, jobb oldalán íves ajtókeret indul. (XXXII. tábla)

12. *Aurelia Sura sírköve.* Az oszlopokkal keretezett képes mezőben a sírfeliraton említett három személy, mellükre helyezett kézzel. A jobbszélső baljában gránátalmát tart. A képes mező alsó keretén áldozati jelenet. A felirat: *D(is) M(anibus). / Aureliae Surae, qu(a)e / uix(it) an(nos) XXXV, me(nses) X, / Aur(elio) Fortunio, qui / uix(it) an(nos) XIV, me(nses) XI, / Aureliae Candid(a)e uiu(a)e, / Aurelia Lucilla libertis / carissimis, M. Aur(elius) Maximianus nutri(c) pientis(s) im(a)e / f(aciendum) c(urauerunt).* Azaz: Az Alvilág isteneinek. Aurelia Surának, aki 35 évet és 10 hónapot élt, Aurelius Fortuniusnak, aki 14 évet és 11 hónapot élt, Aurelia Candidának életében állította Aurelia Lucilla drága felszabadított rabszolgáinak, M. Aurelius Maximianus gyengéd dajkáinak. — Két részre vágva előkerült a *tabernae* pilléreiből.

Trauben ranken sich an den Säulen empor. Die schön gemeisselte Inschrift lautet wie folgt: *D(is) M(anibus). / P(ublius) Ael(ius) Respectus, / .dec(urio) mun(icipii), u(ius) f(ecit) s(ibi) / et Vlp(iae) Amasiae / coniugi. Aelia / Materio fil(ia) / ann(or)um X h(ic) s(ita) e(st). / Parentes t(itulum) m(emoriae) p(osuerunt).* Die Übersetzung: Den Göttern der Unterwelt. P. Aelius Respectus, Mitglied des Stadtrates erhob ihn (den Grabstein) noch zu Lebzeiten für sich und seine Gattin Ulpia Amasia. Aelia Materio, ihre Tochter, die 10 Jahre lebte, ruht hier. Dieses Denkmal haben ihre Eltern gestellt. — Unter dem Inschriftfeld sind drei Nischen zu sehen. In der mittleren ist eine Opferszene dargestellt: ein Mann und eine Frau in keltischer Tracht halten neben dem Altar eine Opferschale mit Stiel, eine Patera, und einen näher nicht bestimmbareren Gegenstand. In den beiden Seitennischen ist ein Tänzer bzw. eine Tänzerin zu sehen. Der Grabstein kam im *Palatium*, im Vorraum des Bades zum Vorschein, wo er mit der geschnitzten Seite nach unten als Fußbodenbelag verwendet wurde. (Taf. XXVII.)

8. *Grabstein mit einer sitzenden Frauenfigur.* Vom Grabstein ist das Bildfeld an den Seiten mit glatter Einfassung erhalten geblieben. Die tote Frau sitzt nach rechts blickend in einem massiven Lehnstuhl. Vor ihr steht eine kleinere Figur, die Dienerin: in der Hand hält sie ein Schmuckkästchen. Die Szene greift auf griechische Vorbilder zurück (Hegesos Grabdenkmal). Der Grabstein kam im *palatium* als eines der Säulenfundamente im *porticus* zum Vorschein. (Taf. XXXI.)

9. *Grabstein eines Reiters.* An der rechten Seite des grossen Grabsteinfragmentes ist ein Soldat zu sehen, der sein Pferd am Halfter hält. Der Kopf des Soldaten ist unbedeckt, sein Umhang ist an der rechten Schulter mit einer Fibel zusammengehalten. Er trägt einen kurzen Harnisch: in der linken herunterhängenden Hand hält er sein Schwert. Am schön geschnitzten kleinen Pferd sind Halfter und eine als Sattel benutzte Decke. Der Stein kam im Eingang des Bades im *palatium* zum Vorschein, wo er als Schwellenstein eingebaut war. (Taf. XXIX.)

10. *Orpheus unter den Tieren.* Auf dem kleinen Fragment ist die oft dargestellte Figur der griechischen Mythologie Orpheus von Thrazien zu sehen, der mit seiner von Apollo erhaltenen Lyra die ganze Natur bezauberte und wilde Tiere, Bäume, Felsen stumm seinem Spiel zuhörten. Vor dem Fuss des halb liegenden Orpheus ein laufender Hase, davor ein Wildschwein und ein Baum. Das Fragment wurde bei der Ausgrabung des *palatium* entdeckt.

11. *Achilleus in Skyros.* In der Mitte des Relieffragments eine hohe Frauenfigur in der linken Hand ein Schild, in der Rechten ein Speer. Von links her schreitet ein Mann zu ihr und fasst sie am Arm. An der linken Seite des Fragments eine stehende und eine sitzende Frauenfigur; letztere sucht etwas in einem kleinen Korb oder in einem Kästchen mit der Hand. Die Szene stellt eine der trojanischen Sagen dar. Die Göttin Thetis, die das Schicksal ihres Sohnes in Troja voraus kannte, versteckte den jungen Achilleus auf der Insel Skyros in Mädchenkleidung unter den Töchtern des Königs Lykomedes. Dem Orakel folgend konnten die Griechen Troja ohne Achill nicht einnehmen, deshalb schickten sie Odysseus auf seine Suche. Dieser kehrte, als Händler verkleidet, in den Palast von Lykomedes ein. Er breitete neben Frauenkleider, Schmucksachen, auch Waffen, einen Schild, einen Speer und einen Helm vor den Mädchen aus. Achilleus verriet sich: er griff nicht nach den Stoffen, den Schmucksachen, sondern nach den Waffen und als irgendwo eine Trompete ertönte, rannte er von Kriegslust getrieben vor. Das Relief gehörte wahrscheinlich zur äusseren Verzierung eines Tempels. An der Rechten Seite ist der Bogen eines Türrahmens zu sehen. (Taf. XXXII.)

13. *Állatjelenet.* A sima kerettel körülfogott mező jobboldalán futó szarvas, amelyet oroslán, vagy párdúc úz. A vad fejét és mellét a kő későbbi felhasználásakor keletkezett lyukak (ajtósarok?) tönkretették. A két részre tört faragvány a székesfehérvári bazilika romjaiból való. (XXXIII. tábla)

14. *Állatjelenet töredéke.* A sima keret között a megmaradt felületen lovat, vagy szarvast üldöző futó-ugró párdúc alakja tölti ki. A székesfehérvári bazilika ásatása hozta felszínre. Az előző faragvánnyal, valamint a székesfehérvári bazilika apszisában ma is látható szarvast ábrázoló táblával talán az egykori amphitheatrum díszje lehetett. (XXXIV. tábla)

15. *Nílusi jelenet.* Fent és lent sima keret. A kő jobboldalán támadó krokodilus elől pálmafára kapaszkodó pygmaeus látható. Baloldalt két amphorát szállító szamar (öszvér) orrát egy másik krokodilus ragadja meg. A háttérben egzotikus fák. A székesfehérvári bazilika ásatásaiból. (XXXV. tábla, 1.)

16. *Iupiternek és Silvanusnak szentelt oltár.* A kis oltár felirata: *I(oui) O(ptimo) M(aximo) / et Silvano Do(mestico), C. / Iul(ius) Super / u(otum) s(oluit) I(ibens) m(erito).* Azaz: A legjobb és leghatalmasabb Iupiternek és Silvanus Demesticusnak, C. Iulius Super fogadalmát szívesen teljesítette. Az oltár a *basilica maior* keleti oldala mellett, a rombusz alakú épület területén került elő.

17. *Silvanus szobor.* A kezdetleges szobor alsó fele hiányzik. Az erdők-mezők istene nagy hajjal, fiatalos arccal jelenik meg előttünk, bal kezében lombos fát, jobbában szekercét tart. A rombusz alakú épület maradványai közül való. (XXXV. tábla, 2.)

18. *Silvanus szobor.* Az isten frígiai sapkával, tunicába öltözött kis oltár mellett áll. A lombos fa és a fejsze itt is a helyi parasztok földműves istenét jelzik. A *basilica maior* nyugati falába építették be. (XXXV. tábla, 3.)

12. *Grabstein der Aurelia Sura.* Im Bildfeld sind die in der Grabinschrift erwähnten drei Personen mit auf die Brust gelegten Händen dargestellt. Die rechte Figur hält einen Granatapfel in der linken Hand. Am unteren Rahmen des Bildfeldes ist eine Opferszene. Die Inschrift lautet wie folgt: *D(is) M(anibus). / Aureliae Surae, qu(a)e / uix(it) an(nos) XXXV, me(nses) X, / Aur(elio) Fortunio, qui / uix(it) an(nos) XVIII, me(nses) XI, / Aureliae Candid(a)e uiu(a)e, / Aurelia Lucilla libertis / carissimis, M. Aur(elius) Maximianus nutri(ci) pientis(s)im(a)e / f(aciendum) c(urauerunt).* Die Übersetzung lautet: Den Göttern der Unterwelt. Für Aurelia Sura, die 35 Jahre und 10 Monate lebte, für Aurelius Fortunius, der 14 Jahre und 11 Monate lebte, für Aurelia Candida noch während ihres Lebens errichteten Aurelia Lucilla (diesen Grabstein) ihren lieben befreiten Sklaven, und M. Aurelius Maximianus seiner zärtlichen Amme. — Der Stein kam in zwei stücken aus den Pfeilern der *tabernae* zum Vorschein.

13. *Tierszene.* An der rechten Seite des mit glattem Rahmen eingefassten Feld ein von einem Löwen oder Panther gejagter laufender Hirsch. Den Kopf und die Brust des Wildes haben die bei der späteren Verwendung des Steins entstandenen Löcher (Türangel) zugrunde gerichtet. Das in zwei Stücke gebrochene Relief stammt aus den Ruinen der Basilika von Székesfehérvár. (Taf. XXXIII.)

14. *Fragment einer Tierszene.* Die zwischen dem glatten Rahmen erhalten gebliebene Fläche ist von einer laufenden-springenden Pantherfigur, die ein Pferd oder einen Hirsch jagt, ausgefüllt. Der Stein wurde bei der Ausgrabung der Basilika von Székesfehérvár freigelegt. Zusammen mit der vorangehenden Skulptur und der einen Hirschen darstellenden Tafel in der Apsis der Basilika von Székesfehérvár bildete es vielleicht die Verzierung des einstigen Amphitheatrs. (Taf. XXXIV.)

15. *Nil-Szene.* Oben und unten glatter Rahmen. An der rechten Seite des Steines ist die vor dem Angriff eines Krokodils auf eine Palme kletternde Figur eines Pygmäen zu sehen. An der linken Seite greift ein anderes Krokodil die Nase eines zwei Amphoren tragenden Esels (Maultiers) an. Im Hintergrund exotische Bäume. Der Stein stammt aus den Ausgrabungen der Basilika von Székesfehérvár. (Taf. XXXV., 1.)

16. *Ein Iupiter und Silvanus geweihter Altar.* Die Inschrift des kleinen Altars lautet: *I(oui) O(ptimo) M(aximo) / et Silvano Do(mestico), C. / Iul(ius) Super / u(otum) s(oluit) I(ibens) m(erito).* Die Übersetzung: Dem besten und mächtigsten Iupiter und Silvanus Domesticus, C. Iulius Super erfüllte sein Gelübde gerne. Der Altar wurde an der Ostseite der *basilica maior* im Areal des Gebäudes mit rhombischem Grundriss entdeckt.

17. *Silvanus-Skulptur.* Der untere Teil der primitiven Skulptur fehlt. Der Wald — und Wiesengott ist mit langem Haar, junglichem Gesicht abgebildet, in der linken Hand hält er einen belaubten Baum, in der Rechten eine Axt. Sie gehört zu den Überresten des Gebäudes mit rhombischem Grundriss. (Taf. XXXV., 2.)

18. *Silvanus Skulptur.* Der Gott steht mit phrygischer Mütze am Kopf, mit Tunika bekleidet, neben einem kleinen Altar. Der belaubte Baum und die Axt indizieren auch hier den Ackerbaugott der einheimischen Bauern. Sie war in die Westmauer der *basilica maior* eingebaut. (Taf. XXXV., 3.)

ITER
TIUM

KEN

19. *Felirat a templomhoz tartozók üdvére.* A feliratos kő felső része hiányzik. Első sorának átvágott betűi nem egészíthetők ki egyértelműen. A megmaradt szöveg: *Pro salute / templensium, / L. Virius L. fil(ius) Mer/cator, sacer(dos), / u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito)*. Azaz: A templomhoz tartozók üdvére, Lucius Virius Mercator, pap, fogadalmát szívesen teljesítette. A töredék azon a helyen áll befalazva, ahová a *tabernae* építésekor mint pilléralapot elhelyezték. Felső részét is ekkor fűrészelték le.

20-21. *Ülő víziistenségek.* Leírásukat ld. a 42. oldalon.

22. *Septimius Severust üdvözlő felirat.* A két oldalán Victoria alakja koszorúval, illetve pálmaággal. A keretelt feliratos mező szövege: *Pro salute Imp(eratorum) / L(ucii) Sept(imii) Seueri et M(arci) Au(rel(ii) Antonini Aug(ustorum) / [et P(ubl(i) Sept(imii) Getae Caes(aris)]* Azaz: L. Septimius Severus és M. Aurelius Antoninus császárok és P. Septimius Geta Caesar üdvére. — A feliratról 10 évvel felállítására, Septimius Severus és fia gorsiumi látogatása után Geta nevét kivakarták. Caracalla alig egy évvel apjuk halála után anyjuk karjai közt leszúrta öccsét. A testvérviszályban vesztes fiatalabb uralkodó emlékét átokkal illeték és nevét minden feliratról törölték. A felirat Székesfehérvárról való, ahol a Budai kapu 1872-ben lebontott tornyát díszítette.

23. *Aurelia Sabina sírköve.* A nagyméretű sírkő felső részében oromzat, közepén Medusa-fej, az oromzat külső felén egy-egy hippocampus. Az oszlopokkal lezárt képes mezőben házaspár, előttük kisleány. Jobb oldalt a férfi rövidre nyírt haját és szakállt visel, vállán köpeny. Baljában rövid kard, markolatára jobb mutatóujját helyezi. A nő közepén kettéválasztott hajjal, vállán köpennyel. A kislány kezében gránátalmát tart. A képes mező alatt töredékes több alakos jelenet, valószínűleg a szokásos áldozati szertartással. A feliratos mezőt szőlőinda keretezi, amely a sírkő alsó részén lévő díszes kantharosból nő ki. (XXXVIII. tábla) A felirat szövege: *D(is) [M(anibus)]. / Hic iacet in tumu/lo Aur(elia) Sabina, / pientissima coniux, / annor(um) XXV. Quem / lapis ist[e] tegit, / rapta [est d]e luce / serena. Q[ae] magis / debuerat fe[ss]o[s] / sepelire pare[n]tes. O dolor, o pietas, / o funera tristia co/niugis. Marcus Aur(elius) / Attianus dec(urio) al(a)e / Trh/acum et Aur(elia) Sabinilla / filia eorundum uiui sibi faciundum curarunt.* Azaz: Az Alvilág isteneinek. E sírban nyugszik Aurelia Sabina, a leggyöngédebb feleség, élt 25 évet. Akit e kő takar, elragadta a derűs fényből a halál. Inkább neki kellett volna fáradt szüleit eltemetni. Ó fájdalom, ó kegyelet, ó a feleség szomorú temetése! M. Aurelius Attianus, az ala I Thracum decurioja és Aurelia Sabinilla, leányuk, életükben állították maguknak. — A sírfeliratot egy aquincumi költő foglalta hexameterbe. Előkerült Szabadbattyánban, Gorsiumtól északra.

HEIHE
RNAE

HEEN
RUMS

VOM
NCIAE
RASSE

19. *Inscription zum Heil der Angehörigen des Tempels.* Der obere Teil des Inschriftensteins fehlt. Die beschädigten Buchstaben der ersten Reihe können nicht eindeutig ersetzt werden. Der erhaltene Text lautet: *Pro salute / templensium, / L. Virius L. fil(ius) Mer/cator, sacer(dos), / u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito)*. Die Übersetzung lautet: Zum Heil der Angehörigen des Tempels. Lucius Virius Mercator, Priester, erfüllte sein Gelübde gerne. Das Fragment steht an jener Stelle eingemauert, wo es zur Zeit des Errichtens der *Tabernae* als Pfeilerbasis gestellt wurde. Der obere Teil wurde auch zu jenem Zeitpunkt abgeschnitten.

20–21. *Sitzende Wassergötter.* Beschreibung siehe an Seite 41.

22. *Eine Ehreninschrift des Septimus Severus.* An beiden Seiten ist die Figur der Victoria mit Kranz bzw. Palmenzweig dargestellt. Die Inschrift der in Rahmen gefassten Tafel lautet: *Pro salute Imp(eratorum) / L(ucii) Sept(imii) Seueri et M(arci) Au(rel(ii) Antonini Aug(ustorum) / [et P. Sept(imii) Getae Caes(aris)]* Die Übersetzung lautet: Heil den Kaisern L. Septimius Severus und M. Aurelius Antoninus und L. Septimius Geta Caesar. Aus der Inschrift wurde 10 Jahre nach der Errichtung der Tafel, dem Besuch von Septimius Severus und seiner Söhne in Gorsium, der Name Getas ausgekratzt. Caracalla stach knapp ein Jahr nach dem Tod des Vaters seinen jüngeren Bruder in den Armen seiner Mutter nieder. Das Andenken des besiegten jüngeren Herrschers wurde verflucht und sein Name aus allen Inschriften gestrichen. Die Inschrift stammt aus Székesfehérvár, wo sie in das 1872 niedergerissene Tor von Buda eingemauert war.

23. *Grabstein der Aurelia Sabina.* Im oberen Teil des grossen Grabsteins befindet sich ein Giebel in der Mitte mit einem Medusenkopf. An der äusseren Seite des Giebels je ein Hippocampus (Seepferdchen). In dem mit Säulen begrenzten Bildfeld ein Ehepaar, vor ihnen ein Mädchen. Rechts der Mann mit kurzgeschnittenem Haar und Bart trägt an der Schulter einen Mantel. In seiner Linken hält er ein kurzes Schwert mit seinem Zeigefinger am Griff. Die Frau hat in der Mitte gescheiteltes Haar, an der Schulter einen Mantel. Das Mädchen hält in der Hand einen Granatapfel. Unter dem Bildfeld ist eine fragmentarische figurale Szene, wahrscheinlich mit der Darstellung der üblichen Opferzeremonie. Das Inschriftfeld ist von Weinranken umrahmt, welche aus dem am unteren Teil des Grabsteins befindlichen Kantharos herauswachsen. (Taf. XXXVIII.) Der Text der Inschrift lautet: *D(is) [M(anibus)]. / Hic iacet in tumu/lo Aur(elia) Sabina, / pientissima coniux, / annor(um) XXV. Quem / lapis ist[e] tegit, / rapta [est d]e luce / serena. Q[ae] magis / debuerat fe[ss]o[s] / sepelire pare[n]tes. / O dolor, o pietas, / o funera tristia co/niugis. Marcus Aur(elius) / Attianus dec(urio) al(a)e / Trh/acum et Aur(elia) Sabinilla / filia eorundum uiui sibi faciundum curarunt.* Die Übersetzung: Den Göttern der Unterwelt. In diesem Grab ruht Aurelia Sabina, die zärtlichste Gattin, lebte 25 Jahre. Die, die mit diesem Stein bedeckt ist, wurde aus dem heiteren Licht vom Tod entriessen. Es wäre richtiger gewesen, wenn sie ihre müden Eltern begraben hätte. Oh Schmerz, oh Pietät, oh die traurige Beerdigung der Gattin!; Aurelius Attianus, der Decurio der ala I Thracum und ihre Tochter, Aurelia Sabinilla, haben sich das Grab zu ihren Lebzeiten errichtet. — Die Grabinschrift wurde von einem Dichter aus Aquincum in Hexametern gefasst. Der Fundort ist Szabadbattyán nördlich von Gorsium.

24. *Mithras oltárkép töredéke.* Az íves fülkében Mithras hátratekintő feje és lobogó chlamysa maradt meg. A fülke fölött kis postamentumon hét szorosan egymás mellé helyezett lángoló oltár, oldalt egy-egy ciprus, a bal sarokban Sol, a jobban Luna mellképe. Székesfehérvárról.

25. *Medea megöli gyermekeit.* Az Iasontól elhagyott, örvöngő Medea történetét elveníti meg a töredék középső mezője. A fej nélküli alak jobbában felemelt rövid kardot tart, balkezében, oldalához szorítva, kardhüvely. Jobb lábával földön fekvő, már élettelen gyermekére tapos. A másik gyermek bal oldalt szembefordulva áll, anyjára tekintve irgalomért könyörög. A képes mező alatt csavart spirális szalagdíszítés. A székesfehérvári bazilika romjai közül került elő. (XXXVII. tábla)

26. *Acteon.* A felül profilált kerettel lezárt töredék a fürdő Dianát megleső Acteon bűnhődését tárja elénk. A fiatal vadászt az istennő szarvassá változtatta. Acteon még emberi mivoltában áll a képes mező közepén, de már homlokán sarjadó szavakkal. Jobbjával még átváltozását tapintja, de két oldalról rárontó kutyái már a szarvast látják benne, amelyet a következő percekben széttépnek. A székesfehérvári bazilika ásatása hozta ismét napvilágra.

27. *Iphigenia menekülése a taurusoktól.* Sírkőtöredék. A képes mezőben ábrázolt halott balkeze és ruhájának részlete maradt meg. Ez alatt, az elválasztó széles sávon borostyánleveles indadíszítés. A mitológiai jelenet magába foglaló mezőt jobb oldalt levelekből kinövő csavart oszlop határolja. A dombormű jobb oldalán görbeorrú hajó evezőkkel, benne tunicás férfi segíti a pallón felfelé haladó, hajóra szálló nőalakot. Az utóbbinak háttal, a töredék bal szélén mezítelen férfi, balra fordulva. A jelenet Iphigenia történetét eleveníti meg, aki Artemis papnőjeként élt a taurusoknál a trójai háború kezdetétől, amíg öccse, Orestes és annak barátja, Pylades rá nem találtak. A jóslatnak engedelmessé az istennő képmásával együtt menekültek el. Amíg Orestes az üldözőket feltartóztatta, Pylades hajóra segítette Iphigeniát. A székesfehérvári bazilika maradványaiból való.

28. *Pillérfejezet.* A kihajló, telt leveles pillérfő a *tabernae* területéről való.

29. *Sírkőtöredék.* Díszített karosszékből idősebb férfi kámszaszerű ruhában. Baljában irattekercs, amelyre jobb kezét helyezi. Talán a város egyik tisztviselőjének emléke.

30. *Flauia Usaiu sírköve.* A nagyméretű síremlék felső lezáródásában oromzat közepén rozettával, két külső oldalán szépen faragott delfinekkal. Az oromzatot két oldalt karcsú oszlop tartja. A mély képes mezőben idős nő mellképe. Fején fátyollal leborított magas turbánszerű fejkendő, a fátyol két oldalt vállára hull. A kendő alól gondosan fésült haj tűnik elő. Nyakában csavart torques, vállain ruháját széles pannon-noricumi fibulák fogják össze. Csuklóin háromrészes karperecek. Mindkét kezében egy-egy tárgyat tart, ezeket a kő sérülése nehezen felismerhetővé teszi. Jobbjában guzsaly, baljában tükör lehetett. A képes fülke alatt ugyancsak mélyített mezőben kocsi jelenet. A négykerekű fedett kocsit két ló húzza, nyakukban igával. A bakon kocsis ostorral, a saroglyán szolgáló kuporog. Az eraviscus vallási felfogás szerint a túlvilágra tartó lélek előtti

24. *Fragment eines Mithras-Reliefs.* In der Bogennische blieb der nach hinten blickende Kopf des Mithras und seine wogende Chlamys erhalten. Über der Nische stehen auf einem kleinen Postament zwei nebeneinander gestellte, lodernde Altare, an der Seite eine Zypresse, in der linken Ecke die Büste von Sol, in der rechten jene der Luna. Der Stein stammt aus Székesfehérvár.

25. *Medea tötet ihre Kinder.* Die Geschichte der von Iason verlassenen, tobenden Medea wird im mittleren Feld des Fragments dargestellt. Die kopflose Figur hält in der Rechten ein gehobenes kurzes Schwert in der linken Hand an die Seite gepresst die Schwertscheide. Mit dem rechten Fuss tritt sie auf das vor ihr am Boden liegende, bereits leblose Kind. Das andere Kind steht an der linken Seite die Mutter anblickend und ihr zugewandt und fleht um Gnade. Unter dem Bildfeld eine Verzierung aus Spiralbändern. Der Stein stammt aus den Ruinen der Basilika von Székesfehérvár. (Taf. XXXVII.)

26. *Acteon.* Das oben mit profiliertem Rahmen abgeschlossene Fragment zeigt die Sühne des die badende Diana belauernden Acteons. Die Göttin verwandelte den jungen Jäger in einen Hirsch. Acteon steht in der Mitte des Bildfeldes, noch in seiner menschlichen Form, aber bereits mit an der Stirne spriessendem Geweih. Mit der Rechten befasst er noch seine Verwandlung, aber die zwei Hunde zu beiden Seiten sehen bereits den Hirschen in ihm, welche ihn in den nächsten Minuten zerreißen werden. Das Fragment wurde bei der Ausgrabung der Basilika von Székesfehérvár freigelegt.

27. *Iphigeniens Flucht von den Taurern.* Grabsteinfragment. Von der im Bildfeld abgebildeten Toten blieb die linke Hand und ein Teil der Bekleidung erhalten. Darunter, am breiten Streifen Rankenverzierung aus Efeublättern. Das Feld mit der mythologischen Szene ist von einer Säule, die an der rechten Seite aus Blättern herausragt, abgegrenzt. An der rechten Seite des Reliefs ein Schiff mit krummem Bug und Rudern, darin hilft ein Mann in Tunika der am Steg schreitenden, in das Schiff steigenden Frauenfigur. Ihr dem Rücken zugekehrt steht am linken Rand des Fragments ein nackter Mann nach links gewendet. Die Szene illustriert die Geschichte der Iphigenie, die als Priesterin der Artemis vom Anfang des trojanischen Krieges solange bei den Taurern lebte, bis ihr Bruder Orestes und dessen Freund Pylades sie gefunden haben. Dem Orakel folgend flohen sie zusammen mit dem Bildnis der Göttin. Während Orestes die Verfolger aufhielt, half Pylades Iphigenie in das Schiff steigen. Das Fragment stammt aus den Ruinen der Basilika von Székesfehérvár.

28. *Pilasterkapitell.* Das nach aussen gebogene, mit Blättern geschmückte massive Pilasterkapitell stammt aus dem Areal der *tabernae*.

29. *Grabsteinfragment.* In einem geschmückten Armstuhl sitzt ein älterer Mann in einer kuttenartigen Bekleidung. In der Linken hält er eine Schriftrulle und legt die rechte Hand darauf. Vielleicht das Denkmal eines Beamten der Stadt.

30. *Grabstein der Flavia Usaiu.* Im oberen Abschluss des grossen Grabdenkmals ist in der Mitte des Giebels eine Rosette, an den beiden Aussenseiten schön geschnitzte Delphine. Der Giebel wird an beiden Seiten von schlanken Säulen gehalten. Im tiefen Bildfeld ist das Büstenrelief einer alten Frau, am Kopf ein mit Schleier bedecktes turbanähnliches Kopftuch; der Schleier fällt auf die Schultern. Das Kopftuch bedeckt nicht ganz das sorgfältig gekämmte Haar. Am Hals trägt sie einen Torques, das Kleid ist an den Schultern mit breiten norisch-pannonischen Flügelfibeln zusammengehalten. An den Handgelenken sind dreiteilige Armbänder zu sehen. Sie hält in beiden Händen je einen Gegenstand, welche infolge der Schädigung schwer zu erkennen sind. In der Rechten hielt

hosszú út áll. A leggazdagabbak kocsival, lovakkal, bő útravalóval és gazdag felszereléssel temetkeztek. Akik ezt a fényűzést nem engedhették meg maguknak, a szimbolikus utazást sírkövkön örökítették meg. A fedett kocsiban a halott utazik végső nyughelye felé. A kocsijelenet alatt profilált kerettel körülhatárolt felirat: *Flauia Tattunis / filia Vsaiu, Eraui/sca, annor(um) LXXX, / hic sita est. / Q Flauius Titucus matri ob pietatem posuit*. Azaz: Flavia Usaiu, Tatto leánya, eraviscus, 80 éves, nyugszik itt. Q. Flavius Titucus anyjának kegyeletből állította. — A három részre darabolt sírkő a *tabernae* három pilléralapjából került elő. (XXVIII. tábla)

31. *Claudius Maximus helytartót üdvözlő felirat*. A szobortalapzaton felirat: [... *Claudio*] / *Maximo, IIII [u(iro) u(iarum) c(urandarum)]*, / *trib(uno) leg(ionis) IIII Scy[th(icae)]*, / *donis milit(aribus) a diuo / Trai(ano) don(ato), quaest(ori) ur[b(ano)]*, / *ab act(is) senat(us), tri[b(uno)] / plebis, praet(ori), curat[o]ri uiae Aurel(iae), leg(ato) / leg(ionis) I Ad(iutricis), iuridic[o] / pr(o) pr(aetore) utriusqu[e] / Pannoniae, leg(ato) p[r(o)] / pr(aetore) Pannoniae Infer(ioris), / co(n)s(uli), sodali Augusta/li, curat(ori) aed(ium) sacra[r(um)] / canabens(es) pub(lice)*. Azaz: Claudius Maximusnak, az utak felügyeletével megbízott *quattuor uir*nek, a legio IV Scythica tribunusának, akinek az isteni Traianus katonai kitüntetést adományozott, quaestor urbanusnak, ab actis senatusnak, tribunus plebisnek, praetornak, a Via Aurelia curatorának, a legio I Adiutrix egatusának, mindkét Pannonia iuridicusának, Pannonia Inferior helytartójának, consulnak, sodalis Augustalesnek, a szent épületek curatorának a katonaváros polgárai állították közköltségen. — A felirat a volt helytartó pályafutását a szobor és a hozzátartozó bázis felállításáig részletezi. Claudius Maximus a későbbiekben Pannonia Superior helytartója, majd Africa proconsula, sztoikus filozófus és Marcus Aurelius nevelője volt. A válás pannoniaiak szobrát valószínűleg 148 táján állították a tartománygyűlés székhelyén, tíz évvel azután, hogy fenyegető helyzetben megvédte a dunai határokat. — A bázis Székesfehérvárt a Velinszky utca egyik öreg házának falából került elő.

32. *Marcus Aurelius és Commodus üdvére emelt felirat*. A bázis felső része hiányzik. A megmaradt és kiegészíthető szöveg: [*I(oui) O(ptimo) M(aximo)*], / *pro salute / [mp(eratoris) M(arci) Aur(el(ii)) / Antonini et / [Imp(eratoris) Commodi / et ordinis Aq(ui)ncensis]*, / *T. Fla(uius) Macer / et P. Ael(ius) Ianuarius, II uir(i) m(unicipii) eiusdem posuerunt, III / idus Iun(ias), Orfito / [et Rufo consulibu]s*. Azaz: A legjobb és leghatalmasabb Jupiternek, Marcus Aurelius Antoninus és Commodus császárok és az Aquincumi tanács üdvére állították T. Flavius Macer és P. Aelius Ianuarius ugyanennek a Municipiumnak duumvirjei, június idusa előtti harmadik napon, Orfitus és Rufus consulsága idején. — A feliratot 178 június 11-én állították, abban az évben, amikor Pannonia és vele együtt Gorsiumot pusztító szarmata támadás érte. Az ünnepi felirat még ezt megelőzően keletkezett. Székesfehérvárt a bazilika ásatása során találták.

she vielleicht einen Spinnrocken, in der Linken einen Spiegel. Neben der Bildnische, ebenfalls in einem tiefen Feld, ist eine Wagenszene zu sehen. Der vierrädige Wagen wird von zwei Pferden mit Halsjoch gezogen. Am Bock sitzt ein Kutscher mit Peitsche, am Schragen hockt eine Magd. Nach der Auffassung der Religion der Eravisker steht der Seele ein langer Weg nach dem Jenseits bevor. Die Reichen wurden mit Wagen, Pferden, viel Proviant und reichen Beigaben beerdigt. Jene, die sich diesen Luxus nicht leisten konnten, verewigten auf dem Grabstein die symbolische Fahrt. Im geschlossenen Wagen fährt der Tote an den endgültigen Ruheplatz. Unter der Wagenszene ist in einem profilierten Rahmen eine Inschrift: *Flauia Tattunis / filia Vsaiu, Eraui/sca, annor(um) LXXX / hic sita est. / Q. Flauius Titucus matri ob pietatem posuit*. Die Übersetzung lautet: Flavia Usaiu, Tochter des Tatto, Eraviskerin, 80 Jahre alt, ruht hier. Q. Flavius Titucus stellte in Ehrfurcht seiner Mutter den Grabstein. — Der in drei Teile zerstückelte Grabstein kam aus den drei Pfeilerfundamenten der *tabernae* zum Vorschein. (Taf. XXVIII.)

31. *Ehreninschrift des Statthalters Claudius Maximus*. Auf dem Statuenpostament lautet die Inschrift: [...*Claudio*] / *Maximo, IIII [u(iro) u(iarum) c(urandarum)]*, / *trib(uno) leg(ionis) IIII Scy[th(icae)]*, / *donis milit(aribus) a diuo / Trai(ano) don(ato), quaest(ori) ur[b(ano)]*, / *ab act(is) senat(us), tri[b(uno)] / plebis, praet(ori), curat[o]ri uiae Aurel(iae), leg(ato) / leg(ionis) I Ad(iutricis), iuridic[o] / pr(o) pr(aetore) utriusqu[e] / Pannoniae, leg(ato) p[r(o)] / pr(aetore) Pannoniae Infer(ioris), / co(n)s(uli), sodali Augusta/li, curat(ori) aed(ium) sacra[r(um)] / canabens(es) pub(lice)*. Die Übersetzung lautet: Claudius Maximus, dem mit der Aufsicht der Strassen beauftragten *quattuor uir*, dem Tribunus der *Legio IV Scy[th(icae)]*, dem der göttliche Traianus eine Militärauszeichnung verlieh, dem *quaestor urbanus*, dem *ab actis senatus. tribunus plebis, praetor*, dem *curator* der *Via Aurelia*, *legatus* der *Legio I Adiutrix*, dem iuridicus beider Pannonien, dem Statthalter von Pannonia Inferior, dem *consul* dem *sodalis Augustalis*, dem *curator* der heiligen Gebäude, errichtet von den Bürgern der Soldatenstadt aus Gemeinkosten. — Die Inschrift führt die Lebensbahn des früheren Statthalters bis zu der Errichtung der Statue und des Postaments an. Claudius Maximus wurde später der Statthalter von Pannonia Superior, dann *proconsul* von Africa, Stoiker und auch der Erzieher von Marcus Aurelius. Die dankbare Bevölkerung von Pannonien errichtete seine Statue wahrscheinlich um 148 am Sitz des Provinzlandtages, zehn Jahre nachdem er die Donaugrenzen in einer bedrohlichen Situation rettete. — Die Basis wurde aus der Mauer eines alten Hauses der Velinszky-Strasse in Székesfehérvár freigelegt.

32. *Zum Heil von Marcus Aurelius und Commodus errichtete Inschrift*. Der obere Teil der Basis fehlt, der erhaltene und ergänzbare Text lautet wie folgt: [*I(oui) O(ptimo) M(aximo)*], / *pro salute / [mp(eratoris) M(arci) Aur(el(ii)) / Antonini et / [Imp(eratoris) Commodi / et ordinis Aq(ui)ncensis]*, / *T. Fla(uius) Macer / et P. Ael(ius) Ianuarius, II uir(i) m(unicipii) eiusdem / posuerunt, III / idus Iun(ias), Orfito / [et Rufo consulibu]s*. Die Übersetzung: Dem besten und mächtigsten Jupiter, den Kaisern Marcus Aurelius Antoninus und Commodus und zum Heil des Rates von Aquincum, errichteten T. Flavius Macer und P. Aelius Ianuarius, *duumviri* desselben Municipiums, am dritten Tag vor den Idus von Juni, zur Zeit des *consulat* von Orfitus und Rufus. Die Inschrift wurde am 11. Juni 178 errichtet, d.h. im Jahr, als Pannonien und somit auch Gorsium von einem zerstörenden Angriff der Sarmaten heimgesucht wurde. Die festliche Inschrift

33. *Marcus Aurelius templomának említése.* Az oltár felső része hiányzik, meglévő első sora csak részben olvasható, a kiegészítés ezért feltételes, 19. számú feliratunk alapján: [---- / *pro sal(ute)*] *templ(ensium)* / [Do] *mit(itus) Niger*, / [mi]l(es) *coh(ortis) III B(atauorum) et* / [A]ur(elius) *Victor*, / *sacerd(os) temp(li) / diui Marci*, / *Kal(endis) Maias, Gen(tiano) / e[t] Basso co(n)s(ulibus) d(ederunt)*. Azaz: A felirat hiányzó felső sorában megnevezett istenségnek a templomhoz tartozók üdvére állította Domitius Niger, a cohors III Batavorum katonája és Aurelius Victor, az isteni Marcus templomának papja, május kalendaején, Gentianus és Bassus consulatusa idején. — Az időpont 211. május 1. Székesfehérvárt a királyi bazilika területéről való.

34. *Deus Sol Elagabalus templomának építése.* Az építési tábla jobb fele maradt meg. Szélét oromzatszerű háromszögű díszítmény zárja le, közepén rozettával, a feliratos mező felőli oldalon két hippocampus-szal. A felirat: [Deo So]li *Elagab[alo sacr(um)]*, *pro salu[te domin]orum nn(ostorum) / [L(ucii) Septimii] Seueri Pii / [Pertinaci]s et M(arci) Aur(elii) Anto[nini] Augg(ustorum) [et Sept(imii) Getae / Caes(aris)] mil]ites cohorti/ [s I (milliariae) Anton(inae) H]emesenorum / [ex singular]ibus V, T. Clau/ [d(ii) Claudian]i pr(a)esidis / [Pann(oniae) Inf(erioris) i]ussu eius *temp/lum a funda]mentis inpe[ndis suis fec]erunt*. Azaz: Deus Sol Elagabalusnak szentelve, uraink, L. Septimius Severus Pius Pertinax és M. Aurelius Antoninus császárok és Septimius Getae Caesar üdvére a cohors I milliaria Antonina Hemesenorumból T. Claudius Claudianus, Pannonia Inferior helytartójának testőrségébe vezényelt öt katonája annak parancsára saját költségükön templomot emeltek. — A templomépítés a császárok 202. évi látogatásának idejére esett. Deus Sol Elagabalus, Hemesa városistene, különösen közel állt a császári családhoz. Iulia Domna császárné a hemesai főpapi családból származott. — A kő a székesfehérvári bazilikából való.*

35. *Caracalla látogatására készült oltár.* Az erősen kopott felirat csak töredékében betűzhető ki: [---- / ---- / ---- / ----] *Herculi Aug(usto) / pro salute d(omini) [n(ostri)] / M. Aur(elii) Seueri / [Ant]onini [Pi]i Fel(licis) / [Aug(usti) et Iulia]e / [Domnae Aug(ustae) ----]*. Azaz: (Iupiternek, Lunonak, Minervának és még több istennek, akiknek a neve nem olvasható), a fenséges Herculesnek urunk, M. Aurelius Severus Antoninus császár és Iulia Domna császárnő tiszteletére... — A 214. évi látogatásra utalt egy másik Gorsiumból való felirat is, amely ma is a székesfehérvári bazilika falaiba építve látható. Két előkelő férfiút, M. Ulpius Quintianust, aquincumi *decuriot*, volt *duumuir*t és a *duumuir quinquennalis* méltóság jelöltjét, továbbá T. Flavius Aprilist, Sirmium *decurio*ját, római lovagot a császár fogadásának előkészítésével bízták meg.

wurde noch vor diesem Ereignis fertiggestellt. Sie wurde bei der Ausgrabung der Basilika von Székesfehérvár entdeckt.

33. *Erwähnung des Tempels des Marcus Aurelius.* Der obere Teil des Altars fehlt, die erhaltene erste Reihe kann nur zum Teil gelesen werden, so dass die Ergänzung hypothetisch ist. Anhand der Inschrift Nr. 19 [----- / *pro sal(ute)*] *templ(ensium)* / hypothetisch ist. Anhand der Inschrift Nr. 19 [----- / *pro sal(ute)*] *templ(ensium)* / [Do]mit(itus) *Niger*, / [mi]l(es) *coh(ortis) III B(atauorum) et* / [A]ur(elius) *Victor*, / [Do]mit(itus) *Niger*, / [mi]l(es) *coh(ortis) III B(atauorum) et* / [A]ur(elius) *Victor*, / *sacerd(os) temp(li) / diui Marci*, / *Kal(endis) Maias, Gen(tiano) / e[t] Basso co(n)s(ulibus) d(ederunt)*. Die deutsche Übersetzung: Dem in der oberen fehlenden Reihe der Inschrift erwähnten Gott errichtete Domitius Niger, der Soldat des cohors III Batavorum und Aurelius Victor, Priester des Tempels des göttlichen Marcus, zum Heil der Angehörigen des Tempels am Kalendae vom Mai, zur Zeit des Konsulats von Gentianus und Bassus. — Der Zeitpunkt ist der 1. Mai 211. Der Stein stammt vom Gebiet der königlichen Basilika von Székesfehérvár.

34. *Errichtung des Tempels des Deus Sol Elagabalus.* Die rechte Seite des Bausteins ist erhalten geblieben. Der Rand ist mit einer giebelartigen dreieckigen Verzierung abgeschlossen, in der Mitte mit einer Rosette, an der Seite des Inschriftfeldes mit je einen Hippocampus. Die Inschrift lautet: [Deo So]li *Elagab[alo sacr(um)]*, *pro salu / [te domin]orum nn(ostorum) / [L(ucii) Septimii] Seueri Pii / [Pertinaci]s et M(arci) Aur(elii) Anto[nini] Augg(ustorum) [[et Sept(imii) Getae / Caes(aris)]] mil]ites cohorti/ [s I (milliariae) Anton(inae) H]emesenorum / [ex singular]ibus V, T. Clau/ [d(ii) Claudian]i pr(a)esidis / [Pann(oniae) Inf(erioris) i]ussu eius *tem[plum a funda]mentis inpe[ndis suis fec]erunt*. Deutsch: Geweiht dem Gott Sol Elagabalus zum Heil unserer Herren den Kaisern L. Septimius Severus Pius Pertinax und M. Aurelius Antoninus und Septimius Getae Caesar, errichteten fünf Soldaten der Garde des Statthalters von Pannonia Inferior, T. Claudius Claudianus einen Tempel, auf seinen Befehl, auf eigene Kosten. — Die Errichtung des Tempels fällt in die Zeit des Besuches der Kaiser im Jahre 202. Deus Sol Elagabalus, der Stadtgott von Hemesa, wurde von der kaiserlichen Familie besonders verehrt, die Kaiserin Iulia Domna stammte nämlich aus der Oberpriesterfamilie von Hemesa. — Der Stein wurde in der Basilika von Székesfehérvár entdeckt.*

35. *Altar, aufgestellt anlässlich des Besuches von Caracalla.* Die stark beschädigte Inschrift kann nur teilweise gelesen werden: [---- / ---- / ---- / ----] *Herculi Aug(usto) / pro salute d(omini) [n(ostri)] / M. Aur(elii) Seueri / [Ant]onini [Pi]i Fel(licis) / [Aug(usti) et Iulia]e / [Domnae Aug(ustae) ----]*. Die Übersetzung: (Iupiter, Iuno, Minerva und noch mehreren Göttern, deren Name nicht entziffert werden kann) dem erhabenen Hercules, zu Ehren unseres Herren, des Kaisers M. Aurelius Severus Antoninus und der Kaiserin Iulia Domna. — Auf den Besuch im Jahr 214 weist auch eine aus Gorsium stammende Inschrift hin, die heute noch in die Mauern der Basilika von Székesfehérvár eingebaut zu sehen ist. Zwei vornehme Herren, M. Ulpius Quintianus, *decurio* von Aquincum, früherer *duumuir*, und der Kandidat für die Würde des *duumuir quinquennalis*, ferner T. Flavius Aprilis, *decurio* von Sirmium, römischer Ritter, wurden mit der Vorbereitung des Empfanges des Kaisers beauftragt.

Történet

Gorsium, amíg fennállt, sohasem jutott olyan jelentőségre, mint a provincia ismert nagy városai, Sirmium (Mitrovica), Siscia (Sziszek), Poetovio (Ptuj), vagy Savaria (Szombathely). Súlyja újjászületésével nőtt meg. A sok éve tartó ásatás, a hiteles leletek százezeres tömege nemcsak múltjának töretlen megrajzolását teszi lehetővé, de számos új vonással gazdagítják a provincia történetére vonatkozó ismereteinket is. Jobban ismerjük, mint nem egyet a fontosabb városok közül.

Geschichte der Stadt

Gorsium erreichte niemals die Bedeutung der bekannten grossen Städte der Provinz, wie Sirmium (Mitrovica), Siscia (Sziszek), Poetovio (Ptuj, Pettau), oder Savaria (Szombathely). Eine wichtige Stellung nahm die Stadt seit ihre Wiedergeburt ein. Die seit Jahren dauernden Ausgrabungen, die in die Hunderttausende gehenden beglaubigten Funde ermöglichen nicht nur die vollständige Darstellung ihrer Vergangenheit, sondern bereichern auch unsere Kenntnisse inbezug auf die Geschichte der Provinz mit zahlreichen neuen Zügen. Gorsium ist uns besser bekannt als einige der wichtigeren Städte.

Augustus császár — mint a tetteit felsoroló *Monumentum Ancyranum* feliratán olvasható — a birodalom határait a Dunáig terjesztette ki. Sokáig úgy látszott, hogy időszámításunk kezdete előtt 12-9 között, amikor a rómaiak letörték a dalmátok és a Drávától délre lakó pannónok ellenállását, Róma uralmát a Dunántúlra is kiterjesztették. E megszállásnak azonban éppen úgy nem maradt tárgyi bizonyítéka, mint a római jelenlétnek a következő 50 év során. Sőt, éppen ezek azok az évtizedek, amikor a Duna-kanyart és Fejér megyét lakó *Erausci* a római denarokat utánzó ezüst pénzeiket verték: erre megszállás esetén sem okuk, sem lehetőségük nem lett volna. Augustus megelégedett az *Imperium* területeit veszélyeztető harcias illyr népek leigázásával. A Drávától északra Rómával barátságot tartó kelta népek éltek, amelyek már Illyricum meghódítása előtt függő helyzetbe kerültek a birodalomtól, amikor az hatalmát kiterjesztette a szomszédos noricum királyságra. Katonai indokok tehát nem szóltak a mellett, hogy a *legiok* már ekkor átlépjék a Drávát, másfelől a föld népe egyszerűbb, szegényebb volt, semhogy meghódításuk bárkit csábított volna.

A stratégiai helyzet a negyvenes években változott meg. A Kárpátokon át új nép jelent meg a Nagyalföld északi részén, a szarmata jazigok, akik addig az Al-Dunánál háborgatták betöréseikkel a gazdag városokat és nyugtalanították a Tomiban száműzetését töltő Ovidiust. E portyázásra, rablásra mindig kész nép feltűnése a Duna bal partján veszélyekkel terhes helyzetet teremtett a birodalom számára. Claudius császár csapatokat küldött a dunai átkelőhelyek védelmére. 500 főnyi lovas (egy *ala*) vert tábort az óbudai határban, a másik, hasonló erejű egység Albertfalván jelent meg. A harmadik lovas alakulat a Sárvíz átkelőhelyénél Gorsium táborának alapjait vetette meg. A két előző tábor a dunai határt őrizte, az utóbbi az utánpótlási és felvonulási utakat. A hadsereg — a 6000 főnyi *legio* —, amely komolyabb szarmata roham esetén a tulajdonképpeni katonai erőt jelentette, messze délnyugaton, Poetovioban (Pettau = Ptuj) állomásozott. Az őskorban is használt út, amely Poetovioból a Balaton déli partja mentén a dunai átkelőhelyekig vezetett, ebben az időben stratégiai fontosságú lett. Ez az út a gorsiumi tábornál keresztezte a sekély, de széles Sárvízet és azt a másik fontos utat, amely az új táborokat a Drávától délre fekvő katonai táborokkal és városokkal kötötte össze.

A tábor a két útvonal kereszteződését zárta le, a sík vidékből alig kiemelkedő halmokon. Az eddigi ásatás nem találta nyomát a hódítás idején itt lakó népességnek: valószínű, hogy a tábort építő alakulat elhagyott földeken tűzte ki a *castrum* határait. Gorsium őstörténetét kisebb bronzkori település és elszórt koravaskori edénytöredékek jelzik.

Az első alakulat, amely Gorsium palánkfalait és táborárkát készítette az *ala I Scubulorum* volt. Itteni építő tevékenységéről két téglabélyeg tanúskodik, amelyek a *palatium* korai rétegeiből jöttek felszínre. Az 500 főnyi lovascsapat előzőleg a moesi hadsereghez tartozott. Pannoniába érkezését két germaniai emléke alapján szűk időhatárok közé szoríthatjuk. 74 május 21-én állították ki azt a katonai diplomát, amelyről Veturius Teutomi *f(i)lius*), az *ala I Scubulorum* katonájának leszereléséről értesülünk. Ez a katona Pannoniából származott, itt sorozták és ide, Sikátor környékére vonult vissza elbocsátása után (CIL, XVI, 20). Azaz: sorozása idején, 49-ben az *ala* már Gorsium helyőrségét adta. A másik emlék T. Flavius Celsus, az *ala ueteranus*ának sírköve Wiesbadenből. Ez a katona 25 éves szolgálatát még Moesiában kezdte, onnan vonult alakulatával Gorsiumba, majd 68/69, vagy 70 folyamán, amikor a segédcsatart Germania Superiorba vezényelték, ismét helyőrséget cserélt, az utóbbi helyen érte meg

Kaiser Augustus, — wie das an der Inschrift *Monumentum Ancyranum*, die seine Taten aufzählt, zu lesen ist, — dehnte die Grenzen seines Reiches bis an die Donau aus. Lange Zeit hindurch war man der Auffassung, dass zwischen 12-9 v. Chr., als die Römer den Widerstand der Dalmaten und der von der Drau südlich angesiedelten Pannonen niederbrachen, Rom seine Herrschaft auch auf Transdanubien erweiterte. Objektive Beweise hinsichtlich dieser Besetzung stehen jedoch genau so nicht zur Verfügung, wie über die Präsenz der Römer in den folgenden 50 Jahren. Im Gegenteil, das sind jene Jahrzehnte, als die *Erausci*, die an der Donau und im Komitat Fejér angesiedelt waren, römische Denare nachahmende Silbermünzen prägten: während einer Besetzung hätten sie weder Grund noch Möglichkeit dazu gehabt. Augustus benützte sich mit der Unterjochung der kriegerische Illyrer, die Gebiete des *Imperiums* bedrohten. Nördlich der Drau lebten Rom freundlich gesinnte keltische Stämme, die bereits vor der Eroberung von Illyricum in ein Abhängigkeitsverhältnis zum *Imperium* standen, als dieses seine Macht auf das angrenzende Königreich von Noricum ausbreitete. Militärischer Anlass sprach also nicht dafür, dass die Legionen schon in dieser Zeit die Drau überquert hätten, auch war das Volk hier einfacher, ärmer, so dass die Besetzung seines Gebietes bei weitem nicht so verlockend war.

Die strategische Situation änderte sich um die vierziger Jahre. Über die Karpaten kommend erschien im Norden der Grossen Tiefebene ein neues Volk, die sarmatischen Jazygen, die bis dahin in die reichen Städte an der unteren Donau einbrachen und den in Tomi im Exil lebenden Ovid beunruhigten. Das Auftauchen dieses jederzeit zu Streifzügen, Plünderungen, bereiten Volkes am linken Ufer der Donau bedeutete eine drohende Gefahr für das Imperium. Eine Schar von 500 Reitern (eine *ala*) stellte sein Lager bei Óbuda (Altöfen) auf, eine andere ähnlich starke Einheit tauchte in Albertfalva auf. Die dritte Reitereinheit legte beim Flussübergang des Flusses Sárvíz die Fundamente des Lagers von Gorsium. Die zwei ersten Lager hüteten die Donaugrenze, das letztere die Nachhub — und Aufmarschlinien. Das Heer — die 6000 Mann zählende *legio* —, welche im Falle eines ernsteren Sarmatenangriffes die effektive Militärkraft repräsentierte, lagerte weitentfernt in Südwesten, in Poetovio (Pettau-Ptuj). Die bereits in der Vorzeit benutzte Strasse, welche von Poetovio am Südufer des Balaton zu den Stromübergängen der Donau führte, war im dieser Zeit von strategischer Bedeutung. Diese Strasse kreuzte beim Lager von Gorsium den seichten, aber breiten Fluss Sárvíz und jene andere wichtige Strasse, welche die neuen Lager mit den südlich der Drau liegenden Militärlager und Städten verband.

Das Lager schloss an den aus der Ebene kaum herausragenden Erhöhungen die Kreuzung der beiden Linien ab. Die bisherige Grabung konnte die Spur der zur Zeit der Eroberung hier ansässigen Bevölkerung nicht finden: es ist anzunehmen, dass die Truppen, die das Lager errichteten, die Grenzen des *castrum* auf umbewohnten Feldern aussteckten. Auf die Urgeschichte von Gorsium weisen kleinere Siedlugen der Bronzezeit und verstreute Gefässfragmente der Früheisenzeit hin.

Die erste Einheit, welche die Spundwände und die Lagergräben bauten, war die *ala I Scubulorum*. Auf die hiesige Bautätigkeit weisen zwei Ziegelstempel, welche aus den frühen Schichten des Palastes zum Vorschein kamen. Die 500 Reiter zählende Schar gehörte vorher zum Heer von Moesien. Nach zwei germanischen Denkmälern kann das Eintreffen der Truppen zwischen enge Zeitgrenzen bestimmt werden. Jenes Militärdiplom, welches über die Abrüstung des Veturius Teutomi *f(i)lius*), den Soldaten der *ala I Scubulorum* berichtet, wurde am 21. Mai 74 ausgestellt. Der Soldat stammte

leszerelését. Ez 68/69 és 74 közötti évek valamelyikére esett. Ha Moesiában is, Germania Superiorban is néhány évet szolgált, csapata körülbelül 46-ban jelenhetett meg a Sárvíz partjánál. Az időpont meghatározása különösen fontos: sem az aquincumi, sem az albertfalvai táborok keletkezési idejét közelebbről nem tudjuk megjelölni. A származásról is csak annyit tudunk, hogy 50-ben már az Alföldön tartózkodtak. A Dunántúl keleti nagyobb felének megszállását tehát csak az *ala I Scubulorum* gorsiumi megjelenésével tudjuk időponthoz kötni. A jazigok egy-két évvel korábban, a 40-es évek közepe táján kelhettek át új hazát keresve a Kárpátok keleti hágóin.

Az *ala I Scubulorum* mintegy 20 éves gorsiumi tartózkodási idejéből a két említett *veteranus*án kívül ismerjük egyik *praefectus*ának nevét, pályafutását. A lovagot – C. Antonius Rufust – katonai pályafutása a pannoniai hadsereghez kötötte. Előbb a *cohors XXXII Voluntariorum ciuim Romanorum* parancsnoka volt, majd *tribunus a legio XIII Geminaban*, Poetovionban, majd Gorsiumban az *ala* élén, *praefectus*i rangban (CIL, III, 386). A Gorsiumban leszerelt katonák közül egyet tartunk számon. Ti. Iulius Rufus Scarbantia (Sopron) környékén telepedett le. Walbersdorfban előkerült szép sírköve szerint a 85. évét megérő öreg katona 50 éven át szolgált. Az *ala* Gorsiumban megtelepedett, vagy itt meghalt katonái közül név szerint nem ismerünk senkit. A palatium fürdőjébe másodlagosan küszöbként használtak fel egy nagyobb sírkőtöredéket, amely a lovascsapat egyik tagját ábrázolja lovával (Katalógus 9. sz. XXIX. tábla). Egy másik, az I. század közepéről való lovast ábrázoló sírkő Gorsium külső területéről, Szabadbattyánból való. A harmadik síremlék Székesfehérvár határában, Kisfaludnál került elő, lovát ugrató lovaskatonát látunk rajta.

Nem sokkal több, amit a táborról és lakóiról régészeti jelenségek és a tárgyi emléksanyag révén tudunk. A *castrum* belső épületeinek maradványai csak néhány helyen voltak megállapíthatók. Ennek oka nem annyira az építkezés jellegéből következik – a légénységi barakkok fából készültek, a központi épületek gyenge kőalapotra vályogtéglából –, hanem abból a körülményből, hogy a tábor megszüntetését szinte nyomban követte az új építkezés, amely a korábbi szinteket általában tönkretette. A legkorábbi érmek Gorsiumban Claudius és Nero *séstartusai*, illetve *denarai*, ezek az *ala* katonáié voltak. Hozzájuk kapcsolhatók a legkorábbi terra sigillata töredékék is, amelyeket a Pó-vidéken gyártottak. Az előkerült néhány érme még nem jelez meginduló, eleven pénzforgalmat. A Dunakanyar környékére előretolt katonai egységek még nem jelentették a római berendezkedést ezen a területen, feltűnésük a helybeli eraviscusok életmódján szinte semmit nem változtatott, ahogy kereskedelmi ügyleteiket is régi szokások szerint szőtték: ebben a római pénznek korlátozott szerep jutott.

A 68/69. évi polgárháború után következett a fordulat. Vespasianus és utódai három évtized alatt birtokba vették a Dunántúl keleti részét és a már korábban meghódított déli és nyugati területekkel egybefűzve provinciává szervezték. Valószínű, hogy ez az átalakulás megváltoztatta Gorsium katonai szerepét is. Az *ala I Scubulorum* a polgárháború után (még 74 előtt) véglegesen elhagyta Sárvíz menti táborát, sőt Pannoniát is. Helyére ekkor kerülhetett a *cohors I Alpinorum equitata*, sirmiumi születésű altisztjének (*optio*) Flavius Rufinus katonatársa, az I. század második felében állított síremléket Gorsiumban. Az útsomópont és az átkelőhely katonai védelme ebben az időben is indokolt volt az egyre jobban kiépülő dunai erődláncolat, a *limes* hátterében. A tábor megszálló gyalogos alakulat már a század első felében Pannoniában tartózkodott, egy korai sírkő tanúsága szerint alighanem Lugioban (Dunaszekcső), vagy környékén. A Gorsiumban elhunyt *optio*t bizonyára a csapat délpannoniai állomásozása idején soroz-

aus Pannonien, hier wurde er gestellt und er kehrte nach seiner Abrüstung hierher, in die Gegend von Sikátor zurück (CIL, XVI, 20), d.h. dass zur Zeit seiner Rekrutierung, im Jahre 49, die *ala* bereits die Garnison von Gorsium darstellte. Das andere Denkmal ist der Grabstein des Veterans der *ala* T. Flavius Celsus aus Wiesbaden. Dieser Soldat begann seinen Dienst noch in Moesien, kam von dort mit seiner Einheit nach Gorsium, dann im Laufe von 68/69 oder 70, als die Hilfstruppe nach Germania Superior kommandiert wurde, wechselte er wieder die Garnison und erlebte an diesem Ort seine Abrüstung. Diese fand irgendwann zwischen den Jahre 68/69 und 74 statt. Selbst wenn er in Moesia und Germania Superior einige Jahre Dienst leistete, musste seine Einheit am Ufer des Flusses Sárvíz ungefähr 46 eingetroffen sein. Die Zeitbestimmung ist von grosser Bedeutung: weder die Entstehungszeit des Lagers von Aquincum, noch jenes von Albertfalva kann näher bestimmt werden. Auch über die Sarmaten ist nur so viel bekannt, dass sie sich im Jahre 50 bereits in der Grossen Tiefebene aufhielten. Die Okkupation des grösseren Teils von Ost-Transdanubien kann also lediglich anhand des Auftauchens der *ala I Scubulorum* in Gorsium an einen Zeitpunkt gebunden werden. Die Jazygen sind wahrscheinlich ein-zwei Jahre früher, um die Mitte der vierziger Jahre aufgebrochen, um über die östlichen Pässe der Karpaten eine neue Heimat zu suchen.

Aus der ungefähr 20 jährigen Aufenthaltszeit der *ala I Scubulorum* in Gorsium ist uns ausser den Namen der beiden erwähnten Veteranen der Name und auch die Laufbahn des einen Präefekten bekannt. Die Militärlaufbahn des Ritters C. Antonius Rufus war an das Heer von Pannonien gebunden. Zuerst war er Befehlshaber des *cohors XXXII Voluntariorum ciuim Romanorum*, dann *tribunus* in der *legio XIII Gemina* in Poetovio, später stand er im Rang des Präefekten an der Spitze der Reitertruppe *ala* in Gorsium (CIL, III, 386). Von den in Gorsium abgerüsteten Soldaten halten wir einen in Evidenz: den Iulius Rufus, der sich in der Gegend von Scarbantia (Sopron) niederliess. Nach der Inschrift seines in Walbersdorf zum Vorschein gelangten schönen Grabsteines diente der 85 Jahre alte Soldat über 50 Jahre. Von den in Gorsium sich niedergelassenen, oder hier gestorbenen Soldaten der *ala* ist uns kein Name bekannt. Im Bad des Palastes wurde sekundär ein grösseres Grabsteinfragment als Schwellenstein benutzt, welches ein Mitglied der Reitertruppe mit seinem Pferd darstellt (Katalog Nr. 9) (Taf. XXIX.). Ein anderen Grabstein aus dem 1. Jh. mit der Darstellung eines Reiters stammt aus dem äusseren Bezirk von Gorsium, von Szabadbattyán. Das dritte Grabdenkmal kam in der Nähe von Székesfehérvár, bei Kisfalud, zum Vorschein: ein Reiter mit seinem springenden Pferd.

Es ist nicht viel mehr, was uns durch archäologische Beobachtungen und anhand des Denkmalmaterials vom Lager und seiner Bewohner übermittelt wird. Die Ruinen der inneren Gebäude des Lagers konnten nur an wenigen Stellen festgestellt werden. Dies ist weniger die Folge der Bauart – die Soldatenbaracken wurden aus Holz gebaut, das Zentralgebäude aus Lehmziegeln über schwache Steinfundamente – sondern eher jenem Umstand zuzuschreiben, dass die neue Bautätigkeit sozusagen dem Abbruch des Lagers folgte und somit im allgemeinen die früheren Niveaus zugrunde gerichtet wurden. Die frühesten Münzen in Gorsium sind die Sesterzien bzw. Denare des Claudius und Nero; diese gehörten den Soldaten der *ala*. Zu diesen können auch die frühesten Fragmente der in der Po-Gegend erzeugten Terra sigillaten gereiht werden. Die wenigen freigelegten Münzen weisen noch nicht auf den Anfang eines regen Geldumlaufs. Die in die Donauegend vorgerückten Militäreinheiten bedeuten, in diesem Gebiet noch nicht die römische Etablierung; ihr Auftauchen änderte sozusagen nichts an der Lebensweise der

ták Sirmiumban. A sírkövön kívül a *cohors* nem hagyott emléket Gorsiumban, mégis valószínű, hogy a század végéig nem távozott innen. Ebben az esetben a 80-ban, 84-ben és 85-ben kelt katonai diplomák, amelyek Pannonia haderejében említik, Gorsium helyőrségére vonatkoznak. A 90-es évek folyamán azonban elvezényelték a táborból, sőt Pannoniából is: a 98-ban kiadott katonai elbocsátó okmány nem tesz róla említést. Ugyanebben az időben Moesia Superior hadseregében tűnt fel egy hasonló nevű csapat, alighanem Gorsium volt alakulata.

Semmiféle támpont nem áll rendelkezésünkre: vajon a *cohors I Alpinorum* távozásával lezárult-e Gorsium katonai szerepe, tábora megszűnt-e, vagy újabb segédcsoport pott helyet falai és árcai védelmében? Erre talán a második katonai tábor ásatása fog feleletet adni. Bizonyos, hogy Domitianus dunai háborúi idején az útcsofópont és vele Gorsium katonai jelentősége megnövekedett, újabb alakulat elhelyezése vált szükségessé. És az is bizonyos, hogy 106 után, amikor a dákok leverésével a hosszú háborús korszakot új periódus váltotta fel, Gorsiumban katonai alakulat nem állomásozott többé.

A polgárháborút követő évtizedek fejlődése, gazdagodása a gorsiumi leletek számára, minőségének növekedésén is lemérhető. A Pó-vidékről és Dél-Galliából már nagyobb mennyiségben szállítottak ide díszített és sima terra sigillátákat, de elterjedt a helyi edények használata is. Ez összefüggött a környékbeli eraviscusok fokozatos beköltözésével a táborból délre létrejött és terjeszkedő polgári településre, a *uicus*ba. A magát *Erauisca*nak nevező Flavia Usaiu Gorsium korai kelta lakosai közé tartozhatott. 80 éves korában temette el fia a II. század harmincas éveitől. *Nomen*jét a Falvius császároktól (69-96) kapta, alighanem férjével együtt, mint egyike a helyi előkelőségeknek (Katalógus 30. sz. XXVIII. tábla) A kelta hagyományokat folytató helyi edényművesség termékeinek tömege, az eraviscusokra jellemző viseleti tárgyak, fibulák bősége arra engednek következtetni, hogy a századforduló táján Gorsium már nagy lélekszámú, bár jellegében falusias település lehetett, ahol a katonák hozzátartozói, a megtelepült kereskedők, iparosok számban eltörpültek a környékről származók mellett. Nem véletlen, hogy a századforduló tájáról ismert sírkövekről kivétel nélkül nagy fejkendős kelta asszonyok tekintenek le ránk, népi viseletükben, jellegzetes ékszereikkel, a kísértő képsorok is az eraviscus hitvilágot tükrözik. De jellemző az is, hogy a férfiak ugyanezekben a síremlékeken római módra öltöztek, nyírták hajukat. A sírkőállítás szokása rajtuk keresztül terjedt el a helyi lakosság között, akik életük javát római szolgálatban töltötték, mint katonák, mint kocsisok, mint mesteremberek. Resatus sírkövén a népi viseletű asszony oldalán két római öltözetű férfi áll, egyik ostorral, másik kalapáccsal kezében.

einheimischen Eravisker, wie auch ihre Handelsangelegenheiten den alten Gebräuchen gemäss abgewickelt wurden; im Handel spielte das römische Geld nur eine eingeschränkte Rolle.

Die Wendung stellte sich nach dem Bürgerkrieg von 68/69 ein. Vespasian und seine Nachfolger nahmen während drei Jahrzehnte den östlichen Teil von Transdanubien ein und organisierten dieses Gebiet zusammen mit den bereits früher besetzten südlichen und westlichen zu einer Provinz. Es ist anzunehmen, dass diese Umwälzung auch die militärische Rolle von Gorsium änderte. Die *ala I Scubulorum* verliess nach dem Bürgerkrieg (noch vor 74) endgültig das beim Fluss Sárvíz gelegene Lager, ja sogar Pannonien. Es ist anzunehmen, dass der *cohors I Alpinorum equitata* zu diesem Zeitpunkt an ihre Stelle rückte; in der zweiten Hälfte des 1. Jh. errichtete ein Kamerad des in Sirmium geborenen Unteroffiziers (*optio*) Flavius Rufinus diesem einen Grabstein. Im Hintergrund des Festungskette an der Donau, des *limes* war auch zu diesem Zeitpunkt der militärische Schutz des Strassenknotenpunktes und Stromüberganges motiviert. Die Infanterieeinheit hielt sich schon bereits in der ersten Hälfte des Jahrhunderts in Pannonien auf, laut eines frühen Grabsteines, höchstwahrscheinlich in Lugio (Dunaszekcső) oder in der Umgegend. Der in Gorsium verstorbene *optio* wurde wahrscheinlich während des Aufenthaltes der Truppe in Südpannonien aus Sirmium gestellt. Ausser dem Grabstein hinterliess die Kohorte kein Denkmal in Gorsium, trotzdem kann man annehmen, dass sie bis zum Ende des Jahrhunderts an dieser Stelle blieb. In diesem Fall beziehen sich die Militärdiplome aus den Jahren 80, 84 und 85, welche sie im Heer von Pannonien erwähnen, auf die Garnison von Gorsium. Während der neunziger Jahre wurde sie aus dem Lager, ja sogar aus Pannonien abkommandiert. Das im Jahre 98 herausgegebene Militärdiplom erwähnt sie nicht mehr. Zur selben Zeit erscheint eine Truppe ähnlichen Namens im Heer von Moesia Superior, wahrscheinlich die früher in Gorsium stationierende Truppe.

Wir verfügen über keinen wie immer gearteten Anhaltspunkt darüber, ob mit der Versetzung der *cohors I Alpinorum* die militärische Rolle von Gorsium abgeschlossen wurde, das Lager aufgelöst, oder ob eine neue Hilfstruppe den Platz zwischen seinen Mauern und Graben einnahm? Vielleicht erhalten wir eine Antwort nach den Ausgrabungen des zweiten Militärlagers. Eines ist sicher: zur Zeit der Donaukriege des Domitian erhöhte sich die militärische Bedeutung des Strassenknotenpunktes und damit auch jene von Gorsium, die Einquartierung einer neuen Einheit war notwendig geworden. Auch das steht fest, dass nach 106, nach der Niederlage der Daker die lange Periode der Kriege von einer neuen Epoche abgelöst wurde und Gorsium keine Militäreinheit mehr beherbergte.

Die Entwicklung, der Reichtum der dem Bürgerkrieg folgenden Jahrzehnte kann auch an der grossen Zahl und an der Qualität der Funde von Gorsium abgemessen werden. Aus der Po-Gegend und aus Südgallien wurden bereits in grösserer Menge verzierte und glatte Terra sigillaten importiert und auch der Gebrauch der einheimischen Gefässe verbreitete sich. Das hing mit der allmählichen Ansiedlung der Eravisker der Umgebung an den südlich des Lagers entstandenen und sich ausbreitenden *uicus* zusammen. Die sich *Erauisca* nennende Flavia Usaiu gehörte wahrscheinlich zu der frühen keltischen Bevölkerung von Gorsium. Sie wurde im Alter von 80 Jahren um die dreissiger Jahre des 2. Jh. von ihrem Sohn begraben. Mit ihrem Mann erhielt sie als eine der lokalen Nobilitäten ihren *nomen* von den Kaisern Flavii (69-96) (Katalog Nr. 30., Taf. XXVIII.) Die

A 80-as évektől Róma legveszélyesebb ellenfele a megerősödő dák állam volt. Decebal az erdélyi és a bánáti dák fejedelemségeket hosszú idő után újra egyesítette és rendszeresen zaklatta a szomszédos római provinciákat. Domitianus császár váltakozó szerencséivel küzdött ellenük, de Traianusnak is két nehéz háborút kellett viselnie, amíg megtörte őket és országukat római provinciává tette. Dacia megszerzésével gyökeresen megváltozott a politikai-stratégiai helyzet a dunai határok mentén. Az új viszonyoknak megfelelően Traianus Pannoniát kétfelé osztotta. Nyugati nagyobb fele Pannonia Superior néven három legioval a marcomann-quád frontszakaszt védelmezte a Bécsi medencétől Ulcisia Castraig (Szentendre). A keleti provincia-rész – neve ettől kezdve Pannonia Inferior – a Duna-Balaton szélességben az Alföldet birtokukban tartó jazigokkal szemben az Aquincumtól a Száva-torkolatig terjedő hosszú frontszakaszt biztosította. Felső-Pannoniában a helytartó Carnuntumba, az egyik *legio*hoz költözött, a régi főváros, Savaria, a provincia vallási központja lett. Pannonia Inferiorban a *legatus* székhelye Aquincumban adva volt: egy személyben az ott állomásozó *legio* parancsnoki tisztét is betöltötte. Kevésbé indokolható mai ismereteink szerint, miért esett a választás Gorsiumra a provincia vallási központjának kijelölésében. A Drávától délre fekvő városok, amelyekben a rómaiává válás folyamata már akkor megindult, amikor Gorsiumban az *ala I Scubulorum*, meg sem jelent mint Sirmium, Cibalae, Mursa, bizonyára megfelelőbb párja lett volna Savariának. A választás tehát nem a kulturáltság és az előrehaladottabb romanizáció szempontjából történt. Lehet, hogy Gorsium már a foglalás előtti időkben a kelták szent helye volt – bár erre semmi sem utal az eddigi ásatásokban. Lehet, hogy a *legio* közelsége játszott szerepet a helyválasztásban. Vagy csak az a körülmény, hogy az utolsó megszálló csapat eltávozásával alkalmasnak tűnő helyen nagyobb közterület maradt felhasználatlanul. Kétségtelen, hogy a kiterjedt szentélykerületet a hozzá csatlakozó épületekkel és a nem hivatalosan tisztelt istenek tempomaival a felhagyott katonai táborban építették fel.

Menge der Produkte der die keltische Tradition fortführenden einheimischen Töpferei, die für die Eravisker charakteristischen Gebrauchsgegenstände und der Reichtum an Fibeln lässt darauf schliessen, dass um die Jahrhundertwende Gorsium bereits eine Siedlung von grosser Einwohnerzahl, allerdings dörflichen Charakters, war wo die Angehörigen der Soldaten die angesiedelten Händler und Handwerker eine Minderheit neben der aus der Umgebung stammenden Einwohner darstellten. Es ist kein Zufall, dass von den um die Jahrhundertwende stammenden Grabsteinen ausnahmslos keltische Frauen mit grossen Kopftüchern auf uns herabblicken. Auch ihre Volkstracht, ihre charakterischen Schmuckstücke und die begleitenden Bildreihen widerspiegeln die eraviskische Galubenswelt. Bezeichnend ist aber auch, dass die Männer auf denselben Grabsteinen auf römische Art gekleidet sind und sie kurzes Haare hatten. Die Sitte, einen Grabstein zu errichten, verbreitete sich unter der einheimischen Bevölkerung durch die Männer, die den Grossteil ihres Lebens in römischem Dienst, als Soldaten, Kutscher, oder Handwerker, verbrachten. Auf dem Grabstein des Resatus stehen an der Seite der in Volkstracht gekleideten Frau zwei Männer in römischer Kleidung, der eine mit einer Peitsche, der andere mit einem Hammer in der Hand.

ALZENTRUM IN PROVINZ

Von den achtziger Jahren an war der gefährlichste Feind von Rom der immer stärken werdende dakische Staat. Decebal vereinte nach länger Zeit von neuem die Fürstentümer der Daker von Siebenbürgen und des Banat und störte regelmässig die angrenzenden römischen Provinzen. Kaiser Domitian kämpfte mit abwechselndem Erfolg gegen die Daker, aber auch Traian führte zwei schwere Kriege gegen sie bis es ihm gelang, den Widerstand der Daker zu brechen und ihr Land zu einer römischen Provinz zu organisieren. Mit der Eroberung Daziens änderte sich radikal die politische strategische Lage an den Donaugrenzen. Den neuen Umständen entsprechend teilte Traian Pannonien in zwei Provinzen. Der grössere westliche Teil Pannonia Superior verteidigte mit drei Legionen den Markomannisch-Quadischen Frontabschnitt vom Wiener Becken bis Ulcisia Castra (Szentendre). Die östliche Provinz, – Pannonia Inferior genannt, – sicherte in der Breite von Donau-Balaton den langen Frontabschnitt zwischen Aquincum und der Mündung der Save gegen die Jazygen, die die Grosse Tiefebene besetzt hatten. In Pannonia Superior wurde Carnuntum, wo eine *legio* stationierte, der Sitz des Statthalters und die alte Hauptstadt Savaria das religiöse Zentrum der Provinz. In Pannonia Inferior war Aquincum der Sitz des Legaten, er versah zugleich das Amt des Kommandanten der dort stationierten *legio*. Nach unseren heutigen Kenntnissen ist es weniger motiviert, warum Gorsium als Religionszentrum der Provinz designiert wurde. Die südlich der Drau liegenden Städte, wie Sirmium, Cibalae, Mursa, in denen der Prozess der Romanisierung bereits vorgeschritten war, als die *ala I Scubulorum* noch nicht einmal in Gorsium erschien, wären entsprechendere Partner von Savaria gewesen. Die Wahl wurde also nicht vom Standpunkt der Kultur und der fortgeschritteneren Romanisierung gefällt. Die Möglichkeit, dass Gorsium bereits vor der Okkupation eine heilige Stätte, ein Kultzentrum der Kelten war, besteht, doch weist nichts von den bisherigen Ausgrabungen darauf hin. Eine andere Wahrscheinlichkeit ist, dass die Nähe der Legion eine Rolle in der Platzwahl gespielt hat, oder nur jener

Építési felirat nem maradt fenn, amely a nagyjelentőségű munkálatokról hírt adott volna. Így csak a leletanyag — elsősorban az előkerült érmek — alapján tekinthetjük Traianust alapítónak. A régészeti megfigyelések egyeznek a máshonnan ismert történeti adatokkal: új provinciák szervezését mindenütt csakhamar követte a császár tisztelete, hivatalos kultusza. Így Daciában is, amely Pannonia Inferiorral egy időben nyerte el státusát, már Traianus korából feliratos kő emlékezik meg e kultusz ápolásáról. Lehetőséges, hogy a hely kiválasztása és az *area sacra* tervei szinte az új provincia születésével egy időben fogalmazódtak. A *templum prouvinciae* középső csarnokai elrendezésben a pergamoni heroonnal mutatnak hasonlóságot. Ez az egyezés Hadrianusra utalhat, aki 106-tól Pannonia Inferior első helytartója volt. Később, amikor Traianus örökébe lépett a császári trónon, kedvtelve fordult az építészet neves emlékei felé, amelyek mását, szép részleteit otthoni környezetében újratemtette. Elképzelhető, hogy ez a hajlandóság már pannoniai éveiben élt benne és a kínálkozó lehetőséget nem szalasztotta el. Ha így történt ez, nemcsak a monumentális csarnokok fűződnek nevéhez, de a helykiválasztás maga is.

A császárkultusz pannoniai szertartásairól nem maradtak adataink. De nem különböztek ezek a többi provinciában kialakult gyakorlattól. Minden évben a tavasz valamelyik napján sereglettek egybe a provincia városainak, *ciuitasainak* (bennszülött kerületeinek) küldöttei, hogy jelen legyenek az áldozat bemutatásánál, az uralkodó császár üdvére. A *templum prouvinciae* feliratai közül kettőn is megjelölték a megszentelt napot, amelynek emlékét az oltár hirdeti. Az aquincumi *duumuirek* június 11-én áldoztak a császárok üdvére. A *cohors III Bataurorum* katonája és Marcus Aurelius templomának papja ajándéka május 1-én kelt. Lehet, bár nem igazolható, hogy a császárkultusz ünnepi szertartása e két nap egyikére esett. Az áldozatot az *ara Augusti prouvinciae Pannoniae Inferioris* (Pannonia Inferior provincia császári oltárán) a provincia főpapja, a *sacerdos prouvinciae Pannoniae Inferioris* mutatta be. A főpapot a tartománygyűlés évente választotta a provincia előkelői sorából, rendszerint valamelyik város volt *duumuirjére* esett a választás, aki ezzel a méltósággal ért municipális pályafutása csúcsára. Az ismert főpapok közül M. Ulpius [.....] Aquincum *duumuirje*, Mursa (Eszék) *decurio*ja (tanácstagja) volt, továbbá *primipilaris* (volt első *centurio*) a *legio XII Fulminata*ban (CIL, III, 10305). C. Titius Antonius Peculiaris, aki az illyricumi vámot kezükben tartó *conductorok* családjából származott, Aquincum *colonia decurioi* közé tartozott, *decurio*, *duumuir* és *flamen* volt — feltételezhetően — Gorsiumban. Valószínű, hogy a *nympheum*, amelyet saját költségén építtetett és amelybe a vizet bevezettette, ugyancsak Gorsiumot díszítette (CIL, III, 10496). A harmadik ismert személyiség, Aurelius Audentius, ismét aquincumi tisztséget töltött be, mint *curator rei publicae* (CIL, III, 3485), a negyedik, akinek neve nem maradt reánk, Cibela (Vinkovce) *duumuirje* volt előzőleg (CIL, III, 14038).

A császár iránti hűség ünnepélyes kifejezése minden évben egybeesett a tartománygyűléssel. A *concilium prouvinciae* a szentélyektől nyugatra húzódó csarnokban, a *curiában* ülésezett. Ennek tevékenységéről sem maradtak adataink. Mint másutt, a városoktól és más adakozóktól befolyt összegek felhasználásáról, a tartomány gondjairól vitáztak és döntöttek egy-egy szobor, vagy feliratos tábla állításáról, amelyet egy-egy jó emlékü helytartó, hadvezér vagy magasabb rangú tisztviselő érdemeinek megörökítésére helyeztek el valamelyik csarnokban. Ha ilyen jellegű emlék nem is került mindeddig elő, az aquincumi katonaváros (*canabae*) közössége a tartománygyűlés székhelyén emlékezett meg szobor és feliratos bázis állításával Claudius Maximus helytartóról, aki válságos időszakban helyállt a provincia védelmében (Katalógus 31. szám).

Umstand, dass nach dem Abzug der letzten Besatzungstruppen ein Areal von grösserem Ausmass in günstig erscheinender Situation unbenutzt blieb. Zweifellos wurde die ausgedehnte *area sacra* mit den dazugehörigen Gebäuden und Tempeln der nicht offiziell verehrten Götter an der Stelle des leeren Militärlagers errichtet.

Eine sich auf die Bautätigkeit von grosser Bedeutung bezogene Inschrift ist nicht erhalten geblieben. Infolge dessen kann lediglich aufgrund des Fundmaterials, in erster Linie der entdeckten Münzen, Traian als der Gründer betrachtet werden. Die archäologischen Beobachtungen stimmen mit den von anderswo bekannten historischen Angaben überein; der Organisation einer neuen Provinz folgte bald überall die Verehrung, der offizielle Kult des Kaisers, so auch in Dazien, welche Provinz den Status Traian wird die Pflege dieses Kults erhielt. Bereits auf einer Steininschrift aus der Zeit des Ortes und die Pläne der *area sacra* sozusagen mit der Organisation der Provinz zusammenfallen. Die mittleren Hallen des *templum prouvinciae* zeigen in ihrer Anordnung eine Ähnlichkeit mit dem Heroon von Pergamon. Diese Übereinstimmung könnte auf Hadrian hindeuten, der ab 106 der erste Statthalter von Pannonia Inferior war. Später, als er Traian am kaiserlichen Thron folgte, wendete er sich gerne den berühmten Denkmälern der Architektur zu, deren Kopien, schöne Details, er in der heimatischen Umgebung wieder errichten liess. Vielleicht hatte der Kaiser bereits während seines Aufenthaltes in Pannonien diese Neigung und versäumte die sich dort bietende Möglichkeit nicht. Wenn dies der Fall war, so sind nicht nur die monumentalen Hallen, sondern selbst die Wahl des Ortes mit seinem Namen verbunden.

Wir verfügen über keine Angaben bezüglich der Zeremonien des Kaiserkults in Pannonien. Es ist jedoch nicht wahrscheinlich, dass diese von dem in den anderen Provinzen üblichen Kult abwichen. Die Delegierten der Provinzstädte, der *ciuitas* (einheimische Bezirke), versammelten sich jedes Jahr an einem gewissen Frühlingstag, um bei der Darbringung des Opfers zum Heil des Kaisers anwesend zu sein. Von den Inschriften, des *templum prouvinciae* erwähnen sogar zwei den geheiligten Tag, dessen Andenken der Altar verkündigt. Die *duumuir* von Aquincum brachten ihr Opfer am 11. Juni zum Heil des Kaisers dar. Das Geschenk des Soldaten der *cohors III Bataurorum* und des Priesters des Tempels des Marcus Aurelius ist am 1. Mai datiert. Es ist möglich, kann jedoch nicht erwiesen werden, dass die Festzeremonie des Kaiserkults an einem dieser beiden Tage stattgefunden hat. Das Opfer an der *ara Augusti prouvinciae Pannoniae Inferioris* (Hauptaltar der Provinz Pannonia Inferior) wurde vom Oberpriester der Provinz, dem *sacerdos prouvinciae Pannoniae Inferioris* dargebracht. Der Oberpriester wurde jährlich aus den Reihen der Nobilitäten der Provinz gewählt. Im allgemeinen fiel die Wahl auf den gewesenen *duumuir* einer der Städte, der durch diese Würde den Höhepunkt seiner kommunalen Karriere erreichte. Von den uns bekannten Oberpriestern war M. Ulpius [.....] *duumuir* von Aquincum, *decurio* (Ratsmitglied) von Mursa (Eszék), ferner *primipilaris* (gewesener erster *centurio*) der *legio XII Fulminata* (CIL, III, 10305). C. Titius Antonius Peculiaris stammte aus der Familie der Pächter, die den Zoll von Illyricum in der Hand hielten: er war einer der *decuriones* von *colonia Aquincum*, *decurio*, *duumuir* und *flamen*, möglicherweise in Gorsium. Es ist anzunehmen, dass das *nympheum* welches von ihm auf eingene Kosten errichtet wurde und in das er das Wasser einführen liess, ebenfalls Gorsium schmückte (CIL, III, 10496). Die dritte bekannte Persönlichkeit, Aurelius Audentius, versah wiederum ein Amt in Aquincum,

Az áldozat és a tartománygyűlés programjához az ismert vallási központokban amphitheatrumi játékok tartoztak. Gorsiumban amphiheaturumra eddig nem lelt a kutatás, de bizonyos, hogy itt sem hiányzott az antik világ e jellegzetes szórakozóhelye. A székesfehérvári bazilika mélyenfekvő, talajvízbe érő alapfalait nagy kőtömbökre helyezték. E faragott kövek egy részének római eredete kétségtelen, valószínűleg annak tekinthető a többi is. Eddigi ismereteink szerint Gorsium építkezéseinél ilyen méretű tömböket seholsem alkalmaztak, azok csak theatrum, vagy amphitheatrum nézőterének részei lehettek.

Az uralkodó és a meghalt császárok tiszteletét ünnepélyes formában ápoló *templum provinciae*, a közpénzen és loyaltásukat kifejezni kívánó magánosok bőkezűségéből emelt templomok, szentélyek, hatalmas oszlopcsarnokok a pannoniai városok sorában külön helyet, jelentőséget adtak Gorsiumnak. E szerepével magyarázható, hogy a tartományba látogató császárok, ha más cél hozta is őket a határokra, ritkán kerültek el a szentkerületet. Hadrianus volt az első, már császárként, aki 124. évi pannoniai látogatása során valószínűleg megtekintette ifjúkorának művét. A hatalmas épületsorozat sok éven át készült: nem elképzelhetetlen, hogy ünnepélyes avatása éppen a császár jelenlétében történt.

Marcus Aurelius a marcomannok és velük szövetséges népek ellen vívott hosszú háborúban éveket töltött a Dunánál.

Nem maradt feliratos emléke annak, hogy megfordult-e erre is. Gorsium a háború alatt ismét katonai jelentőséghez jutott. Pénzforgalma ezekben az években, amikor a provinciában mélyreható visszaesés következett be, a forgalom helyenként megszűnt, itt átmeneti fellendülés észlelhető. Az utánpótlási utak ellenőrzése mellett nem lehetetlen, hogy katonai tartalékok is tábort ütöttek a gorsiumi határban. A leletanyag elemzése mindenesetre arra vall, hogy ebben az időszakban a népesség összetételében is új elemek tűntek fel.

178 nyara, amikor az aquincumi *duumvirek* oltárt szenteltek a két császár, Marcus Aurelius és fia, Commodus üdvére, mindenesetre az utolsó időpontnak tekinthető, amíg

und zwar als *curator rei publicae* (CIL, III, 3485). Der vierte, dessen Name nicht erhalten blieb, war vorher der *duumvir* von Cibalae (Vinkovce CIL, III, 14038).

Der festliche Akt des Treueides dem Kaiser fiel jedes Jahr mit dem Provinzlandtag zusammen. Das *concilium provinciae* hielt seine Sitzung in den Hallen westlich der Heiligtümer, in der *curia*. Auch darüber fehlen uns die Daten. Wie andernorts wurde die Frage der Verwendung der Steuergelder der Städte und anderer Quellen, die Sorgen der Provinz besprochen und die Entscheidung gefällt, ob eine Statue oder Inschrifttafel zum Andenken eines Statthalters, Heerführers oder hochgestellten Beamten in einem der Hallen errichtet werden sollte. Obwohl ein diesbezügliches Denkmal bisher nicht zum Vorschein kam, ist uns bekannt, dass die Gemeinde der Soldatenstadt (*canabae*) von Aquincum am Sitz des Provinzlandtages mit der Errichtung einer Statue und Inschriftbasis des Claudius Maximus gedenkte, der sich in einer kritischen Periode in der Verteidigung der Provinz behauptete (Katalog Nr. 31).

In den bekannten Religionszentren wurde das Program des Opfers und des Provinzlandtages mit Spielen im Amphitheater begleitet. In Gorsium konnte die Forschung bisher kein Amphitheater entdecken, doch kann es mit Sicherheit angenommen werden, dass diese Unterhaltungsstätte der antiken Welt auch hier nicht fehlte. Die tiefgelegenen, in das Grundwasser reichenden Grundmauern der Basilika von Székesfehérvár wurden auf grosse Steinblöcke gesetzt. Die römische Herkunft eines Teiles dieser Steine ist fraglos, wahrscheinlich können auch die übrigen als solche betrachtet werden. Nach unseren bisherigen Kenntnissen wurden bei den Bauarbeiten von Gorsium nirgends Blöcke dieses Umfangs benutzt, es ist also anzunehmen, dass sie Teile des Zuschauerraumes eines Theaters oder Amphitheaters waren.

BESUCHE

Das *templum provinciae*, ferner die aus öffentlichen Mitteln und der Freigiebigkeit, ihre Loyalität zum Ausdruck bringenden Privatpersonen errichteten Tempel, Heiligtümer, riesige Säulenhallen zu Ehren der herrschenden und toten Kaiser verliehen unter dem pannonischen Städten Gorsium eine besondere Bedeutung. Diese Rolle mag die Erklärung dafür sein, dass die Kaiser auch wenn sie aus anderen Gründen die Provinz aufsuchten oder die Grenzen inspizierten, die *area sacra* fast immer besichtigten. Hadrian war der erste, der bereits als Kaiser im Laufe seines Besuchs in Pannonien im Jahre 124 – wahrscheinlich sein Jugendwerk – besichtigte. Der Bau des riesigen Komplexes nahm sicher viele Jahre in Anspruch; es ist nicht unvorstellbar, dass die festliche Einweihung in der Gegenwart des Kaisers vollzogen wurde.

Mark Aurel verbrachte während der gegen die Markomannen und den mit ihnen verbündeten Völker geführten langen Krieges viele Jahre an der Donau. Eine Inschrift über seinen eventuellen Besuch Gorsiums ist nicht erhalten. Gorsium erlangte während des Krieges wieder eine strategische Bedeutung. In seinem Geldumlauf erfuhr die Stadt zur Zeit, als in der Provinz ein tiefgreifender Rückgang eingetreten war und der Verkehr an einigen Orten sogar aufhörte, einen vorübergehenden Aufschwung. Neben der Kontrolle der Nachschubstrassen ist es nicht ausgeschlossen, dass auch Militärreserven bei Gorsium ein Lager errichteten. Die Analyse des Fundmaterials weist jedenfalls darauf hin, dass zu diesem Zeitpunkt neue Elemente in der Zusammensetzung der Bevölkerung auftauchten.

a császárok a város terein, csarnokaiban megjelenhettek. Nem sokkal később érte Gorsiumot az a pusztító szarmata támadás, amely vályogból összerótt nádtetős külvárosi házeit felégette és súlyosan megrongálta a központ szentélyeit, templomait, középületeit. Tűz pusztított a *templum prouvinciae* területén is, a *curia* földre zuhant tetőszerkezete vastag törmelékhalommal fedte a padlót, a kavargó füsttől közel kétezer év után is vastag koromréteggel bevont reliefek a nymphäumok medencéibe hulltak.

A legtöbb bizonyíték Septimius Severus 202. évi látogatásáról szól. A császár, aki 193. áprilisában Pannoniából indult el, hogy leverve ellenlábait, a birodalom kormányzását kezébe ragadja, a parthus háborúból ötévi távollét után 202-ben tért vissza Rómába. Hazatérőben családjával és nyugati csapataival útba ejtette a moesiai és a pannoniai katonai táborokat, Carnuntumig, ahová császárrá való kikiáltásának tizedik évfordulóján vonult be. Amerre a császári menet végighaladt, mindenütt ünnepi feliratok köszöntötték az uralkodókat, templomokat emeltek, vagy hoztak helyre. A Duna menti hadiutat Septimius Severus egyszer hagyta el, amikor Intercisából (Dunaújváros) Gorsiumba tért. A *templum prouvinciae* 178-ban megrongálódott épületeit, csarnokait erre a látogatásra hozták rendbe és épült újjá a császárok költségén a meghalt és istenné nyilvánított császárok rombadólt temploma. A császári látogatás nemcsak a templom újjászentelésére szorítkozott: ebben az évben bizonyosan ezen a napon – március utolsó napjainak valamelyike volt – tartotta ülését a *concilium prouvinciae* is: a hódoló városok küldöttei az *ara Augusti* alatt, vagy a *curiában* találkozhattak a császárral. Eljött erre az alkalomra a provincia valamennyi Dolichenus papja, annak a kisázsiai istenségnek *sacerdosai*, akinek tisztelete Septimius Severushoz különösen közel állt. A császári család iránti hódolat hozta létre azt a kis templomot is, amelyet az Intercisában állomásozó hemesai *cohors* katonái szenteltek a császárné szűkebb pátriájában tisztelt Deus Sol Elagabalusnak, Hemesa városistenének.

12 évvel később Gorsium ismét császárlátogatás tanúja volt, ekkor – 214-ben – Caracalla vonult végig a város utcáin és lépdelt fel a fórumról a szentélyekhez vezető lépcsőkön. A fiatal császár tavasszal hagyta el Rómát és keletre, a parthusok ellen indulva, útba ejtette Pannoniát, Daciát, a két provinciát, amelyek nyugalmát a szomszédos népek az előző években zavarták meg. A császári felvonulás útját ez alkalommal is feliratok, emlékek jelzik, Gorsiumban is (Katalógus 35. szám). A rövid pannoniai tartózkodást a katonai építkezések szemléje, gyors megtorló hadjárat a túlparti barbárok ellen és a 212/213. évi betörésekbe keveredett vazallusának, Gaiobomarus quád királynak kihallgatása, majd kivégzése töltötte ki.

Ez a látogatás Gorsium új virágkorának legszebb éveire esett. A marcomann háborúk pusztításainak már minden nyoma eltűnt, a vályogházakat méltóságteljes kőépületek váltották fel, a falusias lakosságot római módra élő polgárok, akik közt keletiek, balkáni thrákok is nagyobb számban megtelepedtek. A görög és orientális jellegű tárgyak részben kereskedők révén jutottak Gorsiumba, egy Silenos-fejvel díszített finom vörös edény, (XXV. tábla) a *tabernae* területén talált lepénysütőminta erotikus jelenettel és a minta hátlapján felirattal. (XX. tábla) E keleti kereskedelem emléke egy tevecson is, itt pusztulhatott el egy szíriai kereskedő keleti árukkal megrakott állata. Az a nagy, ovális

Der Sommer 178, als die *duumviri* von Aquincum den beiden Kaisern, Mark Aurel und seinem Sohn Commodus einen Altar weihten, muss als jene letzte Periode betrachtet werden, als die Kaiser noch Plätze und Hallen der Stadt aufsuchten. Nicht viel später erlitt Gorsium den Sarmatenangriff, wobei die mit Schilfdach bedeckten, aus Lehm gebauten Vorstadthäuser niedergebrannt und die Heiligtümer, Tempel, die öffentlichen Gebäude des Zentrums zerstört wurden. Brand wütete auch im Gebiet des *templum prouvinciae*, die abgestürzte Dachkonstruktion der *curia* bedeckte den Fussboden mit dickem Schutt, die in die Becken der *Nymphaen* gefallen Reliefs waren infolge des Rauches nach fast zweitausend Jahren noch immer mit einer dicken Russchicht bedeckt.

Die meisten Beweise stehen über den Besuch des Septimius Severus im Jahre 202 zur Verfügung. Der Kaiser, der im April 193 aus Pannonien aufbrach, um nach dem Sieg über seine Gegner, die Regierung des Imperiums zu übernehmen, kehrte 202 nach fünfjähriger Abwesenheit aus dem Parther-Krieg nach Rom zurück. Bei der Heimkehr besuchte er mit seiner Familie und den Westtruppen auch die Militärlager von Moesien und Pannonien, bis nach Carnuntum, wo er am zehnten Jahrestag seiner Herrschaft einmarschierte. Wo der kaiserliche Zug entlangfuhr wurden die Herrscher überall mit festlichen Inschriften begrüsst, Tempel errichtet oder renoviert. Die Heerstrasse entlang der Donau verliess Septimius Severus nur ein einziges Mal, als er sich aus Intercisa (Dunaújváros) kommend nach Gorsium begab. Die 178 beschädigten Bauwerke, Hallen des *templum prouvinciae* wurden zu Ehren dieses Besuches renoviert und der zerstörte Tempel zu Ehren der verstorbenen und zu Göttern konsekrierten Kaiser auf Kosten des Kaisers rekonstruiert. Der kaiserliche Besuch beschränkte sich nicht allein auf die Wiedereinweihung des Tempels: der *concilium prouvinciae* fand in diesem Jahr an einem bestimmten Tag – an einem der letzten Tage im März – statt. Die Delegierten der huldigenden Städte begrüsst den Kaiser unter der *ara Augusti* oder in der *curia*. Bei dieser Gelegenheit versammelten sich auch alle Dolichenus-Priester der Provinz, die Priester jener kleinasiatischen Gottheit, deren Verehrung Septimius Severus besonders am Herzen lag. Auch der kleine Tempel, der von den in Intercisa stationierten Soldaten der Kohorte von Hemesa errichtet wurde, galt der Huldigung der kaiserlichen Familie. Der Tempel war dem in der engeren Heimat der Kaiserin verehrten Deus Sol Elagabalus, dem Stadtgott von Hemesa geweiht.

Zwölf Jahre später war Gorsium wiederum Zeuge eines Kaiserbesuches; 214 schritt Caracalla entlang der Strassen und stieg vom Forum die Treppen zu den Heiligtümern empor. Der junge Kaiser verliess Rom in Frühling, und nach Osten gegen die Parthen ziehend, berührte er unterwegs Pannonien und Dazien, die beiden Provinzen, deren Ruhe in den vorangehenden Jahren von den Nachbarvölkern gestört wurde. Den kaiserlichen Zug zeigen auch diesmal Inschriften, Denkmäler an, so auch in Gorsium (Katalog Nr. 35). Den kurzen pannonischen Aufenthalt füllte die Inspizierung der Militärbauarbeiten, der rasche Vergeltungsfeldzug gegen die Barbaren des Ufers jenseits der Donau und die Verhörung bzw. Hinrichtung von Gaiobomarus, des Königs der Quaden, des Vasallen, der sich 212/213 in Fehden verwickelte.

Dieser Besuch fällt in die schönsten Jahre der neuen Blütezeit von Gorsium. Alle Spuren der Markomannenkriege sind verschwunden, an der Stelle der Lehmhäuser wurden imposante Steingebäude errichtet und die dörflichen Bewohner von Bürgern, die nach römischer Art ihr Leben gestalteten, unter ihnen in grösserer Zahl auch Völker aus dem Osten, auch Thraker vom Balkan, abgelöst. Die griechischen und orientalischen

alakú gemma, amely ΕΦΕΣΙΩΝ felirattal az ephesosi Artemis szobrot ábrázolta, a kis-ázsiai városból érkezett utazó, hivatalnok, vagy kereskedő gyűrűjét ékesíthette. (A címlapon)

Azokat a császárokat, akik ezután kereshették fel Gorsiumot, egész korszak választja el a rút, fiatal Caracallától. A sokatígérő virágzás már két évtized után megkopott, majd háború háborút követett, amely szétzilálta a határok védelmét, feldúlta a nagy villagazdaságokat, elszegényítette az eleven városokat. A külső támadásoktól és a gazdaság hanyatlásától gyötört birodalmat az állandósult hatalmi válság is sújtotta. A császárok, – gyermekek, faragatlan katonák, senatorok, hadvezérek és a császári gárda parancsnokai közül emelkedtek a hatalom csúcsára, – ideig-óráig tartották magukat, az ellenséggel szemben, vagy a *legiók* újabb és újabb jelöltjeivel szemben maradtak holtan a csatatéren. A Dunavidék ezeket a megpróbáltatásokat fokozott formában élte át. Daciát a carpok és a szabad dákok, az Al-Dunától délre fekvő gazdag vidékeket a gótok rettenetes erejű támadásai sanyargatták, a hadvezérek, akik valamennyi dunai legio fölött parancsoltak, e vészterhes időben sem riadtak vissza attól, hogy magukra ne öltsek a császári bíbort, ha úgy ítélték, hogy a törvényes uralkodó nem tesz eleget Illyricumért. Sirmiumban (Mitrovica) másfél évtizeden át különleges hatalmú katonai parancsnokok székelték, közülük ötöt – nem egyszer akaratuk ellenére – *imperatorrá* kiáltották ki katonái. Decius és Aemilianus innen vonult Italiába, döntő ütközetre. E viszályok egyike során 258-ban, amikor a törvényes császár bizonyult erősebbnek, az eldöntő csata Pannonia földjén ment végbe, közelgő csapatok, fosztogató katonák hírére rejtették el a *templum provinciae* pénztárát. (XIX. tábla) Ott is maradt a padló alatt 1968-ig: az életben maradtak nem találtak rá Ingenuus gyors bukása után, vagy nem nyúltak rejtekhelyéhez a továbbra is bizonytalan közállapotok miatt, amíg be nem következett a 260. év katasztrófája, amely mindennek véget vetett. Regalianust, az utolsó Duna-vidéki ellencsászárt a század közepén Sirmiumnál megsemmisítő roxolán támadás érte. A császár is, serege is odaveszett, a védtelenné vált Pannonia gyújtogatók és fosztogatók martaléka lett. Gorsium templomaiból, csarnokaiból, palotáiból és lakónegyedeiből semmi sem maradt. A *templum provinciae* nagy oszlopai a *fórumra* zuhantak, falai bedőltek, tetőszerkezeit, felszereléseit tűz emésztette el.

A pusztító támadást ezúttal hosszú évtizedekig nem követte újjáépítés. Gorsium ebben az időszakban sem vált lakatlanná. A romokhoz tákolt kő és vályogépületekben húzta meg magát a gyújtogatást és öldöklést túlélte lakosság. A *fórum* keleti *nymhpéumának* peremére ebben az időben nagyméretű kemencét építettek.

A III. század utolsó évtizedében a külső és a belső viharok elcsendesültek. Diocletianus, a birodalom újjászervezője, Pannoniát is megújította. Ez azonban merőben más Pannonia volt, mint amelyet Hadrianus kormányzott, látott, Septimius Severus és

Gegenstände kamen teilweise durch Händler nach Gorsium, so ein mit einem Silenenkopf verziertes feines rotes Gefäss, (Taf. XXV.) eine im Gebiet der *tabernae* gefundene Kuchenform mit erotischer Szene und an der Rückseite mit Inschrift. (Taf. XX.) Ein Andenken dieses orientalischen Händlers ist ein Kamelknochen, wahrscheinlich ging hier das mit orientalischer Ware beladene Tier des syrischen Händlers ein. Die grosse, ovale Gemme, mit – ΕΦΕΣΙΩΝ – Inschrift, stellt die Artemis von Ephesos dar und schmückte wahrscheinlich den Ring eines aus einer kleinasiatischen Stadt stammenden Reisenden, Beamten oder Händlers. (Am Titelblatt)

Die Kaiser, die später Gorsium aufsuchten, trennt ein ganzes Zeitalter von dem hässlichen, jungen Caracalla. Die vielversprechende Blütezeit war bereits nach zwei Jahrzehnten abgeklungen, ein Krieg folgte dem anderen, welche die Verteidigung der Grenzen schwächten, die grossen Wirtschaften um die Villen zerstörten und die Städte mit pulsierendem Leben verarmten. Das von Angriffen von Aussen und dem Niedergang der Wirtschaft gequälte Reich war auch von der kontinuierlichen Machtkrise schwer getroffen. Die Kaiser – Kinder, ungehobelte Soldaten, Senatoren, Heerführer und solche, die sich als Befehlshaber der Garde an die Spitze der Macht erhoben, – konnten sich nur kürzere-längere Zeit hindurch gegen den Feind bewähren oder blieben den immer neuen Kandidaten der Legionen gegenüber am Schlachtfeld liegen. Das Donaugebiet erlebte diese Heimsuchung in erhöhtem Mass. Dazien war den Angriffen der Carpen und der freien Daker ausgesetzt, die südlich der unteren Donau gelegenen reichen Gegenden den starken Angriffen der Goten. Die Heerführer schreckten selbst in diesen unheilschwangeren Zeiten nicht davor zurück, den Purpur der Kaiser anzulegen, wenn sie es so beurteilten, dass der gesetzliche Herrscher nicht ausreichend für Illyricum sorgte. Sirmium (Mitrovica) war anderthalb Jahrzehnte hindurch der Sitz der Befehlshaber von ungewöhnlicher Macht; fünf von diesen wurden, – manchmal sogar gegen ihren eigenen Willen, – von den Soldaten zum *imperator* ausgerufen. Decius und Aemilian zogen von hier zur entscheidenden Schlacht nach Italien. Im Laufe einer dieser Streitigkeiten, im Jahre 258, als sich der legitime Kaiser als der stärkere erwies, verlief die entscheidende Schlacht in Pannonien; die Kasse des *templum provinciae* wurde auf die Nachricht der sich nähernden Truppen, der plündernden Soldaten, versteckt. (Taf. XIX.) Dort wurde sie dann 1968 entdeckt: die am Leben gebliebenen haben sie nach dem raschen Sturz Ingenuus entweder nicht gefunden, oder den Versteck wegen den weiterhin unsicheren öffentlichen Zuständen nicht anrühren wollen, bis dann die Katastrophe von 260 allem ein Ende machte. Regalian, der letzte Gegen-Kaiser der Donaugegend erlitt einen vernichtenden Roxolanenangriff. Der Kaiser, sein Heer, kamen um und Pannonien fiel unbeschützt in die Hände der Brandstifter und Plünderer. Von den Tempeln, Hallen, Palästen und Wohnvierteln Gorsiums blieb nichts übrig. Die grossen Säulen des Forums, die Mauern stürzten ein, das Dach, die Ausstattung wurde vom Feuer verzehrt.

Der verheerenden Verwüstung folgte diesmal lange Jahrzehnte hindurch kein Wiederaufbau. Gorsium blieb aber auch während dieser Zeit nicht unbewohnt; die den Brand und die Plünderung überlebende Stadtbevölkerung zog sich in an die Ruinen

Caracalla felkeresett. A nagymúltú városok lehanyaglottak, a III. századi elszegényedésből soha többé nem emelkedtek fel, a városi önkormányzatok, testületek minden jelentőségüket elvesztették. Nagy építkezések folytak, a határokon, ahol hatalmas erődök emelkedtek, új városok születtek számtalan toronnyal, valamennyi központi elképzelésekből, állami pénzekből. Átalakult a hadsereg, a birodalmi közigazgatás. A két Pannonia az új érában tovább osztódott. Pannonia Superiori a Dráva Pannonia Prima és Savia provinciákra osztotta, Pannonia Inferiorból Valeria és Pannonia Secunda lett, a határkettőjük között a Drávától északra húzódott.

Gorsium azok a települések közé tartozott, amelyek az új rendben újjáéledtek, a császári pénzekből új virágkort értek meg. A gyászos romokat és a szükségglásokat eltörölték a föld színéről és a főutcák kivételével — amelyek a településre vezető utak folytatásai voltak — a várost új alapokra helyezték, szinte semmit sem tartva meg a múltból. Nemcsak az építkezés mérete bámulatos — a város ebben a korszakban érte el legnagyobb kiterjedését, — de nagyszabású mértéke is. A városközpont széles köves utcáival, *porticusaival*, hatalmas tömegű épületeivel nagyvonalú tervezőre vallanak és határozott, központi elképzelésekre. A nagy palota méreteiben nem is érte el az aquincumi helytartói palotát, de így is a provincia számottevő épületei között van helye. Hasonló léptékű a 100 méter hosszú *tabernae*, a *concilium provinciae* épülete.

A nagy építkezésekkel megújult városnak a kormányzat új nevet adott. A III. század végétől Herculia. Az *Itinerarium Antonini*, amely ezekben az években állt össze ma ismert formájában, feltűntette az új, de a korábbi, az utazók által bizonyára még jobban ismert nevet is. A névváltoztatás mindenképpen összefüggött a település új szerepével is, hiszen nem kisebb személyiség tisztelete fejeződött ki benne, mint Maximianus császáré, Diocletianus társuralkodójáé, aki Hercules — herculesi — melléknevet viselt.

Még végérvényes formában nem tisztázott, Diocletianus milyen szerepet szánt az újjáépített Herculianak. Bizonyos, hogy Valeria provincia közigazgatásában Aquincum, a régi főváros, háttérbe szorult, hivatalai, vagy egy részük Herculianban kaptak helyet. Megmaradt valószínűleg a császárkultusz is, ha feliratos emlék nem is tesz bizonyosságot fennállása mellett. A nagy palota lakóiban egyelőre csak feltételesen láthatjuk az új provincia *praeseseit*, helytartóit. Valeria székvárosáról forrásainkban semmiféle említés nem található, az elterjedt nézet, amely a kormányzat helyét Sopianaeban (Pécs) kereszte, tarthatatlannak bizonyult. Ammianus Marcellinus, a IV. század történetírója, akire a kutatásban hivatkozni szoktak, Sopianae nevét — *Valeriae oppidum* (település Valeriában) — mint Maximinusnak, Roma helyettes *praefectus*ának születési helyét említi. E Maximinus apja a helytartói iroda *tabulariusa* volt, szerény kistisztviselő, azok a *Carpí* leszármazottja, akiket Diocletianus telepített át Pannoniába. A *tabularius* fiának, akár milyen magasra tört később, nem kellett szükségképpen a helytartói székhely előkelőbb környezetében meglátnia a napvilágot. Irodalmi utalások hiányában a provincia-központ helyét csak archaeologiai eszközökkel határozhatjuk meg. E téren kétségtelenül elsősorban Herculia jöhet számításba, mind a császári építkezések méretei, a helytartó számára is alkalmas palotája, mind nevének megváltoztatása révén. Ha a kormányzat esetleg el is hagyta Aquincumot (ami legfeljebb valószínű, de nem bebizonyított tény), a katonai súlypont továbbra is a Duna-kanyar környékén maradt. Az új székhely Herculianál délebbre aligha kereshető.

gelehnten Stein — und Lehmhäuser zurück. Am Rand des östlichen *nymphäum* des *forum* wurde zu dieser Zeit ein Ofen grossen Umfangs errichtet.

In den letzten Jahrzehnten des 3. Jh. legten sich sowohl die äusseren wie inneren Stürme. Diocletian, der Reorganisator des Imperiums, reorganisierte auch Pannonien. Dies war aber ein anderes Pannonien, als die von Hadrian regierte Provinz und die von Septimius Severus und Caracalla aufgesucht wurde. Die Städte der grossen Vergangenheit sind zugrunde gegangen und konnten sich aus der Verarmung des 3. Jh. nie mehr emporschwingen; die städtischen Selbstverwaltungen, die Korporationen verloren ihre Bedeutung. An den Grenzen waren grosse Bauarbeiten im Gang, wo riesige Festungen errichtet wurden, neue Städte mit unzähligen Türmen gebaut, alle nach zentralen Plänen, aus Staatsgeldern. Die Armee, die Verwaltung wurde umorganisiert. Die beiden Pannonien wurden in der neuen Ära weiter geteilt: Pannonia Superior in Drau Pannonia Prima und Savia Provinzen gegliedert; aus Pannonia Inferior entstanden Valeria und Pannonia Secunda, die Grenze dazwischen lief von der Drau nach Norden.

Gorsium gehörte zu jenen Siedlungen, welche in der Neuordnung wiedererwachte und aus kaiserlichen Mitteln eine neue Blütezeit erlebte. Die traurigen Ruinen und Notwohnungen verschwanden und die Hauptstrassen ausgenommen, welche die Fortsetzungen jener Strassen waren, die zu der Siedlung führten, wurde die Stadt auf neuen Fundamenten aufgebaut, wobei von den Bauten der Vergangenheit sozusagen nichts wiederaufgebaut wurde. Erstaunlich ist nicht nur das Ausmass der Bautätigkeiten, — die Stadt erreichte in dieser Epoche ihre grösste Ausdehnung, — aber auch deren grosser Masstab. Das Stadtzentrum mit seinen gepflasterten Strassen, Säulengängen, Bauwerken von riesigem Ausmass deuten auf einen grosszügigen Plan und eine entschlossene, zentrale Vorstellung. Obwohl der grosse Palast nicht die Grösse des Statthalters von Aquincum erreicht, gehört er zu einem der bedeutendsten Bauwerke der Provinz. Ähnliche Masse zeigt auch die 100 Meter lange *tabernae* und das Gebäude des *concilium provinciae*.

Gleichzeitig mit den umfangreichen Bauarbeiten erhielt die Stadt von der Regierung auch einen neuen Namen. Vom Ende des 3. Jh. heisst die Stadt Herculia. Das *Itinerarium Antonini*, welches in seiner heute bekannten Form in diesen Jahren zusammengestellt wurde nennt den neuen, aber auch den früheren, von den Reisenden sicherlich besser bekannten Namen. Die Namensänderung hing jedenfalls auch mit der neuen Rolle der Siedlung zusammen; die Verehrung der hohen Persönlichkeit des Kaisers — Hercules bzw. herkulisch, Beiname Maximians, des Mitherrschers von Diocletian — kommt darin zum Ausdruck.

Es ist noch nicht endgültig klargestellt, welche Rolle Diocletian dem wiederaufgebauten Herculia zudachte. Es ist jedoch sicher, dass Aquincum, die alte Hauptstadt, von der Verwaltung der Provinz Valeria in den Hintergrund gestellt wurde und die Ämter oder jedenfalls ein Teil nach Herculia transferiert wurden. Der Kaiserkult blieb wahrscheinlich auch erhalten, obwohl darüber in der Form von Inschriften keine Beweise vorhanden sind. Vorläufig kann nur angenommen werden, dass die Bewohner des grossen Palastes, die Präsidien, Statthalter der neuen Provinz waren. In den zur Verfügung stehenden Quellen ist die Residenzstadt Valeriens nicht erwähnt, die verbreitete Hypothese jedoch, dass der Regierungssitz in Sopianae (Pécs) zu suchen wäre, erwies sich als unhaltbar. Ammianus Marcellinus, der Historiker des 4. Jh., auf den sich meistens die Forscher berufen, erwähnt den Namen Sopianae — *Valeriae*

A város központjában, a főutcák kereszteződésében épült fel a IV. század folyamán a keresztény vallás két temploma. Nemcsak helyük, méretük is nagyszámú közösségre enged következtetni. A megkülönböztetésül *basilica maior*nak nevezett későbbi templom mellett a század legvégén, vagy már az V. században kis keresztelődencét alakítottak ki. E téglá *baptisterium* esetleg arra utalhat, hogy a város falai között püspök székelhetett, a kereszténység e korai időszakában a keresztelés általában püspök jelenlétében történt. A keresztelődence mellett a *basilica* megmaradt belső berendezése is késői, inkább az V., mint a IV. század alkotása. Lehetséges, hogy a püspökség alapítása is erre a késői időszakra tehető.

A közigazgatási és esetleges egyházi központ egykori gazdagságát néhány töredék jelzi, a *palatium* területén egy *uas diatretum* töredéke, Colonia Agrippinensis (Köln) üvegműhelyeihez köthető finom, áttört hálós üvegszerű darabja, a keleten és Africában készített *terra sigillata Chiara* tál fele.

A nagyszabású középületek mellett Herculia súlyát és jelentőségét fejlett ipara juttatta kifejezésre. A leletanyag elemzése, a talált kemencék, félkész termékek, a készítés közben elrontott darabok nem hagynak kétséget afelől, hogy a korábbi évszázadokban virágzó fazekastelep ebben az időben is ellátta áruival a várost és környékét: különösen jellegzetesek sárgászöld mázzal bevont korsóik, apró tálaik. A leletek nagy száma és másutt fel nem található típusaik alapján élénk üvegiparral számolhatunk Herculiában. Itt fújták szép, képettyes poharaikat, amelyek a IV-V. századi rétegekben mindenütt megtalálhatóak. De Herculia állította elő a temető sírjaiban talált csont karperecek többségét is, amelyek díszítése máshonnan nem ismeretes. Mindezeknél nem lehetett kisebb jelentőségű a vasipar: nagy mennyiségben került elő az ásatások során vas salak, továbbá kovács szerszámok a vas megművelésére. A kereskedelem, amely évszázadokon át a birodalom távoli központjaiból hozta el áruját, régóta hanyatlott és az ellátás a helyi iparra hárult. Herculia műhelyei is a város lakóinak, a környéknek és a szomszédos katonai táboroknak dolgozhattak. Ez az ipar nemcsak a IV. századi város virágzásának volt szerves része, de a város fennmaradásának is igazi alapja.

oppidum (Siedlung in Valeria), — als den Geburtsort des Maximinus, des stellvertretenden Präfekten von Rom. Vater dieses Maximinus war der *tabularius* des Statthalteramtes, also ein kleiner Beamter, der Abkömmling jener Carpi, die Diocletian nach Pannonien übersiedelte. Der Sohn des *tabularius* wenn er später noch so bestrebt war, musste nicht zwangsläufig in der vornehmeren Umgebung des Sitzes des Statthalteramtes die Welt gekommen sein. In Ermangelung literarischer Hinweise kann der Sitz des Provinzzentrums nur anhand archäologischer Daten bestimmt werden. In dieser Hinsicht kommt Herculia in erster Reihe in Frage, sowohl aufgrund der Masse der kaiserlichen Bauten, des selbst für den Statthalter geeigneten Palastes, wie auch in bezug auf den veränderten Stadtnamen. Wenn auch Aquincum von der Regierung verlassen wurde (was höchstens wahrscheinlich, aber nicht bewiesen ist), blieb der militärische Schwerpunkt nach wie vor in der Umgebung der Donaukurve. Der neue Regierungssitz kann kaum südlicher als Herculia gesucht werden.

Im Zentrum der Stadt, in der Kreuzung der Hauptstrassen, wurden im Laufe des 4. Jh. zwei Kirchen der christlichen Glaubensgemeinde errichtet. Nicht nur ihre Situation, aber auch ihr Masse lassen auf eine grosse Zahl von Gläubigen schliessen. Neben der späteren, zwecks Unterscheidung *basilica maior* genannten Kirche, wurde Ende des 4. Jh. oder bereits im 5. Jh. ein kleiner Taufbecken ausgestaltet. Dieses aus Ziegel errichtete *baptisterium* weist vielleicht darauf hin, dass in der Stadt ein Bischof seinen Sitz hatte; in dieser Frühzeit des Christentums wurde im allgemeinen die Taufe in der Gegenwart des Bischofs vollzogen. Neben dem Taufbecken weist die erhaltene Einrichtung der *basilica* eher auf ein späteres Werk des 5. und nicht des 4. Jh. hin. Die Möglichkeit besteht auch, dass das Bistum in dieser späten Periode gegründet wurde.

Auf den einstigen Reichtum der Verwaltung und des eventuellen religiösen Zentrums weisen einige Fragmente hin: im Gebiet des *palatium* das Fragment eines *uas diatretum*, das Stück eines feinen, durchbrochenen Glaskelchs, der eventuell aus den Glasereien der *Colonia Agrippinensis* (Köln) stammt, die Hälfte eines im Orient und in Africa verfertigten *terra sigillata Chiara* Schüssels.

Neben den grosszügigen öffentlichen Bauwerken spricht die entwickelte Industrie für das Gewicht und die Bedeutung von Herculia. Die Analyse des Fundgutes, die freigelegten Öfen, die halbfertigen Waren, die während der Herstellung verdorbenen Stücke, lassen keinen Zweifel darüber aufkommen, dass die Töpferkolonie wie in den vergangener Jahrzehnten auch in dieser Zeit die Stadt und ihre Umgebung mit ihrer Ware versorgte; besonders charakteristisch sind die Krüge mit gelblichgrüner Glasur und die kleinen Schüsseln. Anhand der grossen Zahl der Funde und der andernorts nicht vorhandenen Typen kann eine rege Glasindustrie in Herculia angenommen werden. Hier wurden schöne blaugetupfte Becher geblasen, welche in den Schichten des 4.-5. Jh. überall zu finden sind. Aber auch die in den Gräbern des Gräberfeldes gefundenen Knochenarmbänder, dessen Verzierung ausserhalb Herculia nicht bekannt ist, wurden in der überwiegenden Mehrheit hier hergestellt. Die Bedeutung der Eisenindustrie war aber sicher genau so gross: im Laufe der Ausräuberungen kamen Eisenschlacke, Schmiedewerkzeuge zur Bearbeitung von Eisen zum Vorschein. Der Handel, der Jahrzehnte hindurch ihre Ware aus den fernen Zentren beschaffte, war schon längst im Abflauen und die Versorgung fiel der einheimischen Industrie zu. Die Werkstätte Herculia arbeiteten sowohl für die Bewohner der Stadt und der Umgebung, als auch für die benachbarten Militärlager. Diese Industrie war nicht nur organisch mit der Blüte der Stadt verwachsen, sondern auch das Fundament ihres Fortbestehens.

A lázas építkezések Valentinianus haláláig (375) tartottak. A század közepén érte el Herculia legnagyobb kiterjedését. Valószínű, hogy a környékről betelepülőkkel lakóinak száma is jelentősen megnövekedett. A városfalat a kutatások ez ideig nem találták meg, de ha korábban talán nem is övezte fal a települést, Valentinianus trónralépését követő nagy építkezések korszakában erre mindenképpen sor került. A település túl nagy volt ahhoz, hogy a falak mindenütt a szélső házakon túl húzódhattak volna. A falakon kívül rekedt negyedekben a rohamosan csökkenő közbiztonság miatt egyre több ház vált lakatlanná. Így adták fel, szinte egy időben, Herculia egész déli városnegyedét, a 360-as évek végén. Bizonyára erre a sorsra jutott a Sárvíz nyugati partját elfoglaló hatalmas negyed is. A felhagyott házak között új temetők jöttek létre, amelyek a lakosság fokozatos elszegényedését mutatják.

Nem tudjuk, meddig működött Valeriában – így Herculiában is – a római adminisztráció. A hadrianopolisi döntő vereség (378) után Róma már nem tudott gátat vetni a birodalmi határokon átözönlő barbárokra. A szarmata front még sokáig szívósan tartotta magát a meg-megújuló viharok között, bizonyára a helyi tisztviselők is a falakon belül! igazságot osztottak és fenntartották a rendet, de a környéken már barbárok laktak és egyre többször jelentek meg a falak alatt a hunok.

A V. századi források sokszor emlékeznek meg a birodalom nyugati részében pannoni menekültekről. A lassan széthulló római világban mindazok, akik tehetők, nyugalmasabb vidékek felé húzódtak. Bizonyára tíz és tízezrek. De a nagy tömegek, elsősorban a városfalak védelmében élők, akiknek aligha volt lehetőségük a választásra, minden megpróbáltatással dacolva helyükön maradtak. Fegyverekre, díszes veretekre, ékszerekre, üvegekre az ideig-óráig megtelepedő népeknek is szükségük volt.

Az átvezető utak ebben a korszakban inkább veszedelmet, mint előnyt jelentettek Herculia számára. De a városi élet az V. század közepéig töretlenül nyomon követhető. A margittelepi temető késői sírjai a lakosság összetételének megváltozására nem engednek következtetni. Az utakat a századforduló után még egyszer javították, építkezések is történtek. Sőt, a *basilica maior* igazi jelentősége csak ekkor kezdődik: felszerelésének legszebb darabjai valók ebből az időből. A *palatium*, amelybe nem költözött új helytartó (vagy más magasrangú tisztviselő), ipari jelleget kapott. Belső udvarában, ahol szobrok és feliratok álltak korábban, téglából összeállított kádakat helyeztek el. Hasonlók foglalták el a *peristylum* hangulatos félig nyitott terét is.

Az igazi hanyatlás az V. század második felétől számítható. De ekkor sem hamvadt ki a tűz minden házban. Az egykori főutcák kereszteződése még évszázadokon át a Dunántúl északi részének legtöbb útját egyesítette az egykori *forum* területén. Százméteres körzetben az élet sohasem szűnt meg, a népek vándorlása akárhogyan alakította is a kis telep sorsát. Állt a bazilika is, amely köré a VII. században is, valószínűleg későbbben is temetkeztek. A megfogyatkozott lakókhöz egyre újabbak telepedtek: a százméteres körzetből való Herculia legtöbb ismert népvándorláskori lelete. A *palatium* ekkor már romokban hevert. Területén langobardok temetkeztek. (19. kép) A falak egy része már ki sem látszott a törmelékeket befedő növényzetből: az egyik sír helyét úgy jelölték ki, hogy a gödör ásásakor falra akadtak. Nem a sírt helyezték arrébb, fáradságos munkával a kemény habarcsba rakott köveket vésték ki a sír formájára. A *tabernae* egy részét szintén föld takarta: itt avarok temetkeztek. Három harcos feküdt a mélyben felszerszámozott lovaik oldalán.

Die fieberhafte Bautätigkeit dauerte bis zum Tod von Valentinian (375). Herculia erreichte in der Mitte des Jahrhunderts ihre grösste Ausdehnung. Es ist anzunehmen, dass mit der aus der Umgebung angesiedelten Bevölkerung auch die Zahl der Bewohner stark zunahm. Die Stadtmauern könnten bisher noch nicht erforscht werden; selbst wenn in früheren Perioden die Siedlung von keiner Mauer umgeben war, ist sie sicherlich zur Zeit der grossen Bautätigkeit, nachdem Valentinian den Thron bestieg, erbaut worden. Die Siedlung war viel zu ausgebreitet, um die Mauern überall ausserhalb der am Rand befindlichen Häuser aufzubauen. In den ausserhalb der Mauern gelegenen Vierteln blieben infolge der schnell abnehmenden allgemeinen Sicherheit immer mehr Häuser unbewohnt. Auf diese Weise wurde sozusagen zum selben Zeitpunkt, Ende der 360-iger Jahre, das ganze südliche Stadtviertel von Herculia aufgegeben. Wahrscheinlich hatte dasselbe Schicksal auch das riesige Viertel am Westufer des Flusses Sárvíz erlitten. Zwischen den verlassenen Häusern wurden neue Gräberfelder angelegt, welche auf die zunehmende Verarmung der Einwohner weisen.

Wie lange in Valeria, also auch in Herculia die römische Administration waltete, wissen wir nicht. Nach der entscheidenden Niederlage von Hadrianopolis (378) war Rom nicht mehr in der Lage, die über die Grenzen des Imperium einströmenden Barbaren aufzuhalten. Die sarmatische Front hielt sich noch lange unter den sich immer erneuernden Stürmen; zwischen den Mauern übten die lokalen Beamten sicherlich weiter die Rechtspflege aus und hielten die Ordnung aufrecht, aber die Umgebung war bereits von Barbaren bewohnt und die Hunnen erschienen immer öfters unter den Mauern.

Quellen des 5. Jh. erwähnen häufig pannonische Flüchtlinge in westlichen Gebieten des Imperiums. In der langsam sich auflösenden römischen Welt zogen alle, die es konnten, nach ruhigeren Gegenden, wahrscheinlich viele Zehntausende. Die grosse Massen, in erster Reihe jene, die unter dem Schutz von Stadtmauern lebten und die kaum eine Möglichkeit zur Wahl hatten, blieben jedoch, allen Schicksalsprüfungen trotzend, an Ort und Stelle. Waffen, verzierte Beschläge, Schmuckstücke, Glaswaren benötigten auch jene Völker, die sich hier kürzere oder längere Zeit aufhielten.

Die durchführenden Strassen bedeuteten in dieser Epoche eher eine Gefahr als einen Vorteil für Herculia. Das Stadtleben kann jedoch bis zur Mitte des 5. Jh. ungebrochen nachgewiesen werden. Die späten Gräber des Gräberfeldes von Margittelep lassen nicht auf eine Änderung der Zusammensetzung der Bewohner schliessen. Die Strassen wurden nach der Jahrhundertwende noch einmal ausgebessert, auch Bautätigkeit kann nachgewiesen werden. Die effektive Bedeutung der *basilica maior* fängt sozusagen erst in dieser Zeit an; die schönsten Stücke ihrer Ausstattung stammen aus dieser Periode. Das *palatium*, welches von keinem neuen Statthalter (oder anderen hochgestellten Beamten) mehr bewohnt war, erhielt einen industriellen Charakter. Im inneren Hof, wo früher die Statuen und die Inschriften ihren Platz hatten, stellte man aus Ziegeln zusammengesetzte Wannen auf; ähnliche Stücke nahmen auch den stimmungsvollen halboffenen Platz des *peristylum* ein.

Der wirkliche Niedergang kann von der zweiten Hälfte des 5. Jh. gerechnet werden. Das Licht erlosch aber auch damals nicht in jedem Haus. Die Kreuzung der einstigen Hauptstrasse vereinte jahrhundertlang noch im Gebiet des *forum* die meisten Strassen der nördlichen Gebiete Transdanubiens. In einem Umfang von hundert Meter hörte das Leben niemals auf, wie immer auch die Völkerwanderung das Schicksal der kleinen Siedlung gestaltete. Die Basilika, um die im 7. Jh. und wahrscheinlich auch später noch beerdigt wurde, stand ebenfalls. Zu der verringerten Zahl Bewohner kamen neue hinzu:

19.

A honfoglaló magyarok megtelepedésére utaló leletek eddig nem kerültek elő. A kis település azonban a középkorban is lakott volt, neve az oklevelekben Fövény. Valószínű, hogy a magyar betelepődést megérő, avarral kevert korábbi lakosság élt itt, felhasználva a még álló épületrészeket, a *tabernae* nyugati felében, az egykori *basilica minor* északkeleti szögletében.

A középkor nem hozott új korszakot a település történetében. Székesfehérvár alapítása a X. század utolsó harmadában az útsomópont áthelyezésével járt. Ettől kezdve a királyi város vette át Gorsium-Herculia örökségét, szerepét Északkelet-Dunántúl életében. A romjaiban még álló antik város a XI. század elején meginduló építkezések kőbányája lett. Nemcsak a vallási központ, a tartománygyűlés helye, a kormányzási székhely vándorolt át a Gaja patak mocsarai közé, de a halott város kövei is.

die meisten Funde aus der Völkerwanderungszeit von Herculia stammen aus diesem Umkreis von hundert Metern. Das *palatium* lag damals schon in Trümmern. Hier liessen sich die Langobarden beerdigen. (Abb. 19.) Die aus den Trümmern wachsende Vegetation deckte einen Teil der Mauern bereits zu, die Stelle des einen Grabes wurde so ausgesteckt, dass man beim Graben der Grube auf eine Mauer stiess. Nicht das Grab wurde weiter gesetzt, sondern die in harten Mörtel gelegten Steine in der Form des Grabes ausgemeisselt. Auch ein Teil der *tabernae* war von Erde bedeckt; hier befanden sich die Grabstätten der Awaren. Drei Krieger lagen in der Tiefe an der Seite ihrer beschrifteten Pferde.

Auf eine Ansiedlung der landnehmenden Ungarn hinweisende Funde wurden bisher nicht entdeckt. Die kleine Siedlung war jedoch auch im Mittelalter bewohnt; der Name lautete in den Urkunden: Fövény. Es ist anzunehmen, dass die mit Awaren gemischte und die ungarische Ansiedlung erlebende Bevölkerung die stehenden Gebäudeteile benutzend noch hier in der westlichen Hälfte der *tabernae*, in der nordöstlichen Ecke der *basilica minor* lebte.

Das Mittelalter bedeutete keine neue Epoche in der Geschichte der Siedlung. Die Gründung von Székesfehérvár im letzten Drittel des 10. Jh. ging mit dem Verlegen des Strassenknotenpunktes einher. Von diesem Zeitpunkt an übernahm im Leben von Nordost-Transdanubien die königliche Stadt die Erbschaft von Gorsium-Herculia. Anfang des 11. Jh., als die Bautätigkeit begann, wurde die noch in ihren Ruinen bestehende antike Stadt eine Steingrube. Nicht nur das religiöse Zentrum, die Stätte der Provinzlandtage und der Regierungssitz wanderte in die Sümpfe des Gaja-Baches, sondern auch die Steine der toten Stadt.

Irodalom

Literatur

ÖSSZEFOGLALÁSOK

ZUSAMMENFASSENDE WERKE

- KUZSINSZKY B., *Herculia*. Ókori Lexikon. Bp. 1902, I, 895-896.
- C. PATSCH, *Herculia*. RE, VIII, 1913, 612-613.
- FITZ J., *Gorsium*. *A táci rómaikori ásatások*. Székesfehérvár, 1960, 65 p.
- FITZ J., *Gorsium*. The New Hungarian Quarterly, II, 1961, 147-156.
- FITZ J., *Gorsium*. Das Altertum, VIII, 1962, 155-173.
- FITZ J., *Gorsium* AntTan, IX. 1962, 154-159.
- FITZ J., *Gorsium*. RE, Suppl. IX, 1962, 73-75.
- D. ADAMESTEANU, *Fövenypuszta*. Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale, III, 1960, 728-729.
- FITZ J., *Gorsium*. *A táci római kori ásatások*. Székesfehérvár, 1964, 127 p.
- FITZ J., *Gorsium*. Der Kleine Pauly, II, 1967, 854-855.
- FITZ J., *Gorsium*. *Egy alsópannóniai római település ásatása*. Fejér megyei Szemle, IV, 1967, 38-47.
- FITZ J., *Gorsium*. *Excavations in a Roman Settlement of Lower Pannonia*. AArchCarp, X, 1968, 287-300.
- FITZ J., *A gorsiumi ásatások*. ÉÉT, XXIV, 1969, 943-948.
- FITZ J., *Gorsium*. *A táci római kori ásatások*. Székesfehérvár, 1970, 84 p.
- FITZ J., *Az István Király Múzeum római kori ásatásai*. Műemlékvédelem, XIV, 1970, 146-151.
- FITZ J., *Freilegung einer römischen Siedlung Niederpannoniens*. BCO, XIV, 1969, 333-335.
- KOCZTUR É., *Gorsium, città della Pannonia Inferiore*. Ungheria d'Oggi, XI, 1971, 3, 49-53.
- FITZ J., *The Excavations in Gorsium*. AArchHung, XXIV, 1972, 3-52.
- FITZ J., *Forschungen in Gorsium 1962-1970*. Das Altertum, XVIII, 1972, 119-129.
- FITZ J., *Gorsium-Herculia-Tác*. Bp., 1973, 52 p. (2. kiad. — 2. Aufl. 1974).

- FITZ J., *Gorsium* AntTan, IX. 1962, 154-159.
 FITZ J., *Gorsium*. RE, Suppl. IX, 1962, 73-75.
 D. ADAMESTEANU, *Fövenypuszta*. Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale, III, 1960, 728-729.
 FITZ J., *Gorsium*. A táci római kori ásátások. Székesfehérvár, 1964, 127 p.
 FITZ J., *Gorsium*. Der Kleine Pauly, II, 1967, 854-855.
 FITZ J., *Gorsium*. Egy alsópannoniai római település ásátása. Fejér megyei Szemle, IV, 1967, 38-47.
 FITZ J., *Gorsium*. Excavations in a Roman Settlement of Lower Pannonia. AArchCarp, X, 1968, 287-300.
 FITZ J., *A gorsiumi ásátások*. ÉÉt, XXIV, 1969, 943-948.
 FITZ J., *Gorsium*. A táci római kori ásátások. Székesfehérvár, 1970, 84 p.
 FITZ J., *Az István király Múzeum római kori ásátásai* Műemlékvédelem. XIV, 1970, 146-151.
 FITZ J., *Freilegung einer römischen Siedlung Niederpannoniens*. BCO, XIV, 1969, 333-335.
 KOCZTÚR É., *Gorsium, citta della Pannonia Inferiore*. Ungheria d'Oggi, XI, 1971, 3, 49-53.
 FITZ J., *The Excavations in Gorsium*. AArchHung, XXIV, 1972, 3-52.
 FITZ J., *Forschungen in Gorsium 1962-1970*. Das Altertum, XVIII, 1972, 119-129.
 FITZ J., *Gorsium-Herculia-Tác Bp.*, 1973, 52 p. (2. kiad. — 2. Aufl. 1974).

ÁSATÁSOK

AUSGRABUNGEN

- MAROSI A., *A táci-fövenypusztai ásátás*. SzSz, IV, 1934, 53-71.
 HORVÁTH T. — MAROSI A., *Jelentés az 1934. őszi táci-fövenypusztai ásátásról*. SzSz, V, 1935, 35-38.
 MAROSI A., *Jelentés a táci-fövenypusztai ásátásról*. SzSz, VII, 1937, 24-25.
 FITZ J., *Ásátások, leletmentések*. SzSz, X, 1955, 71-74.
 FITZ J., *Archaeologische Forschungen im Komitat Fejér*. BCO, V, 1960, 221-223.
 FITZ J., *Gorsium*, *Első jelentés a táci római település feltárásáról*. 1958/59. AlbaR, I, 1960, 154-164.
 FITZ J., *Tác*. AÉrt, LXXXVIII, 1961, 289-290.
 FITZ J., — BÁNKI ZS. — LÁNYI V., *Gorsium*. *Második jelentés a táci római település feltárásáról*. 1960. AlbaR, II/III, 1961/62, 141-152.
 FITZ J., *Tác*. AÉrt, LXXXIX, 1962, 263.
 FITZ J. — BÁNKI ZS. — LÁNYI V., *Gorsium*. *Harmadik jelentés a táci római kori település feltárásáról*. 1961/62. AlbaR, IV/V, 1963/64, 206-220.
 FITZ J., *Tác*. AÉrt, XC, 1963, 302.
 FITZ J., *Tác*. AÉrt, XCI, 1964, 257.
 FITZ J., *Tác*. AÉrt, XCII, 1965, 237.

- FITZ J. — BÁNKI ZS. — KANOZSAY M. — LÁNYI V. — KOCZTÚR É., *Gorsium*. *Negyedik jelentés a táci római kori település feltárásáról*. 1963/64. AlbaR, VI/VII, 1965/66, 153-163.
 FITZ J., *Tác*. AÉrt, XCIII, 1966, 296.
 FITZ J., *Tác*. AÉrt, XCIV, 1967, 223-224.
 FITZ J. — BÁNKI ZS., *Gorsium*. *Ötödik jelentés a táci római kori település feltárásáról*. 1965/66. AlbaR, VIII/IX, 1967/68, 215-231.
 FITZ J., *Tác*. AÉrt, XCV, 1968, 132.
 FITZ J., *Tác*. AÉrt, XCVI, 1969, 257.
 FITZ J., *Tác*. AÉrt, XCVII, 1970, 311-312.
 FITZ J., *Tác*. AÉrt, XCVIII, 1971, 273-274.
 FITZ J., *Tác*. AÉrt, XCIX, 1972, 259.
 FITZ J., *Tác*. AÉrt, C, 1973, 266.
 FITZ J. — BÁNKI ZS., *Kutatások Gorsiumban 1972-ben*. *Forschungen in Gorsium im Jahre 1972*. AlbaR, XIII, 1972, 195-243.

TELEPÜLÉS

SIEDLUNG

- RÓMER F., *Magyar régészeti krónika*. AK, VI, 1866, 103, 810. sz.
 MAROSI A., *A táci-fövenypusztai római ház*. SzSz, V, 1935, 45.
 MAROSI A., *Őskeresztény emlékeink és a fövenypusztai bazilika*. Katholikus Szemle, 1935, 78-84.
 GRAF A., *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien*. DisPann. I/5, 1936, 120.
 NAGY L., *Pannonia Sacra*. Szent István Emlékkönyv, Bp., 1938, 60-62.
 RADNÓTI A., *Sopianae-ből kiinduló római utak*. Pécs szab. kir. város „Majorossy Imre Múzeumának” Értesítője, 1939/40, 37.
 SZILÁGYI J., *Roman garrisons stationed at the Northern Pannonian-Quad frontier-sectors of the Empire*. AArchHung, II, 1952, 214-215.
 THOMAS E., *Die römerzeitliche Villa von Tác-Fövenypuszta*. AArchHung, VI, 1955, 79-152.
 BÖKÖNYI S., *Untersuchung der in der römischen Villa von Tác-Fövenypuszta gefundenen Tierknochen*. AArchHung, VI, 1955, 153-161.
 THOMAS E., *Die römerzeitliche Villa von Tác-Fövenypuszta*. BCO, III, 1958, 318-320.
 FITZ J., *A Fejér megyébe hurcolt római kövek kérdéséhez*. IKMK, A/7, 1958, 20 p.
 FITZ J., *Zur Frage der ins Komitat Fejér verschleppten Steindenkmäler aus der Römerzeit*. BCO, V, 1960, 112-114.
 MÓCSY A., *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Bp. 1959, 72-73.
 THOMAS E., *Römische Villen in Pannonien*. Bp., 1964, 299-328.
 BÁNKI Zs., *Villa II von Tác*. AlbaR, IV/V, 1963/64, 91-127.
 FITZ J., *Megjegyzések a két táci villa értékeléséhez*. AlbaR, VI/VII, 1965/66, 209-210.
Tabula Imperii Romani. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium. Bp. 1968, 62-63.

- FITZ J., *A római kor Fejér megyében*. Fejér megye története I/4, 1970, 64 p.
 KOCZTÚR É., *Újabb adatok Gorsium őslakosságának háztípusaihoz*. FolArch, XXIII, 1972, 43-58.
 KOCZTÚR É., *Ausgrabungen im südlichen Stadtviertel von Gorsium (Tác-Margittelep)*. AlbaR, XIII, 1972, 69-148.

KÖEMLÉKEK

STEINDENKMALER

- Corpus Inscriptionum Latinarum*. III, 3326, 3336, 3342-3359, 3683-3694=10610, 10333-10339.
 A. SCHOBER, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*. Wien, 1923, 114, nr. 253.
 MAROSI A., *A főenyi Icarus szobor*. SzSz, I, 1931, 5, 7.
 MAROSI A., *Aeneas megmenti övét*. SzSz, II, 1932, 15.
 MAROSI A., *Legértékesebb római szobraink*. SzSz, II, 1932, 64-65.
 OROSZLÁN Z., *Athene és Hephaistos ritka mítosza a székesfehérvári múzeumban*. AÉrt, XLVI, 1932/33, 54-61.
 MAROSI A., *A sárpenteli római oltárkő*. SzSz, III, 1933, 35.
 ERDÉLYI G., *Aeneas menekülése. Római dombormű a székesfehérvári múzeumban*. AÉrt, XLVII, 1934, 49-55.
 MAROSI A., *Fejér megyei őskeresztény emlékek és a múzeum Krisztus monogramköve*. SzSz, VI, 1936, 107-108.
 NAGY L., *Aquincumi vonatkozású kiadatlan feliratos köemlékek Szentendréről*. AÉrt, L, 1937, 98.
 MAROSI A., *Múzeumunk Aeneas köemlékei*. SzSz, IX, 1939, 41.
 ALFÖLDI A., *Epigraphica II*. AÉrt, LII, 1939, 101-103.
 ALFÖLDI A., *Epigraphica III*. AÉrt, III/1, 1940, 195-200.
 DOBROVITS A., *A Székesfehérvári Múzeum „Nílus jelenet” domborműve*. Szép-művészet, 1942, III, 11-14.
 DOBROVITS A., *Az egyiptomi kultuszok emlékei Aquincumban*. BpR, XIII, 1943, 50-53.
 ERDÉLYI G., *Medea-ábrázolás a Székesfehérvári Múzeum egyik köemlékén*. Antiquitas Hungarica, III, 1949, 82-85.
 NAGY T., *A sárkeszi Mithraeum és az aquincumi Mithras-emlékek*. BpR, XV, 1950, 82-83.
 E. DIEZ, *Achill auf Skyros*. Carinthia I., CXLV, 1955, 213-220.
 FITZ J., *Iphigenia és Orestes menekülése a taurusoktól*. SzSz, X, 1955, 8-12.
 THOMAS E., *Die Römer*. Archeologische Funde in Ungarn. Bp., 1956.
 FITZ J., *La fuite d'Iphigénie et d'Oreste devant les Taures*. IKMK, E/3, 1959, 71-73.
 FITZ J., *Diana templom Gorsiumban?* AlbaR, II/III, 1961/62, 211-212.
 BÁNKI Zs., *A táci Iuppiter-Silvanus Domestius oltár*. AlbaR, VI/VII, 1965/66, 165-168.

- ERDÉLYI G., *Medea-ábrázolás a Székesfehérvári Múzeum egyik köemlékén*. Antiquitas Hungarica, III, 1949, 82-85.
 NAGY T., *A sárkeszi Mithraeum és az aquincumi Mithras-emlékek*. BpR, XV, 1950, 82-83.
 E. DIEZ, *Achill auf Skyros*. Carinthia I., CXLV, 1955, 213-220.
 FITZ J., *Iphigenia és Orestes menekülése a taurusoktól*. SzSz, X, 1955, 8-12.
 THOMAS E., *Die Römer*. Archeologische Funde in Ungarn. Bp., 1956.
 FITZ J., *La fuite d'Iphigénie et d'Oreste devant les Taures*. IKMK, E/3, 1959, 71-73.
 FITZ J., *Diana templom Gorsiumban?* AlbaR, II/III, 1961/62, 211-212.
 BÁNKI Zs., *A táci Iuppiter-Silvanus Domestius oltár*. AlbaR, VI/VII, 1965/66, 165-168.
 BOJÁR I., *Le pilier de pierre de Székesfehérvár*. AlbaR, VIII/IX, 1967/68, 43-53.
 FITZ J., *Römische Inschriften im Komitat Fejér*. AlbaR, VIII/IX, 1967/68, 197-214.
 FITZ J., *Le iscrizioni del Capitolium di Gorsium*. Rivista Storica dell'Antichità, I, 1971, 145-155.
 FITZ J., *Epigraphica IV*. AlbaR, XI, 1970, 157.
 FITZ J., *Epigraphica V*. AlbaR, XII, 1971, 254-258.

LELETEK

FUNDE

- MAROSI A., *Római edények Tárnokról, Csőszről és Fövenypusztáról*. SzSz, III, 1933, 63.
 SZILÁGYI J., *Pannóniai római segédcsapattestek bélyeges téglái és táborhelyei*. AÉrt, III/3, 1942, 179-180.
 FITZ J., *A hasta in Gorsium*. AlbaR, IV/V, 1963/64, 222-224.
 FITZ J., *Philippus-éremlelet Tácról*. NK, LXIV/LXV, 1965/66, 13-14.
 FITZ J., *Der Philippus-Münzfund von Tác*. AlbaR, VI/VIII, 1965/66, 169-170.
 GABLER D., *Die gestempelten Sigillaten von Tác (Gorsium)*. Rei Cretariae Romanae Fautores, Acta, IX, 1967, 29-49.
 HARTYÁNI P. – NOVÁKI GY. – PATAY Á., *Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1967-1968. évi Közleményeiből, 44-46.
 BÁNKI Zs., *Az István király Múzeum gyűjteménye. Római kori figurális bronz, ezüst és ólom tárgyak. La collection du Musée Roi Saint Étienne. Objects romains figurés en bronze, argent et plomb*. IKMK, B/30, 1972, 89 p.
 GABLER D., *Sigillaten auf dem Gebiet des Palatiums von Gorsium*. AlbaR, XIII, 1972, 9-68.
 T. G. RADAN, *Angaben zur Frage der sogenannten „Leuchttürme”*. AlbaR, XIII, 1972, 149-161.

I.

- MÓCSY A., *Zur Periodisierung der frühen Sarmatenzeit in Ungarn*. AArchHung, IV, 1954, 115-128.
 FITZ J., *Az eraviszkusz női viselet*. AÉrt, LXXXIV, 1957, 133-154.
 FITZ J., *Herkunft und Ethnikum der Eravischer*. AAntHung, VI, 1958, 395-406.
 FITZ J., *Zur Frage der kaiserzeitlichen Hügelgräber in Pannonia Inferior*. IKMK, A/8, 1958, 21 p.
 FITZ J., *Die Tracht der Eravischerinnen*. BCO, IV, 1959, 37-42.
 FITZ J., *Zur Frage der kaiserzeitlichen Hügelgräber in Pannonia Inferior*. BCO, V, 1960, 306-308.
 MÓCSY A., *A római pénz forgalmáról a római uralom előtti Pannoniában*. NK, LX/LXI, 1961/62, 15-18.
 GABLER D., *Az importált terra sigilláták forgalma Pannoniában*. AÉrt, XCI, 1964, 94-110.
 B. GEROV, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte des mösischen Limes in vorclaudischer Zeit*. AAntHung, XV, 1967, 98-99.
 TÓTH E. – VÉKONY G., *Beiträge zu Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus*. AArchHung, XXII, 1970, 133-161.
 FITZ J., *Angaben zu den Gebietsveränderungen der Civitas Eraviscorum*. AArchHung, XXIII, 1971, 47-57.
 FITZ J., *Adatok Pannonia pénzforgalmának alakulásához Vespasianus trónralépéséig*. NK, LXXII/LXXIII, 1973/74.
 FITZ J., *Römische Lager in Gorsium*. Actes du IXe Congrès International d'Etudes sur les frontières romaines. Bucuresti-Köln-Wien, 1974, 187-191.
 FITZ J., *Die Eroberung Pannoniens*. Aufstieg und Niedergang der römischen Welt.

II.

- MÓCSY A., *Pannonia*. RE, Suppl. IX, 1962, 515-776.
 J. DEININGER, *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.* München, 1965, 220 p.
 FITZ J., *A concilium provinciae Pannonia Inferiorban*. AlbaR, XI, 1970, 152-153.
 MÓCSY A., *Pannonia a korai császárság idején*. Bp., 1974, 202 p.
 MÓCSY A., *Pannonia and Upper Moesia*. London-Boston, 1974, p.

III.

- FITZ J., *Septimius Severus pannoniai látogatása i.u. 202-ben*. AÉrt, LXXXV, 1958, 156-173.
 FITZ J., *Der Besuch des Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202 u.Z.* AArchHung, XI, 1959, 237-263.
 FITZ J., *Der Besuch des Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202 u.Z.* BCO, V, 1960, 6-9.
 FITZ J., *Il soggiorno di Caracalla in Pannonia nel 214*. Roma, 1961, 23 p.

- FITZ J., *A military history of Pannonia from the Marcomann Wars to the death of Alexander Severus (180-235)*. AArchHung, XIV, 1962, 25-112.
 FITZ J., *When was Caracalla in Pannonia and Dacia?* AlbaR, VI/VII, 1965/66, 202-205.

IV.

- FITZ J., *Ingenuus et Régalien*. Collection Latomus, LXXXI, 1966, 72 p.
 FITZ J., *Die Vereinigung der Donauprovinzen in der Mitte des 3. Jahrhunderts*. Studien zu den Militärgrenzen Roms. Beihefte der BJ, XIX, 1967, 113-121.
 MÓCSY A., *Pannonia a késői császárkorban*. Bp., 1974, 210 p.
 FITZ J., *Herculia im 4. Jahrhundert*.

RÖVIDÍTÉSEK

ABKÜRZUNGEN

AAntHung	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AArchCarp	Acta Archaeologica Carpathica
AArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉrt	Archaeologiai Értesítő
AK	Archaeologiai Közlemények
AlbaR	Alba Regia
AntTan	Antik Tanulmányok
BCO	Bibliotheca Classica Orientalis
BpR	Budapest Régiségei
DissPann	Dissertationes Pannonicae
ÉéT	Élet és Tudomány
FolArch	Folia Archaeologica
IKMK	Az István király Múzeum Közleményei
NK	Numizmatikai Közlöny
RE	Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft
SzSz	Székesfehérvári Szemle

Táblák

Tafeln